

Головне управління культури і мистецтв
Київської міської держадміністрації

Музей історії міста Києва

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Випуск 9

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

Музей історії міста Києва

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Київ
Видавництво «КИЙ»
2009

ББК 63.6

К 38

Збірник тез та доповідей учасників науково-практичної
конференції, що відбулася в Музеї історії міста Києва
24 грудня 2009 року
Випуск 9

К 1805080000-22 Без оголош.
8825-2009

Анатолій ЗБАНАЦЬКИЙ,
заступник директора з наукової роботи
Музею історії міста Києва

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА ТА ЙОГО ФІЛІЇ У 2009 РОЦІ

Не так давно здавалося, що Музей історії міста Києва ще зовсім молодий. Однак час летить стрімко: в минулому році ми перетнули 30-річний рубіж музейного життя. Важко не погодитися з тим, що це пора зрілості. Більше того, цього року ми вже відзначаємо 20-річчя однієї з наших філій — Літературно-меморіального музею видатного киянина Михайла Булгакова. Хоча є відчуття нібито відбувалося все зовсім недавно. За два десятиліття, що минуло відтоді, цей музей відвідали тисячі киян і гостей Києва з багатьох куточків світу. Розташований у будинку, де минули найкращі молоді роки видатного російського письменника, Музей Михайла Булгакова став знаковим місцем і справжньою окрасою нашого старовинного міста, яке він трепетно любив.

На початку 2009 р., на виконання Указу Президента України та Розпорядження Кабінету міністрів, Музей історії міста Києва відкрив нову філію. На вулиці В. Васильківський, 5-Б, на честь 150-річчя з дня народження видатного єврейського письменника створено Музей Шолом Алейхема.

Попри непрості для Музею часи, наші науковці намагалися позначити поточний рік новими вагомими здобутками у мійзейній справі. Протягом року стабільно працювали всі філії Музею. Станом на 1 грудня 2009 р. проведено понад три тисячі екскурсій. Музей та його філії відвідало майже 102 тисячі екскурсантів. Варто зазначити, що екскурсії проводилися також і за угодами з іншими організаціями, зокрема, на виставках «Українці у світі», «Голодомор 1932–33 рр.— геноцид українського народу», в «Меморіалі пам'яті жертв голодоморів в Україні» та в державній резиденції на вулиці Банковій, 10.

Не припинялося й активне комплектування музейних фондів. За цей рік було опрацьовано та здано до фондів музею 3159 експонатів основного фонду та 603 науково-допоміжного. Се-

ред з них: матеріали археологічних розкопок Подолу — залишки ювелірних та склоробних майстерень, вироби з кістки, заліза, скла, кераміки, каменю, тощо (всього близько дев'яти тисяч одиниць), повний комплект літературно-наукового вісника, який у 1898–1919 рр. редагував Михайло Грушевський, оригінал написаного ним у 1902 р. листа дружині історика та педагога Олексія Андріївського, російсько-український словник, що належав особистому другові М. Грушевського Євгену Тимченку. З міста П'ятигорська привезені надзвичайно цікаві документи, пов'язані з життям Михайла Булгакова, серед яких машинопис тексту його твору, надрукований письменником власноруч. Фонди Музею поповнилися також моделями літаків з останніх розробок АНТК ім. О. Антонова — регіональний пасажирський літак нового покоління «АН-148» та широкофюзеляжний літак «АН-124» — «Руслан»; матеріали, що розповідають про творчу діяльність Театру російської драми та багато інших.

Після тривалої перерви у залі, на четвертому поверсі Українського дому, Музей історії міста Києва відновив виставкову діяльність. За порівняно короткий час проведено кілька художніх виставок різноманітної тематики. До Дня Києва, що традиційно відзначається наприкінці травня, організовано художню виставку «Киото — Києву», де було представлено сучасний японський живопис, подарований Києву японським містом Киото. Виставка викликала жвавий інтерес у киян, її відвідали тисячі людей. Починаючи з червня 2009 р., в нашій залі проходили й інші виставки творів живопису: «Миттєвості» Євгена Піскунова, «Київ: нове тисячоліття» Юрія Качкіна, «Краса рідної землі» Олександра Куріненка, «Палітра вражень» Сергія Сметанкіна, «З погляду вічності» Людмили Туркевич. Окремо слід сказати про дві надзвичайно цікаві художні виставки під назвою «Народжені Кримом», де експонувалися роботи як визнаних, так і молодих художників з південного регіону України. Зацікавила багатьох відвідувачів і фотовиставка «Kiev inside» Сергія Познанського. Відзначився активною виставковою діяльністю і новостворений Музей Шолом Алейхема, зокрема, надзвичайно сильною за емоційним впливом виставкою малюнків дітей Терезина — концтабору, що розміщувався на території Чехії. Помітною подією на тлі музейного життя столиці стала також

виставка творів декоративно-прикладного мистецтва Параски Плитки-Горичвіт у музеї Михайла Грушевського. Три фотодокументальні та речові виставки, пов'язані з історією руху шістдесятництва, дали змогу заявити про себе одному з відділів нашого Музею — майбутньому Музею шістдесятництва. Наприкінці року в Літературно-меморіальному музеї Михайла Булгакова відкрито виставку рідкісних оригінальних фотографій і документів, присвячену московському періоду життя і творчості видатного російського письменника.

Традиційною активністю відзначалася і науково-видавнича робота. Побачили світ нові видання наукових працівників музею: Д. Малаков. Ніби й не було війни....— К.: Грані-Т, 2009; Д. Малаков. Київ 1939–1945. Post scriptum.— К.: Варто, 2009; Д. Малаков. Прибуткові будинки Києва.— К.: Кий, 2009; Д. Малаков. 29 зупинок. Від Хмельника до Хмельницького. Путівник.— К.: Грані-Т, 2009; В. Ковалинський. Історія київського зоопарку.— К.: Купола, 2009. Крім того, В. Ковалинський вступив упорядником та редактором книжки М. Грузова «Дещо з родоводу», В. Дятлов — редактором двотомного видання «Патерик Печерський», а співробітники Музею Михайла Булгакова взяли участь у перевиданні твору «Мастер и Маргарита», підготувавши вступну статтю до видання.

У 2009 р. в Музеї велася підготовча робота зі створення нової філії — Музею шістдесятництва. Завершено наукову підготовку для створення цього важливого культурно-освітнього закладу, вченою радою Музею історії міста Києва затверджено тематико-експозиційний план нового музею. Одночасно проводиться наукове опрацювання наявних у музеї експонатів, загальна кількість яких нині сягає близько восьми тисяч одиниць зберігання. За наявності відремонтованого музейного приміщення за адресою вул. О. Гончара, 33-а, цю філію може бути відкрито вже у наступному 2010 р.

20-РІЧНИЙ ЮВІЛЕЙ
ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ
МИХАЙЛА БУЛГАКОВА

Людмила ГУБІАНУРІ,
завідувач Літературно-меморіального музею
Михайла Булгакова

МУЗЕЙНА БІОГРАФІЯ І ГЕОГРАФІЯ
МИХАЙЛА БУЛГАКОВА

Тезиси

*Дом стал музеем, и его можно
Осматривать.*

Как странно здесь.

«Путешествие по Крыму».

М. Булгаков.

Музейная биография Михаила Булгакова начинается с самого рождения. Друг семьи Булгаковых, профессор Киевской духовной академии, историк литературы и церковной археологии, с 1918 года Академик АН Украины Николай Петров станет крестным отцом будущего писателя. Николай Петров был основателем, и на протяжении многих лет бессменным хранителем церковно-исторического музея, одного из самых посещаемых музеев Киева того периода, когда здесь рос и формировался будущий писатель Михаил Булгаков.

С Педагогическим музеем связана биография писателя, география, и топонимика романа «Белая гвардия». Семейная легенда в пересказе Елены Сергеевны Булгаковой повествует о том, как по требованию Директории в Педагогическом музее собрались офицеры и юнкеры. Николай Булгаков понял, что это была ловушка. Он смог выбраться из музея и спастись, т.к. знал помещение музея, «как свои пять пальцев» (*Е.С. Булгакова*). Знали гимназисты не только здание музея, но и его коллекцию, здесь собирались и экспонировались работы гимназистов.

Анатомический театр связан с медицинскими страницами биографии Булгакова. В здании театра, на втором этаже размещался музей. Его коллекции гистологических препаратов мозга и развития костей А. П. Вальтера и В. А. Беца являлись на тот момент самыми полными во всей Европе. Посещение студентом Михаилом Булгаковым анатомического театра нашло отражение в самых мистических эпизодах его творчества: поиски Николки Турбина, тела Най-Турса и опыты профессора Преображенского в области гипофиза в повести «Собачье Сердце».

Киевская панорама «Голгофа», функционировавшая в свое время как музей, многими булгаковедами рассматривается как важный зрительный ряд древних глав романа «Мастера и Маргарита».

В 1921 году Михаил Булгаков задумал пьесу, одним из персонажей которой должен был стать князь Юсупов. Материалы для пьесы Булгаков ездил собирать в подмосковное имение Юсуповых — Архангельское. К тому времени это уже был Государственный музей. Пьеса не была написана, но сама усадьба-музей станет местом действия рассказа «Ханский огонь».

Московское окружение писателя Булгакова. Близкими друзьями Михаила Афанасьевича были философ Павел Попов и искусствовед Борис Шапошников. Павел Попов был женат на внучке Льва Николаевича — Анне Ильиничне Толстой. Многие письма Павла Попова к Михаилу Булгакову написаны из Ясной Поляны. По воспоминаниям правнука Льва Николаевича, Анна Ильинична была первым комиссаром мемориальной усадьбы. Кроме того, Павел Попов и его жена готовили к изданию 90-томное собрание сочинений великого писателя. Зная, что Булгаков готовит инсценировку «Войны и Мира» для театра, они предлагают Михаилу Афанасьевичу необходимые материалы.

Искусствовед Борис Шапошников, автор многих фотографий Михаила Афанасьевича, работал над созданием музея А. С. Пушкина на Мойке. Реставрация последней квартиры поэта была завершена в 1937 году. Приезжая в Москву, Борис Валентинович делился своими впечатлениями с Булгаковым, который в это время работал над пьесой «Александр Пушкин».

По найденным чертежам Жуковского, можно было предположить, что в кабинете поэта был камин, поэтому он и был

сооружен во время первой реставрации под руководством Б. Шапошникова. В пьесе Булгакова «Александр Пушкин» в описании кабинета поэта камин также присутствует. Реплика: *«Вечер. Гостиная в квартире А. С. Пушкина в Петербурге. Через открытую дверь виден камин и часть книжных полок в кабинете. Угли горят в камине кабинета и в камине гостиной»*. При следующей реставрации музея камин убрали. Первое издание Михаила Булгакова Елена Сергеевна передаст в музей Пушкина. (Кстати, сама Елена Сергеевна одно время работала в музее МХАТ).

Главный герой романа «Мастер и Маргарита» по образованию историк, знает 5 иностранных языков, из них 2 мертвых — греческий и латынь. Он работает в историческом музее, и именно там, в музее, он получит тот лотерейный билет, который поможет ему стать свободным художником. Таким образом, образование Мастера, его служба в историческом музее, предполагавшая некий доступ к редким книгам, древним рукописям — вот те объективные источники, которые должны убедить читателя, что Мастер действительно все «угадал» (М. и М.), как было.

Москвич Булгаков, приезжая в Киев, по воспоминаниям, ни разу не смог переступить порог дома по Андреевскому спуску 13. Наверное, тяжело было видеть, как «дом постройки изумительной» (Б. Г.) превратился в десятки «нехороших квартир» (М. и М.). Интересно, мог ли писатель предположить, что в этом доме спустя много лет возникнет музей его имени и имени его героев. Насколько сегодняшний музей отвечает представлениям М. Булгакова о музее?

Князь Тугай-Бег из рассказа Булгакова «Ханский огонь», бывший владелиц усадьбы, инкогнито, на правах обычного посетителя осматривает родные пенаты, ставшие музеем. Его оскорбляет изучение семейного архива научными сотрудниками, заграждения и таблички, бестактные вопросы посетителей, их праздное любопытство и невежество. Ночью князь поджигает усадьбу.

Мастер, уже создатель романа, с трудом вспоминает свое музейное прошлое, помнит лишь скуку, царившую в музее.

В очерке «Путешествие по Крыму» Булгаков описывает свое посещение музея А. П. Чехова. *«Посреди буйно разросшегося*

сада, дом с мезонином идеальной чистоты, и на двери этого дома маленькая медная табличка «А. П. Чехов». Благодаря этой дощечке, когда звонишь, кажется, что он дома и сейчас выйдет. Но выходит средних лет дама, очень вежливая и приветливая. Это — Марья Павловна Чехова, его сестра. Дом стал музеем, и его можно осматривать. Как странно здесь».

Мастер в финале романа за свои страдания награжден покоем. Абсолютно точно прослеживается связь в житнетворчестве писателя между понятиями покоя и дома. Этот вечный дом-покой имеет автобиографические черты жизни на Андреевском спуске.

Основоположники музея М. А. Булгакова, работая над концепцией, экспозицией музея ставили перед собой задачу «на вырост». Систему ценностей Михаила Булгакова, связанную с понятиями семьи, дома, как очага традиций, культуры, невозможно передать лишь экспозиционными средствами. Жизнь музея, его творческие проекты, возможности особых отношений в коллективе — могли сделать музей снова домом «постройки изумительной». И, как показали 20 лет существования, музей смог соответствовать этой высокой планке. Сегодняшние посетители музея, его выставок, проектов, акций могут испытать самые разные эмоции, кроме одной,— скуки.

Анатолій КОНЧАКОВСЬКИЙ,
старший науковий співробітник
Літературно-меморіального музею
Михайла Булгакова

ОБОЖАЕМЫЙ ГОГОЛЬ

*«...обрадовался я Николаю
Васильевичу — который не
раз утешал меня в хмурые
бессонные ночи, до того, что
я рывкнул: Ура! »*

Михаил Булгаков

На жизненном пути мне посчастливилось не однажды встретиться с близкими Михаила Афанасьевича Булгакова. И Татьяна Николаевна, и Любовь Евгеньевна — первая и вторая жены писателя, в один голос говорили мне, когда речь заходила о книжных пристрастиях мужа, что он не просто любил, а обожал Гоголя и всегда мечтал быть похожим на него, а с его книгами никогда не расставался. Помню, когда Любовь Евгеньевна рассказывала о библиотеке мужа, среди его любимых писателей первым называла «обожаемого Гоголя», а затем перечисляла и других корифеев отечественной словесности.

С молодых ногтей Миша Булгаков избрал себе кумира. Еще ребенком, учеником начальных классов Императорской Первой Киевской гимназии, еще только осилив грамоту, он почувствовал, что Гоголь особенный, ни на кого не похожий писатель, и полюбил его на всю жизнь.

Первый биограф Михаила Булгакова, его друг Павел Сергеевич Попов отмечал:

«...девяти лет Булгаков зачитывался Гоголем, писателем, которого он неизменно ставил себе за образец и, наряду с Салтыковым-Щедриным, любил наиболее из всех классиков русской литературы. Мальчиком Михаил Афанасьевич особенно увлекался « Мертвыми душами », которые расценивались им как « авантюрный роман »¹.

¹Булгаков М. А. Письма. Жизнеописание в документах.— М., Художественная литература, 1990.

И хотя первое, опубликованное в 1925 году в журнале «Россия», произведение Михаила Булгакова «Белая гвардия» прямо не было навеяно гением Гоголя, его писательский талант был замечен сразу.

Поэт и искушенный литератор Максимилиан Волошин, земляк писателя, заявил, что приход в литературу Булгакова можно сравнить разве что с литературным дебютом Достоевского или Толстого.

В том же 1925 г. в Москве вышла первая книга молодого автора — «Дьяволиада». Этот небольшой сборник заканчивался повестью «Похождения Чичикова». В ней были реанимированы герои «обожаемого Гоголя» и выведены на сцену жизни советской России. Как показал автор повести, все они оказались очень живучи и даже не постарели: *«...Манилов в шубе, на больших медведях, Ноздрев в чужом экипаже, Держиморда на пожарной трубе, Селифан, Фетинья... А самым последним тронулся Павел Иванович Чичиков в знаменитой своей бричке. И двинулась вся эта ватага на Советскую Русь, и произошли в ней тогда изумительные происшествия».*

А в эпилоге повести, когда речь идет о вознаграждении героя, автор сообщает: *«ничего, кроме сочинений Гоголя в переплете, каковые сочинения мной недавно проданы на толкучке... И бац! У меня на столе золотообрезной Гоголь! Обрадовался я Николаю Васильевичу, который не раз утешал меня в хмурые бессонные ночи, до того, что я рывкнул: Ура!»*

В поэме «Мертвые души» Гоголь знакомит своих читателей с живыми, полнокровными и довольно упитанными персонажами-помещиками Собакевичем, Коробочкой, Плюшкиным, Ноздревым... Однако, рассмотрев их портреты, созданные великим мастером слова, мы понимаем, что именно они-то по-настоящему и есть «мертвые души», а не те, которых скупает пошлый авантюрист Чичиков, разъезжая по Югу Российской империи на своей примелькавшейся бричке. Ведь эти герои не живут, а только числятся в живых.

Жаль только, что Николай Васильевич не завершил своей поэмы. Вместо трех томов, по его замыслу, появился лишь один — первый.

И. Ф. Владимиров совершенно прав, полагая, что М. А. Булгаков с детства напитанный Гоголем, пошел далее любимого писателя².

Через много лет Михаил Булгаков, находясь в эпицентре советской империи, в Москве, сумел как бы продолжить произведение своего кумира, и создал знаменитый во всем читающем мире роман «Мастер и Маргарита».

Там, в советской столице, также действуют, подобно гоголевским, персонажи-литературные герои, но разве Бездомного, Берлиоза, Латунского, Понырева и иже с ними можно назвать живыми? Это такие же мертвые души, только приспособившиеся к существованию уже в новых условиях жизни.

Не вдаваясь в глубокий сравнительный анализ жизни и творчества двух писателей, отметим все же, что писатель категория особенная. И все его произведения являются плодом труда не только разума, но и души. Творческая судьба Михаила Булгакова особенно яркое тому подтверждение. Находясь безвыездно в стране Советов и всем существом ощущая невыносимость условий жизни в замкнутом (затхлом) пространстве — при тоталитарном режиме, — он «задышался» в этой липкой безысходности, что предопределило и сделало вполне закономерным и объяснимым появление в его творчестве таких персонажей, как Воланд.

Да ведь и Чичиков, главный герой «Мертвых душ», является по замыслу его творца ипостасью нечистой силы, хотя бы потому, что с паразитальной легкостью меняет свое обличье, а заодно и мысли, приспособляясь к любым обстоятельствам.

Известный литературовед и писатель, знаток и поклонник творчества Михаила Булгакова Владимир Яковлевич Лакшин писал: *«Известно, что Булгаков благоговел перед Гоголем. Судьба связала его с ним и по смерти. Думая о Гоголе, Булгаков как-то воскликнул, обращаясь к нему как к учителю, в одном из своих писем: «Укрой меня своей чугунной шинелью»³.*

Так и случилось, Елена Сергеевна, вдова писателя нашла бесхозный камень — голгофу, который раньше был на могиле Николая Васильевича, и установила его на могиле Михаила Афанасьевича.

² Владимиров И. Ф. Гоголь и Булгаков.— М., 2008.

³ Лакшин В. Я. Булгакиада.— М.: Правда, 1987.

Кіра ПІТОЄВА,
провідний науковий співробітник
Літературно-меморіального музею
Михайла Булгакова

20 РОКІВ ПОТОМУ

Тези до виступу на конференції

I. Вступ. Переддень як булгаковська категорія.

Мовою оригіналу «канун», «накануне» — це поняття, яким користувався письменник майже в усіх своїх творах. Насамперед, у «Білій гвардії» та «Майстрі і Маргариті». У нього — це переддень великих християнських свят, у його Домі — святом є відкриття музею для людей. Цьому передувало 20 років «паперової» боротьби. Кияни, створивши ініціативну групу, стукали у «високі» двері, писали, зустрічалися, умовляли... Це був час, коли треба було доводити значення Булгакова для Києва.

II. Музей, як «незаконне явище».

У 30-ті роки ХХ ст. Б. Пастернак назвав Булгакова «явищем незаконним». Саме так сприймався митець у середовищі радянського письменництва. Не дивно, що музей перебрав на себе якості свого патрона. Адже відкрився музей у 1989 р. не на базі колекції, як це годиться музеєві, а як майже пустопорожній дім, овіяний легендою. Предметів, з яких треба було зробити музей, було кілька сотень, і лише 47 з них були булгаковськими. Саме ця обставина, серед іншого, і обумовило його концепцію, де реальні булгаковські предмети «живуть» поруч з предметами «літературними». Проте головним поштовхом до втілення такої ідеї став «заповіт» нашого Автора. Це саме він «оселив» героїв «Білої гвардії» у власній оселі. Тож саме Дім став головним предметом (експонатом) музею. Тема Дому та безпритульності осмислена в музеї через усі товари Автора. Вона настільки широка, що вбирає у себе багато значущих підтем, які відповідають завданню Булгакова у житті — «відновити норму».

Над тим, у який спосіб втілити цю ідею, працювали з художником — Лауреатом Державної премії ім. Т. Шевченка А. Крижапольським.

Так в експозиції з'явився великий білий простір — багато-значний візуальний образ для літературного осмислення, домінуючий колір, багатий на асоціації,— підсвічений, сповнений звуками та пахощами дому. Завдяки цьому музей ставав живою істотою.

Колектив. 13 — щасливе число.

Для того, щоб приймати гостей у такому незвичному просторі треба було віднайти однодумців — людей, які б не лише володіли матеріалом, а й були б господарями цього Дому. Приймаючи не відвідувачів, а гостей, розповідаючи в стилі початку ХХ ст., переймаючи манеру поведінки булгаковської сім'ї — такі люди стають провідниками ідеї. Аби досягти поставленої мети, необхідно було виховувати колектив у душі цієї ідеї. Булгаков, як відомо, був «людиною театру». За життя він став театральною легендою. На наше щастя, театр живе за формулою сім'ї. Це — жіноча формула, та й у музеї, переважно, працюють жінки. Тож формула сім'ї прижилася легко. Приблизно 15 років з 20-ти у музеї живе така, спочатку задумана сім'я. Адже, крім концепції експозиції самого музею, цього життя в цілому, існувала система «надзавдань» життя, і ця система «надзавдань» виростала разом з колективом, відповідно до вимог часу. Чим далі, тим важче було «відновлювати норму».

Зміна курсу. Сьогодні.

Здавалося б, мода на Булгакова пройшла. Але чому ж музей продовжує відвідувати така велика кількість людей, не зважаючи на недешевий квиток? Особливості нашого сьогодні в іншому, в тому, що воно розмиває різницю між добром і злом. Можливим стає буквально все. Порогу забороненого не існує. Критерії художності знизилися до неможливого. У такій ситуації обов'язково потрібні опори, спогади про часи, коли одна людина могла чинити опір, зберігаючи людську гідність. Щоправда, Булгакова безбожно розвінчують, обстрілюють, принижують в усіх засобах масмедіа. Повинен же хтось говорити правду?! Цю місію і взяв на себе музей, своїм прикладом доводячи, що можна жити достойно у будь-яких умовах.

Наше життя повністю змінило форми практичного життя, кредитування музею. Музей має заробляти. Але чим? Ми вирі-

шили, що можемо заробляти реалізацією своїх ідей, своїх проєктів. Оскільки музей лише відділ (навіть не філія) МіКу, виникла ідея створення фонду при музеї, фонду благодійного, через який можна було б «готувати» наступні проєкти. Упродовж двох років узгоджувалися документи. Фонд не має оплачуваних одиниць, працює абсолютно відкрито (прозоро) із постійними звітами перед колективом, адже всі ми — фундатори. Саме через фонд співробітники виграли 1-ий грант американського фонду USAN для здійснення своєї ідеї «Булгаковського чаювання» на веранді. Журфікси кожного 13 числа (за допомогою банків Укрсіббінк та Unitcreditбанк) — так само проєкт музею, здійснений через фонд. Проте все це дається дуже непросто; треба «зваблювати» ті ж таки банки, знаходячи цікаві підходи. Одним з наймасштабніших проєктів музею і Фонду була акція «Білий рояль», яка тривала півтора року.

Іноді так і не вдається знайти «покупця» ідеї, яка втілювалася з ризиком, абсолютно безкоштовно. Так було з оперою в музеї «Орфей і Евридика». Першу музейну оперу «Привид опери в домі Булгакова» було втілено за підтримки УМС, і з нею ми навіть виїздили на гастролі до Львова. Так що буває порізному.

Але музей продовжує невтомно працювати, втілюючи свої проєкти. До 20-річчя музею плануємо відкрити виставку «Майстер і Маргарита» («Весь Булгаков»).

Одним зі «слоганів» музею, відповідно до життєвої програми нашого видатного патрона був і залишається такий: «Мало просто вижити, треба вижити достойно».

Ірина ВОРОБІЙОВА,
старший науковий співробітник
Літературно-меморіального музею
Михайла Булгакова

ДАЧА БУЛГАКОВЫХ В БУЧЕ. РАЗМЫШЛЕНИЯ О БУДУЩЕМ МУЗЕЕ.

Тезисы для конференции

1. Почему этот музей важен:

Материальное олицетворение счастливого мира детства и юности Булгаковых

а) дом в Буче был единственной собственностью семьи Булгаковых. Квартиры в Киеве (на Воздвиженской, 10, на Кудрявском спуске, 9, на Госпитальной, на Андреевском спуске, 13) Булгаковы снимали, а дом в Буче строили при самом активном участии В. М. Булгаковой и А. И. Булгакова.

Дом в Буче для Булгакова, его сестер и братьев был домом их счастливого детства. Булгаковы жили на даче по полгода — с мая по октябрь. Атмосфера дома создавалась усилиями всей семьи, с любовью и радостью. На даче всегда было много гостей. В.М.Булгакова хотела встретить старость в этом доме.

Истоки театральной жизни Булгакова

б) с Бучей связаны первые театральные опыты Булгакова. Важно, что Булгаков играл Чехова на сцене Летнего театра под псевдонимом г-н Агарин.

2. Источники и материалы, используемые при создании концепции музея Булгакова в Буче:

- переписка семьи Булгаковых;
- воспоминания и дневники Н. А. Булгаковой-Земской;
- воспоминания Т. Н. Лаппа (Булгаковой);

А также уникальные материалы из коллекции музея М.Булгакова:

- около 50 фотографий;

(Сейчас в музее ведется работа по составлению специальных картотек бучанских фотографий и персоналий ближайшего круга общения Булгаковых в Буче.)

- рукописный архив Н. В. Голуб;

Архив Н. В. Голуб представляет огромную ценность для изучения киевского периода биографии М.Булгакова. В поселке Буча дача дедушки Н. В. Голуб М. А. Поппера (купил дачу в 1902 году) и дача Булгаковых находились по соседству на Васильевском проспекте.

Нина Владимировна Голуб встречала в Буче Михаила Булгакова, его сестер Варвару, Надежду, Веру, братьев Колю и Ваню, Костю Булгакова, но особенно дружила с младшей Лелей, так как училась с ней вместе в гимназии Жекулиной (Леля была классом старше).

В этих мемуарах передана не только атмосфера и настроение, царившее в бучанской дачной жизни, но есть и много ценной информации, позволяющей реконструировать стиль дачной жизни Булгаковых.

Архив Н. В. Голуб позволяет собрать и проанализировать информацию, соответствующую таким разделам:

- картотека фамилий и имен соседей и друзей Булгаковых в Буче

- подробный план поселка Буча (чертежи, описания, фотографии)

- типовой проект дома (описание + фотографии)

- описание ландшафта

- перечень диких и декоративных деревьев и растений

- детские игры

- развлечения на даче

- обязанности детей на даче

- коллекции бабочек как особый вид детских занятий и т.д.

Архив Голуб — бесценный материал, для создания концепции булгаковского заповедника.

3. Дом Булгаковых в Буче.

Булгаковы купили 2 десятины леса в 1900 году. Дача была куплена по инициативе В. М. Булгаковой, на ее имя (значится в списке владельцев) и на ее деньги (приданое). Подрядчика для строительства также нанимала В. М. Булгакова.

Из письма А. И. Булгакова другу В. М. Поздневу, 26.02.1902: «Варвара Михайловна решила устроить свою летнюю квартиру...»

К этому времени в семье Булгаковых уже 6 детей, старшему Михаилу 11 лет, а в мае должна родиться седьмая Леля.

Булгаковы купили участок № 79 (сейчас это ул. Артема, 55, но дом не сохранился, сгорел в 1918 году). Дом строили по типовому проекту, деревянный, из 5 комнат с двумя верандами. На участке также был флигель (постройка без фундамента, с железной крышей, примерно 30 кв.м.), колодец глубиной 10 метров. Чтобы посадить сад и огород, нужно было корчевать лес. А. И. Булгаков принимал личное участие в этой работе, сажал сад, устраивал дорожки в саду вместе с сыновьями. В.М.Булгакова разводила цветы, сажала каштаны. У всех детей были свои обязанности, у каждого своя грядка.

4. Преимущества Бучи.

Дачный пос. Буча находится при станции Буча Киево-Ковельской линии юго-зап. ж.д., 29 (30,9 км) верст от Киева В конце 19 века земли, на которых возникло селение Буча, принадлежали помещикам Красовскому, Сагатовскому, Пеховскому и Соколовскому (село Яблонька, хутор Балановка и т.д.). Поселок Буча возник во время строительства железной дороги Киев-Ковель, которое началось в 1899 году. В октябре 1902 года была введена в эксплуатацию железная дорога однопутная, (инженер И. Быховец), поэтому строили разъезды. Именно тогда появляются небольшие селения возле железнодорожных разъездов Буча и Ворзель, где начали селиться железнодорожники.

Несомненным преимуществом Бучи было хорошее сообщение с городом. Через станцию Буча в сутки проходило до 12 пассажирских поездов. Время проезда от Киева до Бучи составляло 45 минут — час, в зависимости от поезда. Проезд от Киева стоил: разовый 2 класса — 56 коп., 3 класса — 32 коп., месячный проездной 2 класса — 14 руб., 3 класса — 8 руб. С конца марта до наступления дачного сезона ходил специальный дачный поезд (только 3 класс), чтобы люди могли осматривать дачи, так как в Киеве было много разных возможностей: Святошин, Ирпень, Китаево и т.д.

В Буче Лесной был характерный климат: чистый воздух, отсутствие туманов, лес, с преобладанием сосны. В лесу много земляники. Проточный пруд принадлежал помещику Красовскому, который предоставлял обывателям право купаться, ка-

таться на лодке и удить рыбу. Также можно было удить рыбу в речках Буча, Ракач и Ирпень.

В Буче было много бабочек: дневные (капустницы, боярышницы, траурницы, махаоны, павлиний глаз) и ночные. У всех детей были сачки (на длинной палке марлевый мешок). Бабочек ловили и дома на своем участке, и на просеках, и на полянках в лесу. Траурницы почему-то обычно лежали на дороге к пруду на песке у выхода сероводородной воды. Известно, что у М. Булгакова была большая коллекция, собирать которую ему помогали младшие братья. В музее Булгакова хранится письмо Ивана Булгакова к Михаилу, где он сообщает, что поймал в Буче «40 бабочек, жуков и пр. насекомых» и просит прислать ему деньги на булавки и эфир, а также 2 коробки из университетской коллекции, частью которой была энтомологическая коллекция М. Булгакова.

Вода в Буче была колодезная. Молочные продукты доставляли в изобилии из ближайших деревень и Гостомеля. До 1909 г. существенным недостатком было отсутствие базара, но уже с марта 1909 *«благодаря энергии общества благоустройства поселка Буча базар правильно функционирует»* по адресу Базарная площадь, 3. Мясо покупалось у местных крестьян по ценам, ниже киевских по договору с обществом благоустройства пос. Буча. В Обществе благоустройства было 3 штатные единицы: председатель, секретарь и казначей.

Полицейский участок находился в Гостомеле. Ближайшая аптека также была в Гостомеле (2 км.), при ж.д. станции была врачебная кабина ЮЗЖД. Также принимали врачи М. А. Поппер, (сосед Булгаковых, дедушка Н. В. Голуб), В. Б. Каминский, известный гидропат.

Комнату в Буче можно было снять за 35–50 рублей, 2 комнаты с кухней и верандой за 75–100 рублей, 3 комнаты с кухней и ледником за 150 рублей, 4 комнаты с передней, кухней и верандой за 250 рублей за сезон.

В Ворзеле 2 десятины земли и каменный дом с водопроводом, канализацией, садом, парком, огородом, всеми службами, 2 десятины можно было купить за 30 000 рублей.

Земля с лесом под застройку продавалась в рассрочку на 10 лет без процентов по цене от 10 копеек до 2 руб. за кв. сажень (сажень=2,1 метра)

5. Театр в Буче.

Любимым развлечением Булгаковых на даче в Буче были любительские спектакли. Особенно «театральным» были лето 1909 и 1910 годов. (В 1909 году М.Булгаков уже студент киевского университета, медицинского факультета).

М. Булгаков участвовал в спектаклях, которые ставились на даче у соседей (Лерхе, Попперов, Семенцовых), и в спектаклях, организованных Обществом содействия благоустройству поселка Буча. У М. Булгакова бал театральный псевдоним г-н Агарин, у Веры Булгаковой — г-жа Неверова, у друга и соседа Булгаковых Жоржа Семенцова, который был постановщиком, — г-н Георгиев (см. табл.).

В музее Булгакова хранится оригинал театральной бучанской афиши от 8 августа 1910 года, программка спектаклей 27 июня 1910, а также 4 уникальных фотографии к спектаклю «Девочка с сачком» 1910 года.

Интересно, что вначале Булгаковы и их друзья ставят спектакли дома, затем в 1910 г. по приглашению Общества содействия благоустройства поселка Буча в Летнем театре (в парке на Владимирском проспекте «близ дачной площадки 27 версты»). Это был театр под открытым небом, так как в афишах указано, что в случае ненастной погоды гулянье переносится. Но уже в 1912 г. в Буче появляется «настоящий» Летний театр, деревянный, около 400 кв.м., покрытый железом (над сценой) и жемчужью (над зрительным залом), причем зрительный зал и сцена освещались собственной электрической динамо-машиной.

6. Концепция булгаковского заповедника в Буче.

Дача была простая, из 5 комнат с 2 верандами, но главное — простор, роскошь в природе.

Надежда Булгакова-Земская

У Булгаковых — всегда музыка и смех.

Н. Голуб

Исходные данные:

Участок Булгаковых в Буче составлял 2,18 га (2 десятины). Участок был куплен в 1900 году за 2 года выстроена дача. Дом Булгаковых не сохранился, сгорел осенью 1918 года. На его месте стоит другой дом, поэтому восстановить дачу Булгако-

год	автор	пьеса	сцена	роль МБ	другие участники
		По бабушкиному завещанию	Дача Лерхе	Жених Деревеев	
		Юбилей	Там же	Хирин	
		Предложение	Там же	Жених Ломов	
		Спиритический сеанс	Дача Семенцовых	Один из постановщиков и спирт, вызывающий духов	
		На рельсах*	Летний театр. Реж. Георгиев	Начальник станции	
		Разлука та же наука**	Летний театр Реж. Георгиев	Дядюшка молодоженов	
		Коломбина**	Летний театр Реж. Георгиев	Арлекин	
		Любовь и Предразсудок**	Летний театр Реж. Георгиев	Адвокат Пикок	Вера Б. мис Пенелопа
		Девочка с сачком. Бабочка Агафокла.**	Дача Семенцовых		Вера, Надя, Варя, Леля
		Которая из двух	Летний театр		Вера Б. Лиза, горничная
		В горах Кавказ	Летний театр		
		Троглодит	Летний театр		

вых на том самом месте, где он когда-то был, не представляется возможным.

Однако часть участка Булгаковых по-прежнему не застроена, поэтому предполагается восстановить дачу Булгаковых рядом с тем местом, где она когда-то была.

Концепция булгаковского заповедника является логическим развитием главной концепции музея М. Булгакова на Андреевском спуске, 13, ключевым словом которой является ДОМ. Дом и человеческое достоинство — эти два понятия неразрывно связаны в мировоззрении и творчестве Булгакова. И именно на этой границе произошел конфликт писателя Булгакова и тоталитарной Системы. Системе было мало просто убивать, ее сверхзадачей было уничтожить человеческое достоинство, и, следовательно, Дом, где это достоинство воспитывалось самым естественным и непринужденным образом.

Дом как уклад, традиция, как высшая человеческая ценность. Дом дружной большой семьи, где дети не просто жили и росли, а ВОСПИТЫВАЛИСЬ с большой добротой, терпением, с мудростью. Дом полный детских голосов, музыки и смеха — таким остался Дом Булгаковых в памяти их соседей и по Андреевскому спуску, и по даче в Буче.

Са д

У дачи в Буче была очень важная особенность, как вспоминала сестра Булгакова Надя, «Буча дала нам простор», «дача была простая, но роскошь была необыкновенная, роскошь была в природе». Поэтому предлагается сделать главной «экспозицией» пространство сада, эдема, где прошло счастливое детство будущего писателя.

Таким образом, одной из главнейших задач представляется создание булгаковского заповедника как произведения садово-паркового искусства. Образ для будущего сада — «путешествие по волшебному лесу».

Конечно же, «архитектурное решение» пространства должно быть найдено с учетом особенностей природного ландшафта. Обязательно должны быть спланированы места, где можно спрятаться ребенку.

Что было у Булгаковых и их ближайших соседей: площадка для крокета, площадка для тенниса, гимнастические снаряды, «гигантские шаги», качели, бильярд.

Посадить цветы, овощи и фруктовые деревья, которые росли у Булгаковых. Важно, чтобы сад был не только красивым, но и «съедобным».

Впоследствии это пространство можно использовать для тематических экскурсий, игр (например, своеобразных путешествий в духе любимых детских книг Михаила Булгакова: Ф.Купера, Жюль Верна, Дефо), театральных фестивалей.

Собственно Дом

Проект дома Булгаковых в Буче был типовым: 5 комнат и 2 веранды. Об этом пишет сестра МБ Надя, есть несколько фотографий из архива Булгаковых, где виден дом, но только снаружи. Есть фотография дома соседа Булгаковых по даче Морица Поппера. Если не удастся отыскать в архивах типовой проект, то придется делать новый проект на основе сохранившихся фотографий.

Дом из 5 комнат — пустой, но это потенциальная пустота, в которой содержится огромное разнообразие форм присутствия М. Булгакова.

Аргументы «против постоянной» экспозиции:

- не сохранилось детального описания того, что было внутри.
- нет ни одной фотографии, сделанной внутри дома
- самое главное — это сведет весь творческий потенциал пространства к одному реализованному, привычному.

Главное должно быть на периферии, в саду, чтобы центр — дом, «соткался из воздуха». Форму делает пространство вокруг формы.

Дом — пустой, так как туда приезжали только летом, а зимой жили в городе. Но совсем пустым Дом быть не может, тогда он станет «заброшенным». Нет ничего печальнее, чем заброшенный дом, разве что заброшенный храм. Поэтому в одной из комнат будет «жить» фортепиано, а одна из комнат будет кухней. На веранде — традиционные чаепития.

Все известные фотографии (копии) Булгаковых, сделанные в Буче будут висеть там, где они сделаны (в основном на веранде).

Другие необходимые постройки:

Летняя театральная сцена, разборная.

Важно восстановить хозяйственный флигель, который можно будет использовать для хранения инвентаря и раскладной мебели. Предполагается, что для очередной выставки или спектакля вещи вынимаются, раскладываются и затем снова прячутся.

Дополнительные постройки:

- домик для научных сотрудников, экскурсовода и для садовника, «чайной дамы», зав. хозяйством
- летняя кухня
- погреб

Если все-таки ставить памятник Булгакову (предполагается, что сам заповедник и будет памятником), то камерный в стилистике, как у Резо Габриадзе или Тonoно Гуэрра.

Уже сегодня можно утверждать, что туристический маршрут, связывающий дом Булгакова на Андреевском спуске, 13 и дачу в Буче вызовет огромный интерес у киевлян и гостей Киева. В связи с этим, стоило бы подумать о постоянно курсирующем микроавтобусе для доставки экскурсантов из музея на Андреевском спуске в Бучу.

7. Ситуация в Буче сегодня.

Принято решение Бучанского горсовета передать 1 га земли (на там самом участке, где действительно была дача Булгаковых) под «Булгаковский заповедник». В настоящее время оформляются документы на землю.

З МУЗЕЙНИХ ЗІБРАНЬ

Тетяна СТАРОСТЕНКО,

старший науковий співробітник відділу

«Київ у другій половині XVII ст.— лютий 1917 р.»

Музею історії міста Києва

МІДНЕ ЦЕРКОВНЕ ЛИТТЯ З МУЗЕЙНОГО ЗІБРАННЯ

За тридцять років існування Музею історії м. Києва в його фондах сформовано різноманітні колекції. Одна зі збірок об'єднує твори християнського мистецтва, зокрема, предмети мідного церковного лиття старообрядців Росії*. Предметно колекція складається з ікон, складнів, хрестів, кількістю близько двохсот одиниць. Більшість предметів належить старообрядницьким майстерням Помор'я, а саме старообрядницькому чоловічому монастиреві «Выговская поморская пустынь» та виготовлені за Виговськими моделями.

На початку XVIII ст. поморське лиття сформувалося як самостійний художній напрям, що вирізняється іконографічними, стилістичними і технологічними ознаками. Виговські майстри вперше згадуються в літопису І. Філіппова і пов'язані з ім'ям Соловецького інока Пафнутія. За літописом, першу майстерню збудовано у 1719 році, а в першій третині XVIII ст. вже загалом формувалося виробництво хрестів, складнів, ікон. Поморські моделі стали зразками для старообрядницьких майстерень Росії. Так, «медные заведения» Москви та Підмосков'я, випускали поморське лиття до початку XX ст.

Першими складнями-іконостасами були двустулкові композиції, які відтворювали головну частину іконостасу — місцеві ікони Ісуса Христа (Спасителя) та Богородиці. Композиція має варіації — ікона Богородиця Знамення, Старозавітна Трійця та святий Миколай тощо.

* Див. Київ і кияни: Вип. 7.— К., 2007.— С. 62–73.

Майстри прикрашали зворотний бік двустулкового складня великою квіткою та вкривали емалями. Кріплення у поморських складнях здійснюється по кутах середника за допомогою штирів та отворів. Спосіб закриття стулок — накладання однієї пластини на іншу.

В старообрядницькому литті значне місце займають святкові сюжети, зокрема, — це образи головних церковних свят Воскресіння Христового, що доволі повно представлені у литті. Так, тристулковий складень із зображеннями 12 головних свят стає прикладом святкового чину класичного російського іконостасу.

До святкових сюжетів варто віднести також і Розп'яття. Хоча ікони з цією композицією зустрічаються значно рідше ніж сам Хрест-Розп'яття.

Зустрічаються також і поодинокі ікони із зображенням Розп'яття, на яких двоє пристоячих зображені на повний зріст, а також ще два зображення, вміщені згори.

Одним з найпоширеніших видів поморського лиття є великий чотиристулковий складень «Дванадцяті Свята»^{**}, автором іконографічної композиції був один із засновників пустині Андрей Денісов. У розгорнутому вигляді це цілий іконостас, зібраний із 20 ікон-клеїм, присвячених дванадцятим церковним святам і сюжетам шанування чудотворних ікон Богородиці. На зовнішньому боці однієї зі стулок зображується композиція Голгофа. Також, зазвичай, стулки мають килеподібне навершя. В них розміщуються ще 4 сюжети: Розп'яття з пристоячими, Трійця Новозавітна в оточенні янголів, Воздвиження Хреста та Похвала Богородиці.

^{**} Дванадцяті свята (рос. дванадцатые праздники, дванадцатые праздники) — дванадцять головних після Пасхи свят у православ'ї. Присвячені подіям земного життя Ісуса Христа та Богородиці. Належать до великих свят; в «Типиконе» («Богослужбный Устав») позначені червоним хрестом у суцільному колі. В Росії до 1925 були також і світськими.

Три основні типи церковного мідного лиття
з колекції фондів Музею

Двостулкова іконка-складень
"Смоленська Божа Матір та
св. Миколай Чудотворець"

Росія, XVIII ст.

Мідний сплав, лиття, карбування, емалі

3x5,8x0,7 см

З приватної збірки 1988 р.

МІК Мх-208

Іконка-складень двостулкова, маленька. Складається з двох, майже, квадратних пластин. Кріплення зроблене за допомогою трьох отворів та штиря. Спосіб закриття стулоч — накладний. Навершя — 2 вуздечки (по одній на кожній пластині) прямокутні з наскрізними поперечними отворами. На чільному боці краї загнуті бортиками.

На чільному боці складня на двох окремих стулках зображено Богоматір Одигітрію Смоленську з обраними святыми (ліва стулоч) та св. Миколая Чудотворця (права стулоч).

Ліва стулоч. Богоматір Одигітрія Смоленська (Смоленська Божа Матір). Особливість цього образу — дитя Христос сидить на лівій руці Богородиці. В лівій руці Христос тримає згорнутий сувій. Лики Богородиці та Христа зображені фронтально.

Зображення Богородиці та ІС ХР вміщено у прямокутну рамку, обабіч якої звернені до ікони напівфігури обраних святих. Іконографічна композиція належить до сюжетів віднай-

дення чотирьох чудотворних ікон, найбільш шанованих Російською церквою в дониконівський час*.

Права стулка. Св. Микола Чудотворець в іконографічній схемі «Ти еси ієрей» (Нікейське чудо)** — поясна фронтальна фігура Миколи з благословляючою десницею та закритим Євангелієм і восьмираменним хрестом у лівій руці. Обабіч на рівні плечей святого звернені до нього напівфігури ІС ХР і Богородиці з єпископськими інсигніями (омофор і Євангеліє).

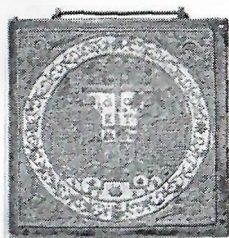
Зворотний (зовнішній) бік складня прикрашений двома зображеннями. На лівій стулці — клеймо «Голгофа»: символічне зображення гірки, обабіч якої поставлені знаряддя страстей (спис і тростина). Композиція доповнена традиційними титлами-написами та ініціалами: «ЦРЬ СЛАВЫ», «ІС ХР», «НИКА», «МЛ», «РБ», «К», «Т».

На правій стулці — клеймо у формі великої шестипелюсткової квітки, по кутах пластини стилізоване листя.

Тристулковий тип великої ікони-складня "Дванадцять свята"
Росія, XVIII ст.

Мідний сплав, лиття, карбування, емалі
10,7x29,8x см

Чопська митниця (конфіскація 2004 р.)
МІК Мх-390

Ікона-складень зібрана з трьох стулок: дві стулки однакового розміру, а одна (перша, ліва) меншого. Стулки більшого розміру на чільному боці мають краї загнуті бортиками. Спосіб закриття стулок накладний: перша стулка накриває середню, а остання (права) накриває обидві, утворюючи, таким чином, так звану кришку складня. Кріплення зроблено за допомогою от-

* На деяких відливках Богородиці і дитя Христос мають особливі шийні прикраси — цати. Існують іконки на яких зверху над німбом Богородиці зображено корону. Ці образи близькі до типу «Скоропослушниця».

**Єпископ Микола з Мір Ликійських на Нікейському соборі 325 р., обстоюючи рівно сутність Бога Сина і Бога Батька, єдність Трійці, під час суперечки дав ляпаса Аріану, за що Собор, засудивши аріанство, вирішив зняти з Миколи єпископський сан. Але на Соборі з'явилися Спаситель і Богородиця та піднесли Миколі єпископські інсигнії, підтвердивши його право на єпископство.

ворів та 2 штирів. Навершя із двома вуздечками на середній стулці, прямокутні із поперечними отворами. Крізь ці отвори вставлено дрiт, краї якого загнуті.

На трьох пластинах ікони-складня розміщено дванадцять ікон-клейм, присвячених Дванадцятим святкам: Різдво Богородиці — Введення до храму — Благовіщення — Різдво ІС ХР (перша мала стулка); Стрітєння — Хрещєння — Преображенєня — Вхiд до Єрусалима (середник); Воскрєсіння Христове (Зішестья в пекло) — Зішестья Святого Духа на апостолів і Богородицю — Вознесіння ІС ХР — Успіння Богородиці (права стулка-кришка). Нешироке обрамлення гладеньке. Відповідні пояснювальні написи прокрєслєні над кожною композицією.

На звороті (або зовнішньому боці) стулки-кришки стоїть квадратне клеймо з вписаним колом із зображенням восьмираменного Голгофського хрєста (Голгофа) на тлі міста Єрусалима. Символічне зображення гірки у вигляді сходинок з хрєстом, обабіч якого поставлені знаряддя страстей (спис і тростина). Написи-титли рельєфні, виконані церковнослов'янською мовою: «ЦРЬ СЛВЫ», «СИН БЖИИ», «ІС ХС», «НИКА», «К Т», «М Л», «Р Б», «Г Г». Біля підніжжя людський череп.

Навколо композиції, на яскравому білому тлі — вишуканий золотавий рослинно-квітковий орнамент. Контури білого тла підкрєслєні золотавим вузеньким шнуровим мотивом.

В кутах клейма розміщено тетраморфи чотирьох євангєлістів із написами-титлами: лівий верхній кут — Людина з крилами та німбом символізує Матфея; правий верхній кут — Орєл з німбом символізує Марка; лівий нижній кут — Лев з крилами та німбом символізує Іоана; правий нижній кут — Віл з крилами та німбом символізує Луку.

Пластичну виразність підкрєслєють пророблені різцем трактування фігур, одягу, природи, архітектури та яскраві емалі — насичена яскрава блакитна, яскрава біла, жовта, якими заповнені площини між рельєфами.

Чотиристулкова ікона-складень

”Дванадцять свята”

Росія, XVIII ст.

Мідний сплав, лиття, карбування, емалі

10,7х29,8х см

З приватної збірки 1982 р.

МІК Мх-33

Ікона-складень зібрана з чотирьох стулок: ліва (перша) та права (четверта) менші за розміром за дві середні стулки. Більші стулки на чільному боці мають краї, загнуті бортиками. Спосіб закриття стулок накладний: дві менші вкладаються у дві більші. Середні стулки закриваються на зразок книги. Права стає кришкою складня. Кріплення зроблено за допомогою отворів та трьох штирів. Стулки закінчуються килеподібними наверхами, в яких розміщено ще чотири іконографічні сюжети. Ікона-складень має 16 квадратних і 4 фігурних клейма з іконографічними сюжетами.

На трьох пластинах ікони-складня розміщено 12 ікон-клейм, присвячених Дванадцятим святам: Різдво Богородиці — Введення до храму — Благовіщення — Різдво ІС ХР (перша менша стулка); Стрітєння — Хрещення — Преображіння — Вхід до Єрусалима (друга); Воскресіння Христове (Зішестя в пекло) — Трійця Старозавітна — Вознесіння ІС ХР — Успіння Богородиці (третя стулка-кришка). На четвертій пластині складня вміщено сюжети, присвячені іконам Богородиці: поява Тихвінської ікони Божої Матері перед обраними святими; віднайдення Смоленської ікони Божої Матері з пристоячими; зустріч Вишгородської (Володимирської) ікони Божої Матері з шанованими московськими чудотворцями; образ Божої Матері Знамення з новгородськими святими.

Над стулками у наверхах вміщено композиції: Розп'яття з пристоячими; Трійця Новозавітна в оточенні янголів; Встановлення Животворного Хреста; Похвала Богородиці. Нешироке обрамлення гладеньке. Відповідні пояснювальні написи прокреслені над кожною композицією.

Зовнішній бік третьої (середньої) стулки декорований вишуканим «поморським» орнаментом. В овалі, у центрі, на тлі стін та веж міста Єрусалима зображено Голгофський восьмираменний хрест, спис, тростина. Написи-титли рельєфні, виконано церковнослов'янською мовою: «ЦРЬ СЛВЫ», «СИН БЖИИ», «ІС ХС», «НИКА», «К Т», «М Л», «Р Б», «Г Г». Внизу, біля підніжжя хреста зображено: череп Адама, голови фантастичних птахів.

Навколо овалу — рамка з плетеним пишним рослинним орнаментом. Колони обвиті виноградними пагонами.

Вгорі в килеподібному наверші, у рослинно-квітковому обрамленні в овалі напис: КРЕСТУ ТВОЕМУ ПОКЛОНЯЕМСЯ, ВЛАДЫКО, СВЕТАЛОЕ ВОСКРЕСЕНИЕ ТВОЕ СЛАВИМ.

При складанні стулок композиція «Голгофа» стає кришкою складня.

Пластичну виразність підкреслюють пророблені різцем трактування фігур, одягу, природи, архітектури та насичена темносиня емаль. Емалі на кришці не збереглися.

Використані джерела

Гнущова С. В., Зотова Е. Я. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI – начала XX века / Из собрания Центрального музея древнерусской культуре и искусства им. Андрея Рублева: Альбом.— М., 2000.

Дружинин В. Г. К истории крестьянского искусства XVIII–XIX века в Олонецкой губернии: Художественное наследие Выговской поморской обители // Известия Академии наук СССР.— Л., 1926.— Сер. VI.— С.1479–1490.

Зотова Е. Я. Поморская меднолитая пластика. К истории становления и развития в московском регионе / Электронная библиотека музея-заповедника «КИЖИ»// «Рябининские чтения–2003»: Локальные традиции в народной культуре русского севера: Материалы IV научной конференции: Сб. научн. докладов.— Петрозаводск, 2003.

Лучшева З. А. Старообрядческое медное литье в собрании Государственного музея истории религии: Обзор коллекции // Труды Государственного музея истории религии: Вып. 1.— СПб., 2001.

Флорова Г. И. К вопросу о технологии выговского (поморского) медного литья // 300-летию основания Выговского старообрядческого общежития: Каталог. — Петрозаводск, 1994.

Християнське мистецтво у збірці Фастівського державного краєзнавчого музею: Каталог виставки / Фастівський державний краєзнавчий музей // Прес-Музей: Науково-інформаційний бюлетень. — 1999. — Фастів, 2000.

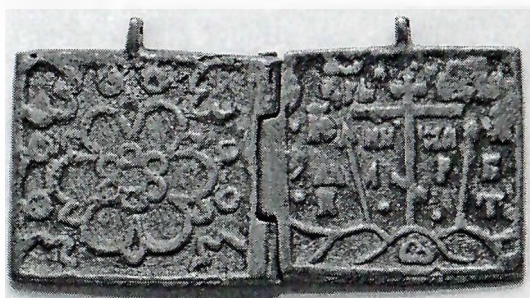
Ілюстрації

1. Двостулковий складень XVIII ст. Росія. Фонди МІК.
2. Тристулковий складень XVIII ст. Росія. Фонди МІК.
3. Чотиристулковий складень XVIII ст. Росія. Фонди МІК.

1. Двостулковий складень XVIII ст. Росія. Фонди МІК

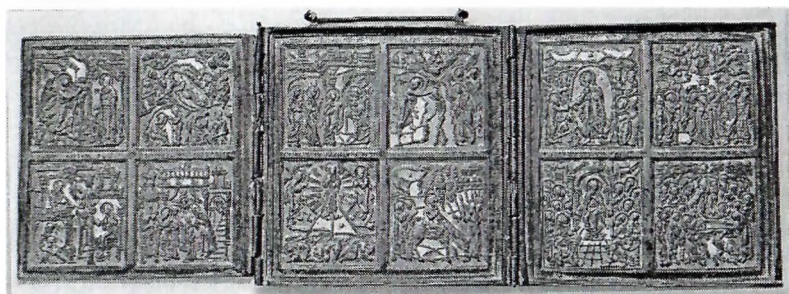

а) Чільний бік

б) Зворотний бік

2. Тристулковий складень XVIII ст. Росія. Фонди МІК

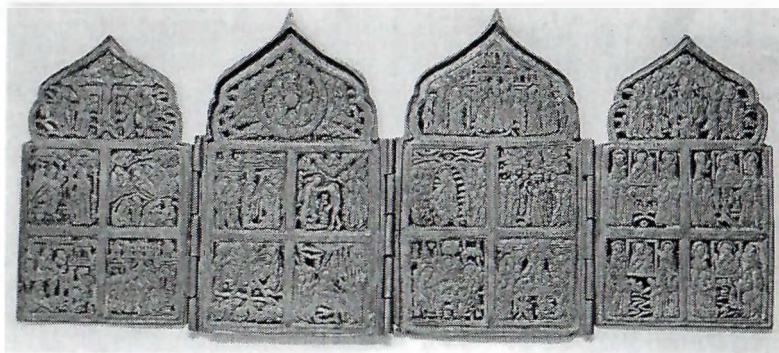

а) Чільний бік із зображенням Дванадесятих свят

б) Зворотний (зовнішній) бік: Голгофа

3. Чотиристулковий складень XVIII ст. Росія. Фонди МІК

а) Чільний бік: перші три стулки із зображенням Дванадцятих свят, а четверта – ікони Богоматері з обраними святыми

б) Зворотний (зовнішній) бік: Голгофа

Ольга ДРУГ,

завідувач відділу

«Київ у другій половині XVII ст. – лютий 1917 р.»

РОДИННИЙ АРХІВ ЛУК'ЯНОВИХ
У МУЗЕЙНОМУ ЗІБРАННІ
(До характеристики особового фонду
Олександра Лук'янова)

Сучасна історична наука надає великого значення вивченню ролі людини в суспільстві. На думку українського історика Наталі Яковенко, стає актуальним прагнення «звести історію з п'єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві»¹.

Суспільство, як структурована система, реалізує себе лише через конкретні вчинки конкретних людей. Отже саме з вивчення їхньої поведінки і має починатися дослідження цієї системи — на рівні конкретного індивіда, на рівні його соціального прошарку, стану тощо. Як правило, це виявляється у вивченні невеликих спільнот, наприклад, однієї родини. З огляду на цю обставину, важливого значення набуває дослідження родинних архівів, що містять джерела особового походження — щоденники, спогади, приватне листування — традиційний спосіб особистих стосунків.

Родинні архіви у кожному музейному зібранні набувають неабиякого значення. У музеї до родинного архіву належать матеріали різних груп зберігання: документи, рукописи, щоденники, фото, побутові речі, предмети декоративного мистецтва, живописні роботи тощо. Все, що родина зберігала упродовж життя становить для музею неоціненну вартість, оскільки саме через побутові речі, родинні документи й усі матеріали, що наповнювали повсякденне життя й оточення людей, можна подати різносторонньо й цікаво історію нашого міста. Матеріали родинного архіву є важливим об'єктом досліджень для науковців музею, уможливаючи значно розширити, доповнити відповідний розділ експозиції, ними можна скористатися для органі-

¹ Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза.— 1996.— №1 (4).— С.121.

зації тематичної виставки, вони також можуть прислужитися у науковому дослідженні. Саме особові фонди можуть містити такі матеріали, які суттєво розкривають офіційні документи через персоналію.

Фондом особового походження є фонд, що складається з архівних документів, які утворилися в житті і діяльності фізичних осіб, сім'ї, роду. Документи особового походження по праву вважаються однією з цікавих і досить специфічних груп історичних джерел, відображаючи, насамперед, процес і результати творчої діяльності фондоутворювачів. В особових фондах зосереджуються документальні пам'ятки, які мають важливу історичну, наукову та культурну цінність. Водночас, розкриваючи перед дослідниками найскладніші перипетії людських доль, вони суттєво доповнюють писемні джерела офіційного характеру, що домінують у загальному обсязі документального багатства архівного фонду України.

Родинні архіви в зібранні музеїв відіграють важливу роль як у науково-дослідницькій, так і в експозиційній та виставковій діяльності музею, насамперед у музеях історичного спрямування, яким є, зокрема, і Музей історії міста Києва. Саме через життя окремої особистості можна емоційно та виразно подати історію міста й країни на тлі загальних подій. У нашому музеї зберігаються матеріали відомих київських родин, видатних особистостей минулих століть. Вагомим, з наукової точки зору, є архів видатного вченого, історика-медієвіста Володимира Костянтиновича Піскорського (1867–1910) — основоположника вітчизняної іспаністики, члена-кореспондента Барселонської Академії наук, професора та членів його родини: тут і меморіальні речі вченого, і матеріали художника Костянтина Піскорського, і побутові речі, що належали родині. Родинний архів Піскорських налічує понад три сотні одиниць різних груп зберігання. Цікавим також є родинний архів Федора Павловича Белякіна (1892–1972) — доктора технічних наук, професора, академіка АН УРСР, видатного вченого в галузі механіки та опору матеріалів. До цього архіву належать документи, фото, предмети мистецтва і побуту — 60 одиниць зберігання². Серед багатих

² Див. Друз О. Матеріали родини Белякіних із фондів Музею історії міста Києва // Київ і кияни. Випуск 2.— К., 2002.— С. 72–82.

та різноманітних родинних архівів слід відзначити й такі архіви київських родин: Сергія Івановича Бонч-Бруєвича (1862–1919) — родинне коло видатного вченого академіка Михайла Олександровича Бонч-Бруєвича (1888–1940) — 160 од.; краєзнавця та популяризатора історії Києва, автора путівників по Києву Василя Дмитровича Бублика (?–1923) — 111 од.³; родинні фото, акварельні малюнки, документи, книги вченого-натураліста, письменника Миколи Аполлоновича Байкова (1872–1958) — 32 од.⁴; дипломата і сенатора Василя Степановича Томари (1746–1819) — 32 од.⁵; архітектора Георгія Павловича Шлейфера (1855–1913) — 22 од.; родинний архів киян Дзегановських-Романових — 170 од.⁶. Ольга Андріївна Дзегановська-Романова (1883–1966) — київський лікар-педіатр, дружина Олександра Євдокимовича Романова ((1885–1919) — художника, який разом з художниками Козиком, Поповим, Галімським заснував Товариство українських імпресіоністів і був першим головою цього товариства.

Колекція Музею історії міста Києва у 2004–2005 рр. поповнилася цікавим матеріалом однієї великої родини — киян Лук'янових, за прізвиськом останньої власниці — Лесі Никонорівни Лук'янової-Падун (1924–2002) — кандидата технічних наук, краєзнавця. Загальна кількість одиниць зібрання родини Лук'янових налічує близько трьох тисяч. Хронологічні межі цього великого родинного архіву — століття. За довгі роки в одній родині накопичився документальний матеріал кількох поколінь; збереглися меблі, живописні роботи, побутові речі, що датуються кінцем ХІХ і другою половиною ХХ ст. За цим родинним зібранням — життя майже трьох поколінь киян.

³ Див. *Друз О.* До історії родини В. Д. Бублика // Архівіст. Ювілейний збірник. Випуск 5.— К., 2002.— С. 93–103.

⁴ Див. *Друз О.* Родинний архів Байкових // Київ і кияни. Випуск 3.— К., 2003.— С. 293–304.

⁵ Див. *Чорнобук М.* З родоводу Томар (за матеріалами Музею історії Києва) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Ч. 2.— К., 1998.— С. 301–320.

⁶ Див. *Величко В.* «... Я помню наши Липки» (з листів курсистки О. Дзегановської до гімназиста О. Романова) // Київ і кияни. Випуск 2.— К., 2002.— С. 83–94.

Родинний архів складається не лише з особистих документів, фотографій кожного члена сім'ї, а й спільних документів та предметів побуту. Часто в такому родинному архіві можна зустріти й досить значні тематичні збірки листівок, фото та інші колекційні зібрання. Характер уподобань членів родини, захоплення того чи іншого члена сім'ї відбиваються на тематиці зібрання чи невеликій колекції. У родинному архіві Лук'янових є не лише особові фонди кожного члена родини, а й тематичні збірки, які склалися теж майже кожним членом цієї родини. Так, мама Лесі Лук'янової-Падун — Ганна Климівна зі студентських років збирала листівки, що мали відношення до політичного життя країни — тут і листівки, що відображають події революції 1905–1906 рр. дореволюційного видання, і листівки з портретами революціонерів, видані вже у 1930–60-ті роки; зокрема, особливо цінними у зібранні є листівки, присвячені українським січовим стрільцям видання «Червона калина» 1917 р. (13 од.).

Антоніна і Олександр Лук'янови збирали на початку ХХ ст. листівки із зображеннями Криму — понад 20 од. листівок початку ХХ ст. (види Севастополя, Гурзуфа, Алушти тощо). Більшість листівок видавництва: «Акц. О-во Гранберг в Стокгольме» і «Дмитрий Николич. Ялта». Родина Лук'янових свого часу збирала листівки із видами Франції, Німеччини, Швейцарії — листівок видання початку ХХ ст. налічується 118 од. (зображення старих французьких замків, види Мюнхена початку ХХ ст. тощо). Така тематична підбірка прикрасить зібрання нашого Музею.

Леся Никанорівна Лук'янова-Падун захоплювалася фотографією, фотографувала види Києва з кінця 1940-х рр. і протягом 1950–80-х рр. Ці аматорські фото цінні насамперед своїм неофіційним поглядом на Київ та його мешканців упродовж майже півстоліття — близько тисячі одиниць.

Документи особових фондів утворюються у процесі життя і діяльності окремої особи, сім'ї, роду, тому комплекс документів Лук'янових є цінним джерелом з історії сім'ї, а також приватної та повсякденної історії киян кінця ХІХ ст. та майже всього ХХ ст.

Глава роду — Клим Лук'янович Дробленко (?–1903, Київ, Щекавицьке кладовище) — українець, вигнаний нестатками і

безземеллям із білоруського села, вісімнадцятирічним призваний на військову службу, за родинними переказами, записався там як Клим Лук'янов — звідки й пішло прізвище. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., служив у Києві, потім змінив багато професій, щоб прогодувати велику родину. Його дружина — Марія Іванівна уроджена Сташкевич (?–1929, Байкове кладовище), також із Білорусії, служила в Києві у наймах, була куховаркою, прачкою. Подружжя мало десятеро дітей, четверо померло немовлятами⁷. У родинному архіві Лук'янових, переданому Музею, є особові фонди трьох дітей Лук'янових — Ганни, Антоніни та Олександра.

Досить значний архів Ганни Лук'янової-Падун та членів її сім'ї: чоловіка Никонора Падуна, дітей — Лесі та Юрка. У цій сім'ї майже нічого не викидалося. Дивом вціліли: картонна коробка для цукерок фірми «Семадені» початку ХХ ст., київські трамвайні квитки за 1925 р., хлібні та продуктові картки членів родини 1932–1933 рр.; зошити з записами прибутків та витрат сім'ї на кожен день за 1926–1960-і рр. Яке поле для дослідження повсякденного життя киян у цей період — їхні витрати на продукти, книги, відвідини театру, кіно — все це відбито у повсякденних записах. Аналізуючи ці записи, можна визначити, як змінювалися культурні потреби родини, як існувала київська сім'я в голодні 1930-і рр., яка частка сімейного бюджету йшла на освіту дітей у 1936–1937 рр. і яким чином у тяжкі повоєнні роки намагалися економити, щоб виписати газети, журнали, відвідати театр. Переглядаючи записи, можна лише дивуватися, як швидко з нашого побуту зникли такі поняття, як «примус», «плата за вихід на платформу вокзалу»; «купівля дистильованої води для лінзи до телевізора» тощо.

Весь родинний архів Лук'янових зберігала Леся Никонорівна Лук'янова-Падун, яка у 1940 р. закінчила київську середню школу № 32 і в 1940–1941 рр. була студенткою Київського індустріального інституту. Успішно закінчивши 1948 р. Київський інженерно-будівельний інститут, вона того ж року вступила до аспірантури інституту будівельної механіки АН УРСР, згодом захистила кандидатську дисертацію, отримала науковий ступінь

⁷ МІК. Особовий фонд Л. Н. Лук'янової-Падун. Машинопис. 13.09.1997 р.

кандидата технічних наук за спеціальністю будівельна механіка. У системі АН УРСР працювала упродовж 22-х років. Протягом семи років як в. о. доцента викладала кібернетику, електронні машини і програмування у Київському інституті народного господарства, ще сім працювала науковим співробітником у Київському відділенні Всесоюзного науково-дослідного інституту «Проектстальконструкція». Після виходу на пенсію у 1982 р. працювала в архівах.

До останніх днів життя Л. Н. Лук'янова-Падун готувала до друку «Щоденники війни» своєї матері Ганни Климівни Лук'янової-Падун (1885–1972), засудженої за революційну діяльність 1907–1908 рр. до заслання як учасницю Київської військово-революційної організації⁸.

В особовому фонді Л. Н. Лук'янової-Падун збереглися матеріали репресованих киян. Вона збирала ці матеріали як активний член товариства «Меморіал».

Особовий фонд Антоніни Климівни Лук'янової (1887–?) налічує 200 одиниць зберігання, з них 50 одиниць — фото та документи 1910-х рр. і до середини ХХ ст., а 150 одиниць — листи. Особливо важливими є фото і документи періоду 1916–1920-х рр. та періоду окупації Києва 1941–1943 рр. Антоніна Лук'янова працювала медсестрою у шпиталях Першої світової війни, міських лікарнях та поліклініках Києва у довоєнний час, а також у період окупації 1941–1943 рр.

Особлива цінність особових фондів Антоніни та Олександра Лук'янович — це значна кількість матеріалів, що стосується розкриття теми Першої світової війни. Взагалі, історичних, а тим паче речових матеріалів періоду Першої світової війни збереглося дуже мало. У рідкісних випадках в домашніх та родинних архівах залишилися фотографії родичів — учасників війни 1914–1918 рр., тим паче в офіцерській формі. Щоб вижити у роки громадянської війни і під час репресій, знищувалося все: листи з фронту, газети, журнали, книги, будь-які побічні докази. Найголовніше — люди замовкли, глибоко заховавши своє минуле, забираючи у вічність свою пам'ять. Тож слід віддати належне громадянському подвигу родині Лук'янович — Ганні

⁸ Див. Г. Лук'янова. Зі щоденника війни 1941–1945 років // Розбудова держави.— К., 1995.— № 4.— С. 56–62; Сучасність.— К., 1995.— № 7–8.

Климівні та її дочці, які зберегли все, навіть переписку з Олександром, який мешкав після революції в Югославії.

У цій статті розглянуто фонд, що належав братові Антоніні та Ганні — Олександру Климовичу Лук'янову. Всі матеріали Саші любовно зберігалися з буремних революційних часів до початку ХХІ століття.

Особистий фонд О. К. Лук'янова складається з 315 одиниць зберігання, які умовно можна поділити на кілька груп:

1. Документи, матеріали, фото Олександра Лук'янова — 53 од.;

2. Театрально-музична колекція (програми симфонічних концертів, балетних вистав, оперних лібрето, театральних вистав, театральних часописів та газет 1903–1918 рр., поштові листівки, фото артистів та композиторів початку ХХ ст.) — 116 од.

3. Приватне листування Олександра з членами родини, друзями, викладачами, родичами — 146 од. Корпус листів Олександра є складовою частиною епістолярного родинного архіву за період 1900–1936 рр.

Олександр Климович Лук'янов (1891, Київ — після 1936, Загреб (Югославія)) народився у Києві на Подолі, де на той час мешкала велика сім'я. У 1910 р. успішно закінчив київську 3-ю гімназію. У 1910–1916 рр. навчався на математичному відділенні фізико-математичного факультету Університету св. Володимира. Закінчив університет з дипломом I ступеня. У 1916 р. вступив до Київського 2-го Олексіївського інженерного училища (юнкер 4-го прийому), після закінчення якого став офіцером, брав участь у Першій світовій війні. Під час революції був мобілізований у Добровольчу армію, потім емігрував і мешкав у Югославії. Працював там викладачем математики у гімназіях. Після 1936 р. листування з рідними припинилося.

Фотодокументальні матеріали Олександра Лук'янова налічують 53 одиниці зберігання⁹. Вони повністю експозиційні й, завдячуючи родині, що зберегли все, що стосувалося О. Лук'янова, можуть бути використані як у постійній експозиції так і в тематичних виставках Музею, зокрема у розділі «Розвиток середньої освіти в Києві на початку ХХ ст.». Що цікавого прихову-

⁹ МІК. КВ-70259-КВ-70308.

ють у собі зібрання документів Лук'янова? По-перше, — великий пласт гімназійного матеріалу — зошити з виконаними домашніми роботами гімназиста 6 і 7 класів київської 3-ї гімназії, що являють собою неоціненне джерело для вивчення системи викладання в гімназії, візуально — цікавий експонат початку ХХ ст.: оформлення обкладинок зошитів, реклама паперових фабрик і магазинів тогочасного Києва, зокрема магазинів на Подолі, де в той час і навчався юнак.

Зразки гімназійної документації — таблиці про успішність за кожну четверть, почесні грамоти за успішне навчання, екзаменаційні роботи Олександра за 1908–09 навчальний рік. Іконографічна збірка дає уявлення про зовнішній вигляд гімназистів, є фото 10-річного гімназиста Лук'янова у гімназійній шинелі та кашкеті, у кітелі — він уже учень середніх класів та випускні фото Олександра та його друзів і однокласників. На паспорту — логотипи фотоательє міста Києва, серед них — знаменитий фотосалон Франца де Мезера, подільського фотографа Петра Блоневського та інших; до речі, за рекламою фотоательє, розміщеною на звороті фотокартки можна прослідкувати київські адреси цих салонів, а також дізнатися, в яких виставках брав участь той чи інший фотомайстер, тобто кожна з фотокарток — це ще й додаткове джерело для вивчення історії розвитку фотографії у Києві. Особливий інтерес для дослідження повсякденного життя гімназистів становить записна книга «Товарищ. Календарь для учащихся на 1908–1909 уч.г.», який видавався у Петербурзі, а в Києві його поширював магазин Сергія Стефановича Кульженка, про що свідчить і напис на нижній частині обкладинки. У календарі подано святкові вихідні дні, коли гімназія не працює, вимоги до відвідування, правила поведінки, умови вступу до вищих учбових закладів, до військових училищ, подано також перелік найбільших університетів тодішньої Російської імперії та повний перелік кадетських корпусів і військових училищ тощо. У щоденнику є чисті аркуші, що їх заповнював учень на свій розсуд. Саша заповнив майже всі аркуші — на кожен день тижня 1908–1909 навчального року розписаний репертуар київських театрів, зокрема Київського оперного театру. Складено перелік усіх артистів Київської опери та

репертуар кожного з них. Щоденник гімназиста є яскравим свідченням захоплень і занять київських гімназистів у вільний час.

Особистість гімназиста Олександра Лук'янова можна подати в експозиції досить яскраво і образно. Окрім гімназійної документації та фото, є рукописна програмка літературно-музичного учнівського вечора, які були дуже популярними серед молоді початку ХХ ст., рукописні віршовані тексти Саші Лук'янова, присвячені оперній співачці К. Воронець. Період навчання в університеті представлений як фотографіями самого Олександра, так і документами: лекційна книга 1910–1914 рр., паспорт 1915 р., свідоцтво про явку до виконання військової повинності О. Лук'янова 1914 р., диплом університету 1916 р. Окремим масивом йдуть фотодокументи періоду навчання в Олексіївському інженерному училищі, серед них фото юнкера та поручика Олександра Лук'янова.

У гімназійні та студентські роки Саша захоплювався музикою, театром. Навчався у відомого українського піаніста й педагога Володимира Петровича Григоровича-Барського (1875–1926), який у 1909–1914 рр. був власником і викладачем музичних курсів у Києві¹⁰. Музичні уподобання відбилися й на колекції, яка є цікавим джерелом вивчення концертно-музичного та театрального життя Києва початку ХХ ст. У ній підбірка газет «Киевский театральный курьер» за 1908–1909 рр.¹¹, програми симфонічних концертів у Києві 1904–1905, 1907–1908 рр.; ноти, програми спектаклів, лібрето опери «Сказки Гофмана» 1908 р., «Театральная газета» (1908 р.) ; програма кінотеатру тощо — всього 23 од.¹²

Збірка програмок музичних концертів може суттєво розкрити у постійній експозиції тему музичного життя Києва початку ХХ ст., показати підготовчу роботу Київського відділення Російського музичного товариства щодо відкриття консерваторії у нашому місті. Різноманітність репертуару у проведенні симфонічних концертів, різні виконавці, роль директора і ди-

¹⁰ Устав фортепианных курсов пианиста В. П. Григоровича-Барского. Киев. 1909. МІК. КВ-66397.

¹¹ МІК. КВ-66398- КВ 66405.

¹² МІК. КВ-66412, КВ-66415, КВ-66408, КВ-66410-66411; КВ-66418, КВ-66409.

ригента Київського відділення РМТ Олександра Миколайовича Виноградського у проведенні симфонічних концертів тощо.

У Києві в 1909 р. налічувалося 10 приватних музичних училищ, шкіл та курсів з великою кількістю викладачів, а також різноманітних приватних педагогів, усі вони давали головним чином початкову музичну і лише зрідка — середню музичну освіту. Музичне училище Київського відділення РМТ з другої половини ХІХ ст. зосередило такі значні музичні сили, що освіту, яку здобували в ньому учні, можна було прирівнювати до консерваторського курсу¹³. Свого часу це училище закінчив і В. П. Григорович-Барський, у якого навчався Олександр. У родинному архіві збереглося листування О. Лук'янова з В. Григоровичем-Барським.

Окремий корпус становить підбірка листівок і фото драматичних та оперних артистів початку ХХ ст., які працювали і гастролювали у Києві — 93 од.¹⁴ Колекція поштових листівок та фотокарток, має, переважно, тематичну спрямованість і відповідає інтересам і захопленням Олександра Лук'янова. Це, зокрема, колекція портретів артистів, композиторів, художників та письменників. Питома вага колекції — 40 листівок із зображеннями співаків, драматичних акторів та артистів балету, популярних у 1910-ті рр. на території колишньої Російської імперії, які або працювали в Києві, або ж гастролювали в цей час у нашому місті.

Великий вплив на формування демократичних ідеалів у молоді початку ХХ ст. мала творчість видатної драматичної актриси Віри Федорівни Комісаржевської (1864–1910), яка у 1908–1910 роках з величезним успіхом гастролювала в Києві. Підтвердженням цього є досить значна кількість листівок із зображенням актриси в колекції О. Лук'янова — 11 одиниць. В. Комісаржевська представлена у різних ролях, усі листівки гарної збереженості, більшість їх видано у Петербурзі, зокрема видавництвом: «Фототипія Кордовського і Дресслера».

У колекції є також цікаві портрети відомих європейських співачок першої половини ХХ ст.: оперної діви Ліни Кавальєрі

¹³ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМУ), ф.4, оп.2, спр.702.

¹⁴ МІК, КВ-71203/1-76; НД-8897/1-17.

та «польського соловейка», артистки оперети Вікторії Кавецької. Ліна Кавальєрі (1874–1944) — італійка за походженням, дебютувала на оперній сцені Мадрида, потім Варшави. Перші гастролі в Росії — 1897 р. У 1901 р. відбувся петербурзький дебют оперної співачки, у 1910–1911 р. співала в опері Зіміна, гастролювала і в Києві. Кавецька Вікторія Вікторівна (біля 1870 – після 1922) — польська співачка (лірико-колоратурне сопрано), у 1905–1915 рр. працювала у петербурзьких театрах «Буфф» і «Палас», була дуже популярною актрисою оперети. Гастролювала в Москві, Києві, Одесі. Після 1922 р. виїхала за кордон, виступала у Варшаві.

Продовжуючи тему збірки портретів оперних співаків, які працювали чи гастролювали в Києві, варто назвати всесвітньо відомих співаків — А. Собінова і Ф. Шаляпіна. У збірці О. Лук'янова є дві поштові листівки з портретами Ф. Шаляпіна (1873–1938), який неодноразово приїздив до Києва з виступами, та фото Леоніда Собінова (1872–1934).

У збірці також представлені фото оперної співачки, талант якої високо поцінювали Нежданова і Собінов, Данильченко (уродженої Лукіної) Ольги Лук'янівни (1869 (за деякими даними 1872) – 1929). Вона народилася в Києві, закінчила тут гімназію 1884 р., у 1885–1891 рр. навчалася співу в Московській консерваторії, а в 1893–1928 рр. виступала у Большому театрі (Москва), часто виступала в Києві.

У Києві отримав середню освіту й оперний співак Оскар Каміонський, зображення якого теж наявне у збірці.

Цінність колекції О. Лук'янова ще й у тому, що ним зібрано унікальний матеріал про видатну оперну співачку К. Д. Воронець. У Музеї історії міста Києва зберігається, можливо, одна з найповніших іконографій співачки — фото і листівок з її зображенням у різних ролях з обов'язковим автографом на кожному зображенні. На багатьох лише підпис, а на одному фото є й дарчий підпис. На цьому фото Катерина Дмитрівна Воронець зображена у ролі Татьяни (опера «Євгеній Онегін» П. І. Чайковського), це одна з найкращих ролей співачки. На паспарту напис-присвята Саші Лук'янову за 1915 р.¹⁵ «На добрую память Саше Лукьянову от Воронец. 1915 год».

¹⁵ МІК, КВ-70297.

Вісім одиниць листівок із зображеннями та автографами (5 од.) популярної в Києві оперної співачки Катерини Дмитрівни Воронець-Монтвід (1883–1955), яка з 1908 р. виступала на київській сцені. За спогадами сучасників, зокрема Сергія Левіка, голос у Катерини Дмитрівни «був надзвичайно теплий, типово український. Дзвінкий і достатньо металевий, він мав своєрідну ваду: в ньому нібито була якась тріщинка, але, як це не парадоксально, цей дефект надавав звуку додаткової чарівності. Красива, талановита, Воронець володіла прекрасною сценічною зовнішністю. Вона завоювала Київ з першого виступу в ролі Лізи в «Піковій дамі» і за дуже короткий час стала його улюбленицею»¹⁶.

Катерина Дмитрівна Воронець-Монтвід (уроджена Монвіж-Монтвід) вступила до Харківського музичного училища 1901 р. у клас сольного співу. Воронець — учениця італійського співака, піаніста, диригента і композитора, випускника Болонської академії Федеріко Бугамеллі, який викладав у Харківському музичному училищі та консерваторії до 1918 р. Багатогранний педагогічний талант Ф. Бугамеллі сприяв розкриттю музичної обдарованості багатьох його учнів, серед яких була і співачка (сопрано) К. Воронець-Монтвід. Її мати, Катерина Станіславівна Монвіж-Монтвід так само була співачкою і навчалась у Петербурзькій консерваторії¹⁷. У 1906 р. Катерина закінчила музичне училище і одержала атестат першого ступеню. За спогадами С. Левіка: «У 1907 році Ю. Давидов приїздить до директора Харківського музичного училища І. І. Слатіна, і той представляє йому бідно вдягнену, в поношених черевиках, худу й напівголодну, але чудово складену й дуже красиву жінку з блискучим голосом. Вона одружена з таким же бідним, як і сама, студентом, і контракт з окладом сто карбованців на місяць для неї просто щастя, і жінка відразу ж ставить під ним своє ім'я: Катерина Дмитрівна Воронець»¹⁸.

У сезоні 1908/1909 рр. до київської опери було прийнято співачку К. Воронець, яка незабаром стала дуже популярною серед киян, особливо київської молоді, яка палко вітала артистку на кожній виставі. К. Воронець мала сопрано красивого

¹⁶ Левих С. Записки оперного певца.— М., 1962.— С. 62.

¹⁷ ЦДАМАМУ, ф.4, оп.2, спр.629.

¹⁸ Левих С. Записки оперного певца.— М., 1962.— С.43.

тембру і з однаковим успіхом виконувала як ліричний, так і драматичний репертуар. Вона була чуттєвою, широко і темпераментною актрисою з чудовою сценічною зовнішністю.

У сезон 1912/13 р. антрепренером оперного театру став М. Топор-Багров і в цей час була поставлена опера Д. Пуччіні «Мадам Батерфлай», яка мала величезний успіх, особливо серед молоді, яка щиро співчувала гіркій долі японської дівчини. Київська преса так само дала позитивні відгуки на виставу. Зокрема, газета «Киевская мысль» писала: «І з музичного і з сценічного боку «Мадам Баттерфлай» обставлено з великим смаком. Талановита завершеність музично-сценічного образу, створеного К. Воронець, надає всій опері цікавого поживлення»¹⁹. Важко сказати, зауважує М. Стефанович у своєму дослідженні про історію київської опери, чи мала такий великий успіх сама опера, чи виконавиця її головної партії, але після кожної вистави глядачі незліченну кількість разів викликали артистку²⁰. А молодь буквально закидала її кашкетами, висловлюючи в такий оригінальний спосіб своє захоплення. До слова, невідомо звідки й коли було занесено до Києва таку манеру висловлювати свої почуття. По закінченні вистави, якщо в ній брали участь улюблені молоддю артисти,— студенти, курсистки, гімназисти та гімназистки кидалися з галереї і ярусів до партеру. Коло оркестрового бар'єру утворювався натовп, який на всю силу своїх молодих голосів викликав того чи іншого артиста. Під ноги співакці, яка вийшла вклонитися публіці, летіли студентські й гімназичні кашкети, артисти кидали їх назад у зал, і все це тривало, аж доки залізна завіса невпинно посуваючись, не під'їждувала зал для глядачів від сцени. Темпераментним поклонникам мистецтва досить важко було потім розшукати й дістати з оркестрового приміщення свої головні убори, які туди потрапили.

У збірці Лук'янова є кілька фото К. Д. Воронець в образі Батерфляй. У документальному архіві збереглися рукописні вірші Саші, присвячені співакці у цій ролі²¹.

¹⁹ Киевская мысль.— 1912.— 13 вересня.

²⁰ Стефанович М. П. Київський державний ордена Леніна академічний театр опери та балету УРСР імені Т. Г. Шевченка. Історичний нарис.— К., 1960.— С. 48.

Сезон 1913/1914 р. — останній перед Першою світовою війною. 8 листопада 1913 р. Київський театр відзначив 20-річчя з дня смерті П. І. Чайковського новою постановкою «Євгенія Онегіна». Постановка було здійснено у винятково сильному складі виконавців. Татьяну співала К. Воронець, Ольгу — І. Бурська, няню — М. Скибицька, Ленського — П. Словоць, Онегіна — П. Смільський і Греміна — П. Цесевич. Вистава пройшла з великим успіхом. За спогадами Г. Григор'єва, чудова була Воронець-Татьяна: *«дивовижна цілість образу — Таня справжня пушкінська, вірна собі й своєму обов'язку, вона залишилась у вищому світі, по суті, тією ж сільською мрійливою дівчиною — всі ці риси добре помітні в Татьяні-Воронець. Своєрідність вносила артистка в будь-яку роль свого великого репертуару. А вона ж співала не лише Манон і Шарлотту, ліричні пісні в операх Масне, але й героїчну Аїду, виконувала складну партію Віолетти в «Травіаті». Багаторічна робота не зламала її дивовижної сценічної молодості й привабливості. Ніяк не відбилися роки і на її прекрасному, рівному в усіх регістрах голосі»*²¹.

Як уже зазначалося, у колекції О. Лук'янова є велике фото Воронець у ролі Татьяни з дарчим написом для Саші. Про історію цього фото ми дізнаємося з переписки студента Саші Лук'янова зі своїми київськими друзями у 1915–1916 рр., коли він, разом з університетом, евакуювався до Саратова, щоб закінчити навчання.

Проживала К. Д. Воронець-Монтвід у Києві на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (нині — Саксаганського), 74 у флігельному двоповерховому будинку разом з чоловіком — Мечиславом Рудольфовичем Лубківським та дочкою Ольгою. У колекції О. Лук'янова є аматорські знімки (17 од.), де зображена співачка у своєму помешканні та садочку біля будинку на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській. Фото зроблені знайомою журналісткою О. Лук'янова у 1915 р. і вислані Олександрові в Саратов, де на той час перебував Київський університет. Остання листівка із зображенням К. Воронець з автографом датована 30 квітня 1918 р. Цим же роком датовані й рукописні тексти віршів

²¹ А. Лук'янов. «М-ме Буттерфлей». — МІК, КВ-70293.

²² Григор'єв Г. У старому Києві. Спогади. — К., 1961. — С.120.

О. Лук'янова, присвячених співаці²³. Таким чином, в колекції 25 листівок і фото із зображенням оперної співачки К. Д. Воронець-Монтвід та 7 рукописних текстів віршів і одна вітальна адреса, присвячені їй. Це достатня кількість матеріалів для висвітлення творчості видатної співачки у постійній музейній експозиції.

Подальша творча і життєва доля К. Д. Воронець складалася так, що вона ще деякий час залишалася в Києві. Так, у 1917 р. вона брала участь в урочистостях з нагоди відкриття Української державної Академії мистецтв. Про її участь згадує в листі до брата і Федір Ернст²⁴. У 1919 р. вона взяла участь в українській постановці опери «Черевички» П. Чайковського, де виконувала партію Оксани²⁵. Восени 1919 р. Воронець виїхала в Одесу, а звідти — за кордон, де перебувала до 1926 р., потім повернулася до Києва. У 1923 р. брала участь у ювілейному концерті в Празі, присвяченому О. Олесю — виконувала романси М. Лисенка, Я. Степового. А з 1931 р. працювала в українському театрі «Жовтень» у Ленінграді. За спогадами киянина В. Ревуцького, Воронець він бачив у Дрогобичі в 1944 р.: «... на сцені місцевого театру я через декілька десятиліть знову почув Катерину Воронець, яка виконувала партію Матері в «Катерині» М. Аркаса. Незважаючи на те, що співаці тоді було більше 60 років, голос її звучав свіжо й могутньо як у середньому, так і верхньому регістрах. Лише один недолік давався взнаки: дрижання нижньої щелепи. Після вистави ми зустрілися... Знаючи її тривале перебування на російській оперній сцені, я був вражений її доброю українською мовою»²⁶. Останні роки життя вона провела в еміграції, померла в Німеччині.

Джерелом для дослідження та експонування теми розвитку балетного мистецтва в Києві на початку ХХ ст. можуть служи-

²³ А. Лук'янов. «После спектакля». — К., 1918. — МІК. КВ-70294; А. Лук'янов. «1908 — 9 сентября — 1918». — К., 1918. — МІК. КВ-70288.

²⁴ Див. Білокінь С. В обороні української спадщини. Історик мистецтва Федір Ернст. — К., 2006. — С. 49.

²⁵ Валеріан Ревуцький згадував, що ще в дитинстві йому довелося почути її в опері «Черевички» П. Чайковського, де «вона вразила мене виконанням ліричної партії Оксани». // Лисенко І. Українські співаки у спогадах сучасників. — К., 2003. — С. 249.

²⁶ Там само.

ти матеріали з колекції Олександра Лук'янова — листівки із зображеннями всесвітньо відомих артистів балету — М. Мордкіна та О. Балашової, а також концертні програми їх виступів.

Михайло Михайлович Мордкін (1880–1944) — видатний артист балету першої третини ХХ ст., один із творців нового американського балету. Прем'єр Большого театру в 1900–1910-х рр., партнер балерин А. Павлової (в 1910–1911 рр.), О. Балашової, він регулярно виступав у Києві. Гастролював в Англії, США. Працював в Україні, Грузії в 1918–1922 рр. З 1924 р. у США.

Одним із найпопулярніших концертних номерів Мордкіна був «Танець італійського жебрака». Листівка, видана в Парижі (Франція) з колекції О. Лук'янова подає зображення Мордкіна в костюмі для цього танцю²⁷.

Олександра Михайлівна Балашова (1887–1979) — артистка, педагог. З 1905 р. — артистка Большого театру. На концертній естраді, як правило, виступала з М. Мордкіним. Для неї О. Горський поставив «танець Саломеї» (1921). Гастролювала в Лондоні в 1909 р. з О. Горським, в 1914 р. — з М. Мордкіним. Часто гастролювала в Києві. З 1921 р. жила в Парижі, де заснувала власну школу.

Видатні майстри танцю неодноразово виступали в Києві й, зрозуміло, що Саша Лук'янов не міг пропустити ці виступи, оскільки в колекції є програми виступів і листівки із зображеннями артистів. Їхні виступи пройшли з великим успіхом в 1912–1913 рр., у березні 1915 р. О. Балашова і М. Мордкін приїжджають до Києва з цілою групою московського балету з 35 осіб. У 1916 р. вони знову приїжджали на гастролі на чолі великої балетної групи.

Матеріали М. Мордкіна можна використати для тематичної виставки або в постійній експозиції під час розкриття теми розвитку культури Києва в 1918–1919 рр., оскільки він на цей час проживав у місті²⁸.

У 1919 р. Михайло Мордкін брав участь у створенні й діяльності «Української музичної драми», яка відкрилася 17 серпня 1919 р. оперою М. Лисенка «Утоплена» в театрі на вулиці Мерінгівській (тепер — Заньковецької), 8 (будинок не зберігся).

²⁷ МІК. КВ-71203/28.

²⁸ Програми виступів артистів Московського державного балету в Києві в 1918 р.— МІК, КВ-66414, КВ-66416.

Танці русалок ставив саме М. Мордкін. 19 серпня 1919 р. пройшла перша балетна вистава в театрі «Українська музична драма» у постановці Мордкіна. Сольні танці у виставі виконували М. Мордкін та М. Фроман.

Отже, історія київської опери, її головні постановки, взагалі, розвиток оперного і балетного мистецтва у Києві упродовж 1908–1918 рр. можна яскраво розкрити в постійній експозиції, вагома частка матеріалу піде саме з колекції Лук'янова. Те саме можна сказати й про розвиток музично-концертного життя міста та гастрольного життя як оперного так і драматичного мистецтва.

Окремим джерелом вивчення повсякденного життя київської родини, окремого її члена, а саме гімназиста і студента є корпус листів Олександра Лук'янова. Взагалі, аналіз приватного листування, як явища певної епохи може бути самостійним аспектом джерелознавчого дослідження. Листи, що є матеріалізованою людською пам'яттю, складають невід'ємний пласт духовної культури народу, допомагають проникнути в його душу, його ментальність. Епістолярні джерела допомагають «вжитися» в епоху, спостерігати дрібні деталі повсякденного життя, особливості мови та психологію людей минулого²⁹.

Епістолярне зібрання Лук'янова охоплює переписку з початку ХХ ст., коли Саша був ще гімназистом і до останнього листа вчителя гімназії математики м. Загреба, емігранта Олександра Лук'янова до рідних, датованого 1936 роком. З цих листів ми дізнаємося, що Саша гарно навчався в гімназії, особливо із захопленням вивчав математику, і в старших класах заробляв репетиторством. Влітку як репетитор часто виїжджав у маєтки багатих киян, де займався з дітьми. Так, збереглася переписка його з рідними з містечка Лебедин, де він працював репетитором. У 1908 рр. він самостійно їздив до своєї сестри Ганни Лук'янової, яка в цей час перебувала на засланні в місті Сольвичегодську Вологодської губернії.

Джерелом вивчення повсякденного життя київського студента в роки Першої світової війни служить листування О.Лу-

²⁹ Абросимова С. В. Приватне листування Катеринославського дворянства ХІХ століття. (до питання джерелознавчого дослідження епістолярних пам'яток).— С.116.— Режим доступу:<http://www.zsu.zp.ua/pu/uk/articles/98.pdf>

к'янова з друзями, рідними. Життя евакуйованого університету в Саратові, повсякденні клопоти, підготовка до іспитів, культурне життя студентства — все можна віднайти в листуванні Олександра.

Епістолярна збірка О. Лук'янова вимагає окремої теми для дослідження соціального портрета киянина, доля якого показує долі багатьох освічених киян, покоління ровесників бурхливого ХХ ст.

Вікторія ВЕЛИЧКО,

провідний науковий співробітник

відділу «Київ у другій половині XVII ст. – лютий 1917 р.»

Музею історії м. Києва

РОДИНА КОЛЕКЦІОНЕРІВ КРИЖАНІВСЬКИХ І МУЗЕЙ ІСТОРІЇ м. КИЄВА

Сьогодні, коли Музей історії м. Києва переживає свої не найкращі часи, доцільно було б згадати, яким чином і завдяки кому створювалася його колекція, які культурні традиції намагається підтримувати Музей через ті цінні, а в окремих випадках, унікальні експонати, що на сьогоднішній день є окрасою і невід'ємною частиною музейного фонду України.

Як відомо, музей створювався не зовсім природним шляхом. У ході підготовки до святкування 1500-річчя Києва, ще наприкінці 1978 р. було прийнято постанову Ради Міністрів УРСР про створення Музею історії м. Києва, але фактично це був лише добрий намір, який за чотири роки мав втілитися у повноцінний музей.

Головними джерелами комплектування були надходження з обмінних фондів давніх київських музеїв (а як відомо, до обмінного фонду потрапляють не найкращі предмети, або такі, що потребують ретельної і тривалої реставрації), передача киянами, які з великим бажанням ішли на співробітництво з новоутвореним міським музеєм, або в дарунок, або, у випадку особливої цінності експонатів, придбання через фондово-закупівельні комісії, а також закупівля через букіністичні та антикварні магазини тощо. Ще одним важливим джерелом поповнення рідкісних матеріалів — ікон, антикварних меблів, предметів декоративно-прикладного мистецтва, творів живопису стало співробітництво з колекціонерами. Ця сторінка в житті музею заслуговує на окрему тему. Оскільки факт придбання певної речі (а в музейному середовищі добре відомо, що чи не найголовнішою чеснотою працівника є вміння переконати в тому, що та чи інша річ конче необхідна музею), включав і спілкування, що є неопційною школою практичних знань, досвіду, яких не зможе дати жоден підручник чи довідник. На жаль, розуміння цінності такого спілкування, усвідомлення значущості, масштабу осо-

бистості приходять з часом. Так, уже немає в живих багатьох із тих людей, які лишили по собі слід через окремі експонати в колекції Музею, брали участь в численних виставках, були невід'ємною складовою культурного ландшафту Києва ще два-три десятиліття тому.

Зокрема, у першій половині 1980-х рр. Музей плідно співпрацював з родиною колекціонерів Крижанівських. Власне кажучи, це була приватна колекція, початок якій поклав ще у 1920–40-і рр. її голова, київський лікар Троадій Річардович Крижанівський та його дружина Цецілія Ігнатіївна. Сам Т. Р. Крижанівський помер 1951р., а Цецілія Ігнатіївна прожила ще довге красиве життя і пішла з життя майже у 90-річному віці у 1988 р. На період створення Музею вона була досить літньою людиною, тому спілкування з нею було обмежене, хоча до останніх років жінка ця мала добру пам'ять, гострий іронічний розум, не полишала читання і активно цікавилася життям. Її син — Віталій Крижанівський, чудовий художник, чия творчість увібрала в себе любов до Києва, до батьківської оселі, світу прекрасних старовинних речей,— став спадкоємцем колекції. Захоплення батьків вплинуло на вибір професії Віталієм. Спочатку він закінчив Київську художню школу (1949–1952), потім навчався в Одеському художньому училищі, а пізніше закінчив Київський художній інститут. Його вчителями були видатні українські графіки і живописці: Олена Яблонська, М. Павлюк, В. Касіян, С. Подерев'янський, Л. Чичкан, О. Пащенко. Особливий вплив на молодого художника мало спілкування з давнім другом родини художником О. Шовкуненком. З 1965 р. Віталій Крижанівський — учасник багатьох художніх виставок, у тому числі чотирьох персональних. Остання, п'ята виставка художника пройшла у київському Музеї російського мистецтва вже після його смерті, у 2008 р., і була присвячена 75-річчю з дня народження. В Музеї історії м. Києва зберігається 21 графічна робота художника,— це улюблені види Києва та інтер'єри старих затишних домівок.

Родина була добре відома у світі не лише київських, а й московських та пітерських колекціонерів, бібліофілів, музейників. Широке коло культурних інтересів сприяло створенню різноманітної колекції — книги, живопис, графіка, декоратив-

но-прикладне мистецтво. Яскраві, самобутні особистості Крижанівських робили їх дім на Подолі місцем культурного паломництва кількох поколінь митців, колекціонерів, письменників, музикантів тощо. Гостями гостинної оселі у різні роки були М. Бажан і О. Корнійчук, Д. Гнатюк і Г. Рождественський, геніальний віолончеліст Р. Растропович, Юлія Хрущова, С. Параджанов та багато інших. Теплі стосунки зв'язували Ц. І. Крижанівську з В. Некрасовим. Перед від'їздом за кордон у 1974 р. В. П. Некрасов востаннє відвідав Цецілію Ігнатівну і отримав від неї в подарунок на згадку старий путівник по Парижу французькою мовою, який йому невдовзі прислужився. Згодом в одній з радіопередач з-за кордону письменник згадав і про цей путівник і про «чудову жінку з Києва» (звісно, не називаючи прізвища).

Голова сім'ї Троадій Річардович Крижанівський за фахом та за життєвим покликанням був лікарем. Народився він 29 липня 1897 р. у Кременчуці у родині фельдшера¹. Його батько — Річард Карлович Крижанівський походив з польської дворянської родини, яка в середині XIX ст. мешкала в Одесі. Там він і народився в 1860 р., про що свідчить випис з метричної книги римокатолицького костелу Одеси. Де він здобув медичну освіту, невідомо, проте у рік свого одруження, у 1892 він значився фельдшером 35-го піхотного Брянського полку, який квартирував у Кременчуці. Його нареченою, а згодом дружиною стала донька губернського секретаря Параскева Несторівна Карецька. За неперевіреними даними вона доводилася внучатою племінницею Івану Котляревському, принаймні така легенда жила в родині.

У 1914 р. Троадій Річардович закінчив Кременчуцьке реальне училище і склав іспит з латини при харківському учбовому окрузі, а вже 1915 р. він вступив на медичний факультет Київського університету, який успішно закінчив у 1921 р. Після цього, відпрацювавши лікарський стаж при Пропедевтичній клініці медінституту, з 1923 по 1926 р. був штатним ординатором цієї клініки. За сумісництвом з 1924 по 1930 р. Т. Р. Крижанівський працював терапевтом 2-ї поліклініки Українського Червоного Хреста. У 1930 р. його направлено на роботу до Білої Церкви як консультанта-терапевта Білоцерківської окружної

¹ Всі відомості надано за автобіографією Т. Р. Крижанівського та за офіційними документами, що зберігаються у родині Крижанівських.

Троадій Річардович Крижанівський.
1929 р.

поліклініки, де він пропрацював близько двох років. У 1932 р. Т. Р. Крижанівський повернувся до Києва, де до 1937 р. був позаштатним асистентом факультетської терапевтичної клініки, очолюваної М. Д. Стражеском, а з 1937 по 1939 р.— старшим науковим співробітником Українського інституту клінічної медицини, директором якої так само був академік М. Д. Стражеско. Отже, починаючи з 1921 р., упродовж двадцяти років Крижанівський працював у клініках, очолюваних академіком Стражеском на посадах ординатора, асистента і завідуючого відділенням Інституту клінічної медицини. Академік Микола Стражеско високо поцінував його і передікав блискучу наукову кар'єру. Т. Р. Крижанівським дійсно написано кілька наукових праць в галузі кардіології, в тому числі одна — у співавторстві зі Стражеском, але його зацікавлення належали до кола практичної медицини. Блискучий талант діагноста робив його незаперечним авторитетом у середовищі лікарів-терапевтів, навіть попри відсутність у нього наукового ступеня. Однак не лише професійні, а й непересічні людські якості приваблювали до нього пацієнтів: співчуття до людей, порядність, інтелігентність.

З Цецілією Ігнатіївною (уродж. Борман) Троадій Річардович познайомився під час навчання на медичному факультеті. Вона народилася 12 квітня 1898 р. у м. Рибінську Ярославської губернії в родині машиниста-залізничника. Професія батька ви-

магала частих переїздів родини з місця на місце. Тому гімназію дівчина закінчила у Вітебську 1914 р., після чого шістнадцятирічною, під час Першої світової війни пішла працювати сестрою милосердя до військових шпиталів. У 1917–22 рр. навчалася в Київському університеті на медичному факультеті, за фахом невропатолога. Очевидно в інституті і відбулося їхнє знайомство з Т. Р. Крижанівським. У 1921 р. вони одружилися. У 1920–30-х рр. Цецілія Ігнатіївна допомагала безпритульним дітям, а під час голоду в Україні — голодуючим. У 1933 р. у подружжя Крижанівських народився єдиний син — Віталій.

Цецілія Ігнатіївна Крижанівська. 1934 р.

З 1932 р. до самої смерті лікар Крижанівський працював у Центральній поліклініці Південно-Західної залізниці лікарем-консультантом, за винятком хіба що років війни.

У період окупації фашистами родина залишилась у Києві. Щоправда, із залізничної поліклініки Троадій Ричардович пішов, займався приватною практикою. Ще у 1920-і роки Крижанівські оселилися на Подолі, у будиночку на вулиці Покровській, 3 (в ньому родина прожила понад 50 років), поруч із церквою Миколи Доброго. Після зруйнування церкви у 1930-і рр. у родині Крижанівських зберігалася церковна печатка. Магдалина Олексіївна Глаголева-Пальян (донька священника Олексія Глаголева, що служив священником у Покровській церкві під час війни) у спогадах про роки війни, пише, що допомогу щодо врятування

людей від розстрілу у Бабиному яру та вивезення до Німеччини їм надавав друг родини — Троадій Річардович Крижанівський². За допомогою старих бланків та церковної печатки вони видавали людям документи, які могли їх врятувати. Довгі роки щирої дружби пов'язували і досі пов'язують родини Крижанівських і Глаголевих, тепер уже їхніх нащадків.

З 1942 р. Т. Крижанівський був членом підпільної організації, керованої Р. І. Синегубовим. Він лікував поранених, з ризиком для життя збирав медикаменти для партизанів. За участь у підпільній організації нагороджений медалями: «Партизану Отечественной войны 1-й степени», «за победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Після звільнення Києва, Т. Р. Крижанівський повернувся до роботи у поліклініці залізниці на посаду її начальника. За роботу з відновлення її діяльності після війни йому присвоєно звання директора-підполковника адміністративної служби (варто нагадати, що залізниці в той час належали до відомства НКВС). Цецілія Ігнатіївна весь воєнний час була вірним помічником чоловіка, поділяла з ним участь у підпіллі, допомагала лікувати поранених червоноармійців, виявляючи при цьому виняткове самовладання.

Проте, упродовж цілого життя, починаючи з молодих років, пристрастю подружжя Крижанівських було колекціонування. Обидва належали до людей високого культурного рівня, мали вишуканий смак, завжди цікавилися музикою, театром, літературою. Охоче ділились своїми знаннями з тими, хто потребував їхньої поради або консультації. Дім на Покровській, з привабливав колекціонерів, митців, людей, які безкорисливо цікавилися мистецтвом. Ще з довоєнних років близькими друзями родини було подружжя художника О. Шовкуненка. Збереглося два портрети Цецілії Ігнатіївни: один — 1930-х рр., інший — більш пізній, 1950-х рр. роботи цього художника. У 1920–30-і роки Крижанівські товаришували з відомим живописцем, колишнім викладачем Київського художнього училища І. Ф. Селезньовим, тоді вже літньою людиною, якого в родині по-домашньому називали «дядя Ваня». Та й сам він так підписував свої листи до Крижанівських. Одну з його робіт «Натюрморт з квітами», що

² Священник Александр Глаголев. Купина неопалимая.— К., 2002.— С. 269.

зберігалася в родині, було подаровано Ц. І. Крижанівською Національному художньому музею. Друзями Ц. І. Крижанівської вже у 1960-і рр. були лікар В. М. Слонимська, художниця Л. Т. Бойкова (вона колись і привела до дружньої оселі на Подолі С. Параджанова), театрознавець Д. А. Соколов, колекціонер Д. А. Сігалов, родини колекціонерів Бродських, Маньковських, Кончаковських.

Один з найдосвідченіших співробітників Музею російського мистецтва Е. Бабаєва у своїх мемуарах згадувала: *«Одним из выдающихся собирателей пришедший искусства и книг был известный в Киеве врач-терапевт Троядий Ричардович Крыжановский. Вместе с женой, Цецилией Игнатьевной, они посвятили себя служению музам...»*

К сожалению, Троядия Ричардовича мы не знали — в 1951 году он умер от тяжелой болезни сердца, однако оставленное им наследие говорило о многом... С их (Крыжановских — В. В.) коллекцией мы познакомились в период подготовки выставки из частных собраний Киева 1958 года.

На пороге квартиры встретила нас ее хозяйка — Цецилия Игнатьевна, интеллигентная, обаятельная женщина. Какой-то особой духовной атмосферой была проникнута вся обстановка этого дома. Редкие книги, картины, миниатюры, старинная мебель. Все свидетельствовало о высокой духовной культуре ее обитателей и благоговении перед прекрасным. Любая вещь, будь то произведение живописи, фарфор, антиквариат — все, что собиралось в этом доме, действительно представляло собой музейную ценность, говорило о понимании, того, что приобреталось, о вкусе и профессионализме собирателей.

Живописные произведения из коллекции Крыжановских неоднократно экспонировались на наших выставках и до сих пор живут в памяти. Это были картины С. Ю. Жуковского «Усадьба. Интерьер с открытым окном», М. В. Нестерова «Весна» и вариант картины «Два лада», Б. М. Кустодиева «Дом городничего» (эскиз декорации к комедии Н. А. Островского «Горячее сердце» и другие)³.

³ Бабаева Э. А. Наши коллекционеры. Поиски и находки.— К., 2000.— С. 52–53.

Цікавими є і спогади москвички, співачки Тетяни Лещенко-Сухомлиної, яка восени того ж таки 1958 р. відвідала будиночок на Покровській, 3. *«Дверь невзрачного домика на Подоле нам открыла немолодая, очень красивая женщина в скромном черном платье, заколотом у ворота великолепной камеи... По убогому коридору, через убогую переднюю мы вошли в большую комнату — изысканнейшую, нарядную гостиную в стиле середины прошлого века, завешанную картинами: Кустодиев, Бенуа, Коровин, Нестеров, Добужинский, Жуковский... миниатюрами дивной работы в рамках, изукрашенных алмазами. В гостиную, заставленную мебелью красного дерева времен Екатерины II и Павла I, с такими коврами на полу, с такой иконой в ризе, шитой бисером, украинской работы начала девятнадцатого века, с такими двумя большими индусскими миниатюрами семнадцатого столетия, с таким фарфором на столах и бюро и со старыми книгами, что я остолбенела.*

Вторая комната — столовая — столь же очаровательна. Что ни вещь — то драгоценность и красота, право. Очень многое из фарфора, миниатюр, картин и книг она продала в Эрмитаж в Ленинград. Кое-что теперь находится в Историческом музее в Москве и Русском музее в Киеве»⁴.

Справді, найцінніші твори мистецтва з колекції поповнювали зібрання провідних музеїв. Так до Ермітажу потрапила книга з автографом Петра I і старовинний гобелен; Музей «Бородінська панорама» поповнився картиною Рубо, рідкісні книги початку XIX ст. отримав Державний музей О. С. Пушкіна в Москві. Найбільшу цінність зібрання становили книги. На найулюбленіших, особливих і рідкісних екземплярах власник колекції наклеював свій книжковий знак. Екслібрис для колекціонера створив художник С. В. Кукурудза (1906–1979) 1935 р. На ньому у нижній частині було зображено будиночок Крижанівських на Покровській вулиці, а зверху, високо на горі — Андріївська церква.

Значною подією для Музею західного мистецтва (нині — Музей Богдана та Варвари Ханенків) стало придбання 20 західноєвропейських мініатюр XVII–XVIII ст. Інший київський му-

⁴ Лещенко-Сухомлина Т. Долгое будущее.— М., 1991.— С. 367.

вей — російського мистецтва — придбав для своєї колекції листа І. Ю. Рєпіна. Національний художній музей, Музей українського декоративно-прикладного мистецтва, Музей книги і друкарства, Горлівський художній музей, Алупкінський музей-палац — усі вони зберігають твори, придбані колись у родині колекціонерів.

Неоціненну допомогу надала колекціонерка Крижанівська і під час створення Музею історії міста Києва. Молодий музей за короткий час поповнився близько 50 цінними експонатами. Зокрема, музей придбав цікаві екземпляри меблів першої половини ХІХ ст., вироби Києво-Межигірської фаянсової фабрики першої половини ХІХ ст., вироби з фарфору знаменитої Володимирівської фабрики Міклашевських, заводу Гарднера тощо, які були колись окрасою діючої експозиції, а зараз зберігаються у численних ящиках. Деякі з них є унікальними і заслуговують на окрему згадку, оскільки мають власну давню історію.

У цитованих вище спогадах Тетяни Лещенко-Сухомлиної зазначено: *«Я спросила, откуда у нее дивное строгое зеркало в раме красного дерева с чуть бронзой. Она рассказала мне (и думаю, большинство этих вещей от него) о Павле Платоновиче Потоцком, русском Потоцком, не графе. Он женат на внучке декабриста Давыдова, ей по наследству перешло имя Каменка, то самое, где бывал Пушкин»*⁵. «Дивное, строгое зеркало» з маєтку Давидових, що належало колись П. П. Потоцькому на початку 1980-х рр. і придбав Музей історії м. Києва у Ц. І. Крижанівської. При зустрічі з науковим співробітником музею А. А. Постовойтенком на початку 1980-х рр. Цецілія Ігнатівна так само розповідала про своє особисте знайомство з П. П. Потоцьким, якого вона неодноразово відвідувала у Лаврі в середині 1930-х років. Там, у його оселі вона вперше побачила це дзеркало і дізналася від самого господаря про його походження. Вдруге дзеркало потрапило їй на очі вже по кількох роках у комісійному магазині, куди, як тепер відомо, після за-

⁵ Там само. Тут неточність, якої припустилась або авторка щоденників, або Ц. І. Крижанівська. П. П. Потоцький другим шлюбом був одружений на Єлизаветі Денисівні Давидовій, онуці поета-гусара Дениса Давидова, декабрист Василь Львович Давидов був його двоюрідним братом. Але так чи інакше, походження дзеркала було пов'язане з маєтком Давидових у Кам'янці.

гибелі Потоцького потрапило багато речей з його колекції, тож вони з чоловіком одразу його придбали. Майже двадцять років перебувало воно в експозиції музею, про що нагадують сьогодні лише фотографії.

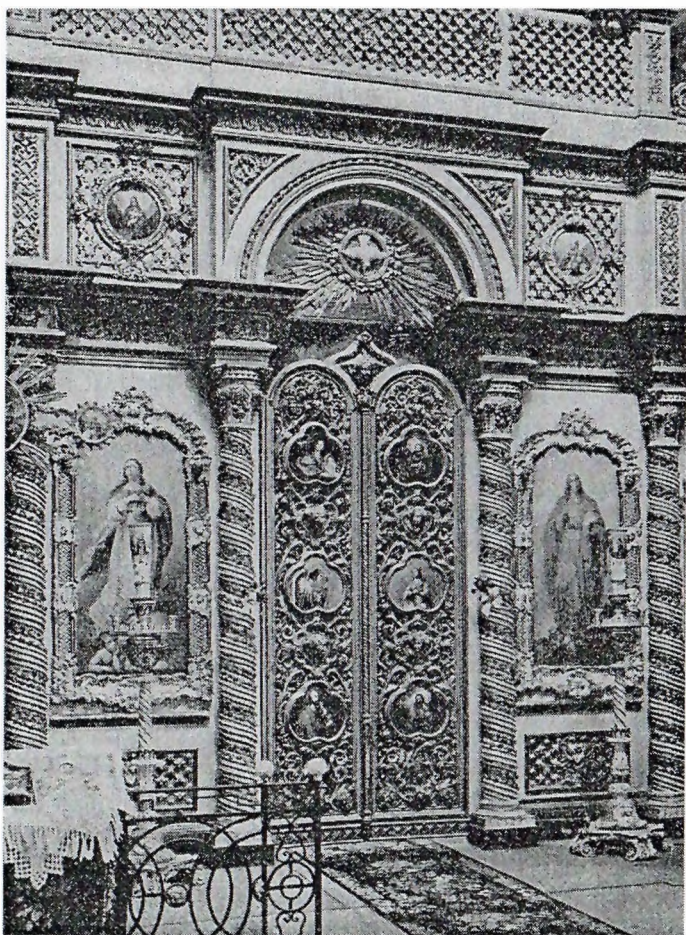
У колекції Крижанівських зберігались і деякі книги та документи з колекції Потоцького. Так Лещенко-Сухомлина згадує: *«Крыжановская показала мне книгу издания 1828 года с иллюстрациями об истории этого полка (ідеться про історію Ізмайлівського полку — В. В.), акварели А. Орловського и реестр восемнадцатого века с собственноручной подписью Анны Иоанновны: «Учредить полк»...Один из букинистов, знакомый Крыжановской, рассказал ей, что как-то его и еще двух-трех букинистов пригласили в НКВД, повели в подвал, где лежали горы книг, и велели отобрать половину — для продажи. Это были книги из библиотеки Потоцкого. У него были редчайшие инкунабулы и все, что когда-либо вышло по истории Киева. Часть его библиотеки сейчас находится в Историческом музее Киева, там же кое-что из его коллекции, остальное разошлось по рукам»⁶.*

1984 р. до фондів Музею історії м. Києва з колекції Крижанівських надійшов ще один унікальний експонат — фарфорова ікона «Іоанн Богослов» (№ Ф-262). Ікона походить з царських врат церкви, що була збудована А. М. Міклашевським (1802–1895), засновником відомої фарфорової фабрики у своєму маєтку у Волокитиному у 1840–50-і рр. Маєток Міклашевського знаходився у південній частині Глухівського повіту Чернігівської губернії і був одним з найкращих зразків садибної архітектури епохи класицизму⁷. Після смерті власника він перейшов у спадок його дочці Олександрі Андріївні Олсуф'євіч.

На особливу увагу заслуговував унікальний фарфоровий іконостас, яким була оздоблена церква. І хоча церкву було закрито ще у 1920-і роки, іконостас проіснував на своєму місці до середини ХХ ст. На сьогодні окремі його частини зберігаються

⁶ Там само.— С. 368. Ці свідчення 1950-х рр. зайвий раз підтверджують, яка сумна доля спіткала значну частину багатющої колекції П. П. Потоцького. Сьогодні на цю тему вийшла значна кількість наукових розвідок і робіт. Див. роботи К. І. Климової і С. І. Білокопя.

⁷ Див.: Дорощенко П. Волокитин // Столиця и усадьба.— 1915.— № 44.— С. 3–8.

Царські врата іконостасу церкви у Волокитиному
(фабрика Міклашевських у Волокитиному)

в різних музеях, зокрема, у київському Музеї українського народного декоративного мистецтва (там само зберігається і чудова фарфорова люстра фабрики Міклашевського, яка колись прикрашала зал будинку у Волокитиному), у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського, дещо з фарфорових декоративних конструкцій є і в Сумському художньому музеї, але

Евангеліст Іоанн. Імператорський фарфоровий завод (?). 1850-ті рр.

не можна напевно сказати, чи належать ці деталі іконостасу. Всі декоративні елементи іконостасу — рами, колонки, свічники тощо були виконані на фабриці Міклашевського у Волокитинному. Є. Ю. Спаська писала у своїй ґрунтовній статті, присвяченій історії фабрики Міклашевського: *«Найбільш складним з усіх виробів фабрики Міклашевського дослідники вважають іконостас Волокитинської церкви та інші речі з її оздоблення. Справді, цей півтора поверховий перед головним вівтарем та одноповерховий біля двох бокових іконостас на дерев'яному каркасі (якого зовсім майже не помітно) вражав своїми розмірами і майстерністю виготовлення. Основні кольори його — білий, золотий та синій — приємно поєднуються. У медальйонах рам, на вільних місцях — квіти, букети — типові для волокитинського фарфору малюнки. На царських вратах шість окремих фарфорових ікон; за твердженням автора публікації*

«Z», лише ці ікони писані не у Волокитному, а в Петербурзі; ікони на тему Благовіщення у двох медальйонах — це ніби копія з ікони роботи Боровиковського⁸. Дійсно, на царських вратах іконостасу знаходилося шість фарфорових ікон: чотири ікони — із зображенням євангелістів — вгорі Іоанн і Матфей, внизу — Лука і Марк. У середньому поясі сюжет «Благовіщення», що складався з двох ікон — Діва Марія і Архангел Гавріїл. За бажання їх можна розгледіти на фотографії царських врат іконостасу, що супроводжувала статтю П. Дорошенка. На жаль, з тексту статті не зрозуміло, чи бачила авторка в той час (а стаття вийшла в 1958 р.) ікони з зображенням євангелістів на власні очі, чи вона посилалася вже лише на дореволюційні публікації. Однак у примітці до статті стосовно сюжету «Благовіщення» зазначено, що «Боровиковський написав чимало ікон на тему «Благовіщення», але відома ікона «Благовіщення» з Ісаакіївського собору має дуже мало спільного з волокитинською». Тобто ікони за цим сюжетом вона цілком могла бачити. Зазначимо, що і дореволюційні автори не подають точного місця виготовлення ікон і не вказують, з яких оригіналів написані сюжети.

Ікона «Євангеліст Іоанн», придбана музеєм у Ц. І. Крижанівської, на момент купівлі мала свою легенду, яку переповіла хазяйка ікони і яку нещодавно підтвердила її невістка Г. І. Крижанівська. До Крижанівських ікона потрапила від доброго приятеля родини, мистецтвознавця, в 1950–60-і роки співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН Костянтина Променицького. Той, у свою чергу, привіз її з Путивля, де працював лікарем-хірургом його батько і приятель Троадія Ричардовіча — Костянтин Олександрович Променицький. Від кого або за яких обставин ікона опинилась у нього — не-

⁸ Спаська С. Ю. (в збірнику очевидно помилково ініціали Євгенії Юріївни Спаської зазначені як «Ю. С.») Матеріали до історії фарфорової фабрики А. М. Міклашевського (1839–1861) // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — К., 1959. — С. 132. Авторка статті посилається на статтю автора «Z» (М. В. Василенко доводив, що за цим підписом видавав свої праці О. М. Лазаревський) «Фабрика фарфора Миклашевського» у журналі «Киевская старина» за 1894 р., № 11. У цій невеличкій розвідці автор так само не вказує ні автора, ні місця створення ікон, припускаючи лише, що вони були виготовлені в Петербурзі, про що власне свідчить цитата.

відомо. Очевидно, це сталося у 1950-і роки, позаяк іконостас проіснував саме до того часу, поки його не почали розбирати. Проте під час розбирання він зазнав втрат, а різні деталі іконостасу були розпорошені. Деякі частини потрапили до музеїв, а деякі, очевидно, «розійшлися по руках». У який спосіб ікона потрапила до Путивля, так само невідомо. Можна зауважити, що Є. Ю. Спаська вказує: «як збирач волокитинських виробів прославився *путивльський* кондитер Салодуб»⁹, але йшлося це про дореволюційну збірку.

На жаль, нам не вдалося розшукати серед опублікованих робіт К. Променицького будь-якої згадки про цю знахідку. Ікона, що зберігається в Музеї історії м. Києва написана на фарфоровому пласті, у дерев'яній, очевидно, автентичній рамі, з якою вона зображена на старому фото. Підписів на лицьовому боці ікони немає, так само, як і будь-яких позначок у тісті пласта на звороті, що утруднює її атрибуцію. Але за високим художнім та технологічним рівнем виконання вона відповідає зразкам, що виготовлялися в цей час на Імператорському фарфоровому заводі у Петербурзі. Як відомо, 1840–50-і рр. були періодом розквіту картинного живопису на фарфорі, коли живопис відіграв не службову роль, а вповні самостійну¹⁰. Копіювалися картини видатних художників усіх європейських шкіл, і не лише європейських, а й російських, чії роботи зберігалися в музеї Академії мистецтв і палацах. Відомі, хоча й нечисленні, зразки ікон на фарфорі, що виготовлялися на ІФЗ. Пошуки живописного першоджерела для ікони та виявлення імені майстра бачиться сьогодні доволі проблематичним, але реальним завданням (подібні роботи не випускалися в одному екземплярі, а їх мало бути кілька), що потребує великої дослідницької роботи в архівах Петербурга, оскільки, як відомо, волокитинський архів загинув у 1919–1922 роках.

На сьогоднішній день це єдина з шести ікон, що зберігається в державному зібранні в Україні. Доля решти ікон невідома.

⁹ Там само.— С. 132.

¹⁰ Див.: Э. Голлербах. Сюжеты и характер живописи на фарфоре // Русский художественный фарфор / Сборник под ред. Э. Голлербаха и М. Фармаковского.— Л., 1924.— С. 51–53.

Дуже хотілося б вірити, що це не остання зі збережених ікон з волокитинського іконостасу.

Після смерті Цецілії Ігнатіївни Віталій Троадійович Крижанівський із задоволенням надавав речі зі своєї колекції для експонування на виставках у Музеї історії м. Києва. Наприклад, у 1988 р. на Андріївському узвозі, 3, у виставковій залі Музею відбулася виставка з особистих зібрань київських колекціонерів, де, зокрема, В.Т. Крижанівський представив вісім робіт зі свого зібрання. Серед них були роботи М. Врубеля, С. Ю. Жуковського, В. О. Котарбінського, М. В. Нестерова, окрасою виставки став чудовий жіночий портрет роботи Т. А. Неффа. Три роки по тому, у 1991 р. в Музеї пройшла виставка «Феміна. Жіночий образ в мистецтві», де експонувався портрет Ц.І. Крижанівської роботи художниці О. Д. Яновської (1940), яка була до того ж близькою приятелькою родини. Там само відвідувачі могли побачити і роботи самого Віталія, зокрема, чудовий портрет Ганни Іванівни Крижанівської (дружини художника).

Гадаємо, що виставка у стінах Музею, присвячена київській родині колекціонерів і митців Крижанівських була б справедливою даниною їх пам'яті. Для старшого покоління киян, це був би привід знов зустрітися з добрими старими знайомими, а для молодих — нагода познайомитися з маловідомими для них особистостями з нещодавньої історії міста.

Микола КУЧЕРЕНКО,
провідний науковий співробітник
Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

МЕШКАНЦІ ДОМУ ГРУШЕВСЬКИХ РОДИНИ ШАПРАНІВ І ЦІХОЦЬКИХ: ДОЛІ ЛЮДЕЙ І РЕЧЕЙ

Одним з напрямів наукового пошуку, що ведеться в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського, стало, зокрема, вивчення історії дому на Паньківській № 9 і проживання там багатьох його мешканців, з якими Грушевські ділили дах — як за життя Михайла Сергійовича, так і впродовж наступних десятиліть. Такий напрям наукової роботи допомагає не лише розширити наше уявлення про життя в домі Грушевських, а й простежити долю багатьох унікальних фотодокументів, книг, меблів та інших речей, що належали Грушевським, стаючи згодом власністю інших господарів і, зрештою, неодмінно мають повернутися на Паньківську № 9 — тепер уже до музею Великого Українця.

Нам ще пощастило застати декого з них і записати їхні розповіді. За тривалістю мешкання на Паньківській на перше місце, поза сумнівом, слід поставити родину Шапранів: Марка Івановича, Мотрону Кирилівну та Ганну Марківну. Ці люди були вірними помічниками Грушевських, свято зберігаючи добру пам'ять про них.

З виявлених у родичів документів відомо, що Марко Іванович Шапран походив з села Тростинка Барахтянської волості Васильківського повіту на Київщині. Приблизно у віці 14–15 років він, за свідченням сподвижника Михайла Грушевського у книговидавничій справі Юрія Тищенка (Сірого), «малограмотна звичайна селянська дитина», прийшов з села до Києва шукати собі чорної роботи. Спершу Марко Шапран був помічником двірника у домі Грушевських, а згодом розсильним при книгарні «Літературно-наукового вісника». «*Ся людина затрачувала неймовірну силу енергії на самоосвіту і на знайомство та вивчення того діла, за яке вона взялася*»¹, — згадував Юрій Ти-

¹ Мельник О. Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1924 роки) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 12.— К., 2007.— С. 613–614.

ценко і продовжував, — «Прийшов він до книгарні майже неписьменним, але завдяки своїй пильності й упертості, в добродушному значінні цього слова, за короткий час навчився писати не тільки просто бездоганно каліграфічно, але й добре граматично, вести записки в книгах, спочатку прості, а потім поволі й бухгалтерійні, освоївся із змістом книжок, бо я ставив в об'язок кожному з молодих співробітників насамперед, як приходила книжка до книгарні на продаж, прочитати її й дати мені на звіт. Цього домагався я на те, щоб кожний із працівників книгарні міг порадити покупцеві ту чи іншу книжку, спіраючися на її зміст. Отже й Марко Шапран, почавши працювати в книгарні звичайним слугою-розсильним, скоро досяг уже ступеня продавця, а по ліквідації книгарні АНВ в 1915 р. перейшов на працю до найбільшої київської книгарні Іздіковського, де незабаром став керівником її слов'янського відділу при філії на Хрещатику. В 1917 р., коли я повернувся до Києва й поновив видавничу й книгарську справу при видавництві «Дзвін», М. Шапран охоче перейшов знову до мене й незабаром став директором книгарні «Дзвону», що містилася на В[еликій] Володимирській, недалеко від Оперового театру, а також і моїм довіреним у всіх справах. Це була людина кришталевий чистоти й чесності»².

Варто зазначити, що на Паньківській вулиці Марко Шапран оселився, мабуть, ще з отриманням там роботи помічника двірника. Там він і познайомився з вродливою дівчиною Магдусею — Мотроною Кирилівною Бялоцькою (бл. 1885 — 21.09.1972), яка походила з-під Умані (можливо, з села Нова Гребля) і була служницею у польській родині Ціхоцьких. Приблизно в 1908–1917 рр. Ціхоцькі наймали помешкання у квартирі № 3 (другий поверх), поки господарі — Олександр Сергійович та Ольга Олександрівна Грушевські — перебували у Петербурзі. На жаль, пізніші мешканці дому Грушевських не запам'ятали ім'я самого Ціхоцького — голови родини, відомо лише, що він був лікарем. Його дружину звали Софією, а дітей — Станіславом, Зосею і Русею. Магдусю Бялоцьку та Софію Ціхоцьку з її дітьми бачи-

² Тищенко Ю. Книгарні «Літературно-Наукового Вісника» на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (Спогад)// Науковий збірник / Українська Вільна Академія Наук у США.— Нью-Йорк, 1953.— Вип. II.— С. 120–121.

мо на нещодавно отриманій нами старій фотокартці 1910-х років — з того знімка й не здогадаєшся, що одна з жінок є служницею (фото могло бути зроблене в Парижі, куди, за розповідями, Магдуса супроводжувала Ціхоцьких). Про Ціхоцьких у Магдусиній родині надовго збереглася добра пам'ять³.

Вірогідно, тоді й одружилися Марко Шапран і Мотрона (Магдуса) Бялоцька. *«Як моя мама вийшла заміж, то вони [батьки] в сьомому номері (сусідній будинок на вулиці Паньківській №7.— М. К.) зайняли квартиру»*, — розповідала у 1990-х рр. науковцям Історико-меморіального музею Михайла Грушевського Ганна Марківна Шапран — донька молодого подружжя. Вона народилася 7 (20) березня 1918 р. Хрещеною матір'ю 25 березня була записана Софія Потапівна Ціхоцька⁴.

Проте невдовзі долі Ціхоцьких і Шапранів назавжди розійшлися. Софія Потапівна (з чоловіком на той час вона вже була розлучена) з дітьми виїхала до Польщі, яка повертала собі втрачену колись незалежність. Збереглися лише неясні спогади про подальшу долю родини (зокрема, про те, що син Станіслав нібито виїхав до Франції) та численні речі і фотокартки, що дбайливо зберігали Мотрона і Ганна Шапран. Навіть наприкінці 1990-х Ганна Марківна відповідала музейникам: *«То речі Ціхоцьких!»*.

³ Побіжно зазначимо, що один з експонатів меморіальної квартири Грушевських — парт Катерини Грушевської — був атрибутований саме завдяки Ціхоцьким. До музею парту було передано 14 серпня 2002 р. київською родиною Братковських, що мешкала на вулиці Корольова (Відрадний масив). А їм, у свою чергу, її колись подарувала лікар-логопед Любов Іларіонівна Пустовіт (з 1948 р. мешкала на 3-му поверсі Паньківської №9), яка навчала розмовляти малого сина Братковських — Дмитра. Слова лікарки *«Це парт Катерини Грушевської. Її місце в музеї»* Братковські запам'ятали і через багато років віддали парту до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. Під час огляду парти під її кришкою було виявлено кілька чорнильних відбитків польською мовою: *«Stanisław Cichocki»*, зроблених печаткою Станіслава Ціхоцького. Приблизно ровесники, Катерина Грушевська і діти Ціхоцьких, безперечно, були знайомі, могли разом гратися — тоді й залишив на парті своє ім'я Станіслав. А можливо, парт перейшла від Грушевських до Ціхоцьких або навпаки. У будь-якому разі, залишене на ній ім'я Станіслава Ціхоцького однозначно вказує, що парт належить дому Грушевських.

⁴ Виписка 1919 р. з метричної книги. Зберігається в родині двоюрідної племінниці Ганни Шапран — Чернової Людмили Георгіївни (м. Кам'янець-Подільський).

Доля родини Шапранів виявилася незрівнянно більш гіркою. Марка Івановича, який з 1917 р. завідував книгарнею видавництва «Дзвін», більшовики розстріляли 1919 р. — нізачо, просто «в порядку червоного терору». Коментуючи цю трагедію, Юрій Тищенко згадував: *«Коли почув я се, то не міг поійняти віри, щоб сю людину, яка за все своє життя не зробили нікому найменшого зла, яка не належала ні до партій, ні до політичних груп ніколи, могли розстріляти навіть найбільш подлі, найбільш завзяті душогуби, але живий свідок переконав мене в тому. Його розстріляли тільки за те, що він був робітником-українцем»*⁵.

Перестрашена Мотрона Кирилівна врятувалася з малою дитиною втечею до брата у Нову Греблю. Але *«в братовій сім'ї боялись репресій. Мотрона Кирилівна дуже це відчувала і вони самі пішли в якесь інше, глухіше село в тому ж Уманському повіті. Вони дуже боялися, щоб їх не знайшли. З тих пір ця боязнь переслідувала їх усе життя. Навіть мені вони забороняли: «Не говори ні з ким, нікому не розказуй, хто ти, чого приїхала»,— згадувала на схилі життя Ганна Марківна⁶. Цей страх був настільки сильним, що залишався на все життя. Навіть у 1990-х рр. Ганна Марківна намагалася «тримати язика», а коли вже й розповідала грушевськознавцям про когось, то починала зі слів: «Дуже добра людина була». Особливе «табу» в родині було накладено на пам'ять про замордованого Марка Шапрана. «Вона дуже мало розповідала про батька, бо вона про нього мало знала. Чогось вони з мамою про нього не говорили. Чи, може, вона боялась розповідати, і скільки я питала, вона казала: «Я мало про нього знаю»⁷,— засвідчує Людмила Чернова (двоюрідна племінниця Ганни Шапран).*

Кілька років поневірялася на Уманщині Мотрона Кирилівна з дитиною. Лише *«коли з-за кордону повернувся Михайло Сергійович, Мотрона Кирилівна йому написала, що вони бідують*

⁵ Мельник О. Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1924 роки) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 12.— К., 2007.— С. 613–614.

⁶ Диктофонний запис розповіді Шапран Ганни Марківни (м. Київ) зберігається в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського.

⁷ Диктофонний запис розповіді Чернової Людмили Георгіївни (м. Кам'янець-Подільський) зберігається в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського.

з дочкою, щоб він їм допоміг. Він написав, щоб вони приїжджали. Вони приїхали й він їх до себе взяв. Так до кінця там і жили», — продовжувала Ганна Марківна⁸.

Одразу зазначимо: отримавши нарешті дах над головою — прихисток на Паньківській № 9, нещасна вдова з малою дитиною все-таки жили надзвичайно бідно. Ліжком для обох слугувала скриня в коридорі — придане Мотрони Кирилівни. Ганна Марківна служила у Грушевських кухаркою. Забігаючи наперед, зауважимо, що вже відома нам родичка — Людмила Чернова встигла застати Магдусю Шапран у домі Грушевських (з 1930-х рр. він став комунальним): «У них була спільна кухня, там кожен мав свою плиту, був лічильник над плитою; ідеш в туалет — в кожного своя лампочка. Вона дуже смачно готувала, була кухаркою в сестри Михайла Сергійовича. Я коли приїжджала до них на сесії, то це було прямо «об'єденіє». Коли вона з'являлась на кухні, відразу життя вирувало: всі круг неї, всі її дуже любили. Мотрона Кирилівна, була надзвичайно добра жінка. Така вже була добрячка, що весь дім вважав її своєю матою»⁹.

Вона була цілком «своєю» в цій родині і користувалась там повною довірою. Тому, коли 1933 р. заарештували Сергія Шамрая, його дружина Валентина Іванівна, безпідставно передбачаючи, що їх «ущільнять» і підселять сторонніх людей (найімовірніше, з «чекістів»), передала одну з двох кімнат Мотроні та Ганні Шапран. Слушність таких передбачень було підтверджено 1938 р.: тоді після арешту Олександра Грушевського його дружину Ольгу Олександрівну адміністративним примусом переселили з двох сусідніх кімнат на третій поверх, «ущільнивши» там Марію Сильвестрівну Грушевську (вдову Михайла Грушевського), а місце Ольги Олександрівни зайняв енкаведист Яровенко з родиною. Саме його найбільше мав на увазі Ігор Денисенко — інший, дещо пізніший мешканець дому (ця надзвичайна людина заслуговує на окрему розповідь), пишучи у

⁸ Диктофонний запис розповіді Шапран Ганни Марківни (м. Київ) зберігається в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського.

⁹ Диктофонний запис розповіді Чернової Людмили Георгіївни (м. Кам'янець-Подільський) зберігається в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського.

спогадах, що *«серед багатьох сусідів родини Шамраїв були й такі, яких треба було дуже остерігатись (крім безкінечних остерігань на роботі, в ЖЕКу, на вулиці і взагалі на кожному кроці)»*¹⁰. Лише стіна відділяла Яровенків від кімнати Шапран, і тому упродовж багатьох років двоє заляканих жінок намагалися не промовити зайвого слова: *«Через стіну слухають»*.

Так і жила в тій кімнатці Мотрона Кирилівна решту свого життя. Її дочка Ганна Марківна, за свідченням рідних, протягом 1936–1945 рр. здобула фах лікаря-терапевта й одержала призначення до Трускавця, згодом повернулася до Києва, де працювала в одній з дитячих лікарень і, зрештою,— в медпункті на Авіазаводі ім. Антонова. Близько 1990 р. вона переїхала з Паньківської на Куренівку (вул. Попова, 5, кв. 105). Автор у 1990-х рр. ще встиг застати Ганну Марківну, записати на диктофон її розповіді під час кількох зустрічей (через посередництво Вікторії Сергіївни Слупської — доньки Сергія Шамрая) з колективом створюваного Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. Цілком самотня (була неодруженою), маючи слабкий зір, Галина Марківна наприкінці життя стала зовсім незрячою і тому з березня 1998 р. доживала віку у Кам'янці-Подільському, у вже вище згаданій родички Людмили Георгіївни Чернової. Померла 10 жовтня 2000 р.

Постать Галини Марківни Шапран цікава грушевськознавцям не лише тим, що вона з матір'ю була унікальним багаторічним свідком життя дому Грушевських (разом — приблизно з 1908 до 1990 р.). Надзвичайно цінною для музейників виявилась інша рідкісна риса: у цій родині майже нічого не викидалось. У цьому ми переконалися, вперше побувавши в помешканні на вулиці Попова у 1998 р., де знайшли антикваріат і книги з дому Грушевських. 2003 р. в Кам'янці-Подільському, вже після смерті Галини Марківни, нам пощастило розшукати її небогу Людмилу Чернову. Разом з кількома старовинними шкатулками Людмила Георгіївна передала музею добірку старих фотокарток, на яких ми впізнавали добре знайомі нам обличчя Грушевських: Олександра Сергійовича і його дружини Ольги Олександрівни (дів. прізви. Парфененко), доньки Михайла Грушевського Кате-

¹⁰ Денисенко І. У будинку Михайла Грушевського // Зона.— №18.— 2004.— С. 34.

рини з двоюрідними братиком Сергієм і сестричкою Олею Шамраєвими. Серед них справжнім відкриттям стало досі невідоме велике групове фото, зроблене у П'ятигорську, де зафіксована вся родина Грушевських: батьки Сергій Федорович і Глафира Захарівна, їхні діти Михайло (на той час — магістрант Університету св. Володимира), Олександр і Ганна з чоловіком Віктором Шамраєвим. Присутність останнього вказує, що знімок зроблено не раніше 1891 р., коли Ганна Сергіївна вийшла заміж. А гімназична форма на Олександрові Грушевському засвідчує іншу крайню дату: 1895 р., коли той закінчив Владикавказьку гімназію.

Проте найбільші знахідки, як виявилось, були попереду. Восени 2008 р. після тривалих контактів з Людмилою Черновою музей отримав решту зібрання родини Шапранів. Там були десятки унікальних фотокарток з дому Грушевських. Серед них — ще не заміжня Глафира Захарівна Оппокова (майбутня мама Михайла Сергійовича; Київ, бл. 1864 р.) і знову вона — вже з чоловіком Сергієм Федоровичем (Варшава, 1866 р.), а потім стара овдовіла Глафира Грушевська — на сходах якогось дачного будинку (1910-ті рр.). Також велике значення мали львівське фото Михайла Грушевського з позначеною датою 28 травня 1895 р. (досі невідоме), фотокартки з його донькою Катериною, дружиною Марією Сильвестрівною, братом Олександром Сергійовичем, сестрою Ганною Сергіївною та її дітьми Ольгою Вікторівною і Сергієм Вікторовичем, іншими родичами і друзями. Більшість таких знімків досі були невідомі грушевськознавцям. Також збереглися численні знімки осіб з кола друзів і знайомих родини Грушевських, інших мешканців Паньківської №9 (зокрема, портрети Ціхоцьких) і, звичайно ж, самих Мотрони і Ганни Шапран.

А ще до нас повернулись різноманітні твори мистецтва, побутові речі і навіть та сама скриня, що колись слугувала ліжком для Мотрони і Ганни Шапран. Їхнє вивчення триває. Усі вони бережуть пам'ять про дім Грушевських, доповнюють його неповторну ауру.

З ІСТОРІЇ КИЄВА

Владислав ДЯТЛОВ,
завідувач відділу «Київ підземний»
Музею історії міста Києва

ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ТОПОНІМІКИ: «Малий Афон» Києва на Видубечах та Звіринці

Переглядаючи нові релігійні видання про християнські святині Києва, можна зустріти цікаві назви «Русский Афон» та «Киевский Афон». Вони застосовуються до двох старовинних монастирів, розташованих у південно-західній частині міста. Перша назва — до Покровської Голосіївської пустині, друга — до Свято-Троїцької Китаївської¹.

Обидві назви мають спільне походження. Знайомлячи письменника Андрія Миколайовича Муравйова із Києво-Печерською Лаврою, її настоятель митрополит Київський і Галицький Філарет (Амфітеатров) запропонував гостеві оглянути також і підпорядковані їй скити — Голосіївську та Китаївську пустині. Цей епізод Муравйов описав у своїй книзі «Путешествие по святым местам русским», виданій 1846 р. у Петербурзі.

«После Литургии и посещения Ближних и Дальних пещер [у Лаврі — В. Д.], митрополит милостиво предложил мне сопровождать его в две соседние пустыни, Китаеву и Голосеевскую, где устроил себе уединенное жилище. Мы спустились с гор Киевских на берег Днепра, ниже монастыря Выдубицкого, на устье Лыбеди, а оттуда вдоль самой реки, под навесом утесов, продолжали живописное путешествие до пустыни Китаевской... Там — отдохновение престарелых братьев Лавры, в последние годы их труженического жития... По звуку колокола,

¹Крайняя О. А. Свято-Троїцкий Китаевский монастырь. Взгляд через века.— Киевский Афон на Печерских холмах, Свято-Троїцкий Китаевский монастырь.— 2004.— С. 3, 157, 163; Татиана (Алатарцева), игуменія. Голосеевский Богородичный монастырь.— Мужской монастырь «Свято-Покровская Голосеевская пустынь».— Киев, 2008.— С. 2, 4.

возвестившего приезда владыки, собралась вся братия, принять благословение своего архипастыря... Всех радушно благословил владыка, помолился во храме и посетил работы вновь строившегося дома для келий; потом же сказал мне с приветливою улыбкою: «Хочешь ли, я покажу тебе Русский Афон, с его глубокими лесами и маленькими скитами? Я приведу тебя в такие горы и леса, каких ты верно не видал. Есть где побезмолвствовать игумену Лавры и всей братии; схимник наш успеваает всегда прочесть наизусть целый Псалтырь, покамест он обходит по сим дебрям, от пустыни Китаевской до Голосеевской» [курсив наш — В. Д.]. Во время сей беседы мы уже подымались, медленно и с большим трудом, по узкой дороге, промьтой дождями в крутой горе... С вершины уединенной горы мы стали спускаться к пустыне Голосеевской, не выходя, однако, из дремучего леса, то глубоким оврагом, то узкою тропинкою... Наконец, при довольно крутом спуске, нам открылась на тесной поляне, между двух оврагов, поросших лесом, церковь и усадьба из нескольких домиков, с малым садом внутри ограды. «Вот моя пустыня!» — сказал мне владыка, с любовью указывая на свое отрадное жилище, где отдыхает он в безмолвии от трудов пастырских»².

Щоб гідно оцінити вислів святителя Філарета, слід нагадати про те, чим є Свята Гора Афон. Це — вкритий лісами гористий півострів у південно-східній частині Греції, на території якого розташовано десятки православних монастирів, скитів та окремих чернецьких келій, а також відсутні світські населені пункти. Свята Гора Афон є фактично чернецькою республікою, історія якої нараховує понад тисячоліття, а особливий юридичний статус — остаточно затверджено у ХХ ст. на підставі давніших правових актів. Сьогодні Афон — найбільший у світі центр православного чернецтва³.

Ще до того, як святитель Філарет порівняв дві київські пустині з Афоном, Свята Гора вже була тісно пов'язана із сакральним простором нашого міста: засновуючи біля давньоруського Києва майбутню Печерську Лавру, колиску вітчизняного православного чернецтва, її фундатор преподобний Антоній Пе-

²Муравьев А. Н. Путешествие по святым местам русским.— СПб., 1846.— Ч. 2.— С. 154–159.

³Афон // Православная Энциклопедия.— Т. 4.— Москва, 2002.— С. 103–117.

черський, який походив з Русі, але був постриженцем Афону, молився: «Господи, утверди мене в місці сьому, і хай буде на місці сьому благословення Святої Гори!.. »⁴.

Порівнюючи Святу Гору Афон із двома київськими пустинями, святий Філарет мав рацію. Відзначимо, що район Китаєва-Голосієва був схожий на Афон не лише життям ченців-подвижників у скитах серед вкритих лісами гір, а й наявністю чернецьких печер: на Святій Горі це розрізнені порожнини у скелях⁵, а в оспіваній владикою Філаретом місцевості — комплекс підземель біля Китаївської пустині⁶.

Цікаво, що вже після смерті владики Філарета (1857), у Голосіївському лісі та навколо нього з'явилось ще три пустині: з 1861 р. влаштував скит в урочищі Феофанія, на місці дачі свого настоятеля, київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир⁷; у 1870-х рр. Лавра заснувала свій Преображенський скит між Китаєвом та Голосієвом⁸; 1900 р. Києво-Братський монастир почав перетворювати свій хутір в урочищі Церковщина, на місці давньоруської Гнилицької обителі з її вцілілими печерами, на скит Різдва Пречистої Богородиці⁹. Поява цих пустиней розширила географію «Афону» південних околиць Києва¹⁰. Нині майже всі обителі описуваного району відроджені, хоча й у новому статусі: більшість із них є самостійними монастирями, Церковщина — скит Голосіївської пустині, Преображенську пустинь повністю знищено у радянські часи.

⁴Літопис Руський за Іпатським списком / Переклав А. Махновець.— Київ, 1989.— С. 95–96.

⁵Власий, монах. Сияние святости, или рассказы и изречения святогорских старцев, а также множество сведений об истории и обычаях Святой Горы.— Москва, 1999.— С. 141–158.

⁶Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини ХІХ ст. (спелео-археологічний нарис).— Київ, 2007.— С. 66–69.

⁷Троицкий И., священник. Феофанія — мужской общежительный скит, приписной к Киево-Михайловскому Златоверхому первоклассному монастырю (Київ, 1901)//Свято-Пантелеимоновский скит в Феофании киевского Покровского монастыря.— Київ, 1996.— С. 5–12.

⁸Титов Ф., протоіерей. Путівник при огляді святинь і пам'яток Києво-Печерської лаври і Києва. Репринтне видання (відтворення книги: Київ, 1910).— Київ, 1993.— С. 84.

⁹Дятлов В. Церковщина. Повесть о забытой киевской святыне.— Київ, 2001.— С. 8–10, 89–168.

¹⁰Там само.— С. 155–156.

Хоча сучасне місто Київ провело навколо Голосіївського лісу та через його околиці потужні шосейні дороги, країна старовинних пустиней зберігає риси окремого світу, що відрізняється від кожного іншого сузір'я київських православних святинь — чи то Лаври, чи то храмів та монастирів давнього Верхнього міста або Подолу...

Прослідкувавши історію появи вислову «Русский Афон» стосовно Китаєва та Голосієва, слід вирішити питання про те, чому виник варіант цієї назви — «Киевский Афон»? Чіткого пояснення з цього приводу в літературі нам знайти не вдалося, тому можна висунути припущення. Справа в тім, що в межах Російської імперії — тобто за доби, коли жили святитель Філарет і письменник Муравйов,— існувало кілька місць, які сучасники порівнювали з Афоном. Це, насамперед, заснований у другій половині XIX ст. Ново-Афонський монастир у Абхазії¹¹. 1850 р. архієпископ Херсоно-Таврійський Інокентій (Борисов), пропонуючи програму відродження давніх християнських святинь Криму, назвав їх «Русским Афоном»¹², а в наш час ця назва трансформувалася у «Крымский Афон»¹³ (мабуть, з тієї самої причини, з якої «Русский Афон» у Києві трансформувався у «Киевский Афон»). Широко відомий Соловецький монастир називали Руським Північним Афоном¹⁴. Отже, через наявність у Російській імперії кількох вітчизняних «Афонов»,— «Русских» за державно-територіальною належністю,— частина православних вірян могла природно усвідомити необхідність додавання локалізуючого слова до назви кожного із цих святих місць.

Якщо назва «Киевский Афон» стосовно південних околиць Києва є сьогодні широко відомою, то майже забутим виявиться факт, що у Києві існувало ще одне місце, порівнюване із грецькою Святою горою.

¹¹Ново-Афонский Симоно-Кананитский монастырь, в Сухумском округе // Православные русские обители.— СПб., 1910.— С. 666–671.

¹²Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в XIX – начале XX вв. Изд. 2-е, переработанное и дополненное.— Киев, 2006.— С. 81.

¹³Ця назва застосовується нині до Бахчисарайського Успенського монастиря, з відродження якого у 1850 р. почалася реалізація задуму архієпископа Інокентія (Крымский Афон (Бахчисарайский Успенский монастырь в исторических описаниях).— Симферополь, 1995.

¹⁴Соловки: монастырь на островах.— Москва, 2004.— С. 5–6.

Йдеться про територію нинішнього Національного Ботанічного саду ім. М. Гришка. Під 1070 р. літописна «Повість минулих літ» згадує про закладку на цій території у Видубицькій обителі мурованого храму Чуда святого архістратига Михаїла. Видубицький монастир посідав значне місце у давньоруській історії¹⁵.

У 50-х рр. XVII ст. цікаві рядки про цю обитель та її околиці залишив архідиякон Павло Алепський, секретар Антіохійського патріарха Макарія: «Ми отримали запрошення від настоятеля монастиря св. Михаїла Архангела, розташованого на південь від Печерського... До нього ведуть дві дороги: одна берегом ріки Дніпра для вершників, але вона дуже крута; друга іде вигинами зверху, горами, крізь гаї чудових плодкових дерев, таких як слива, яблуна, горіх... *Істинно, це благословені гори, схожі, як нам казали, на узвишшя Святої Гори своєю приємністю та усамітненістю* [курсив наш – В. Д.]; вони самі по собі дають їжу для відлюдників та подвижників, яких тут, за розповідями, дуже багато і які годуються плодами цих дерев»¹⁶.

Цікаво, що, як і у випадку із Голосіївським лісом, на Видубечях і на суміжному Звіринці вже після появи рядків о. Пала Алепського відбулося своєрідне розширення сакральної географії — поблизу Видубецької обителі постали два нових монастиря. У середині XIX ст. на стику Видубечів та Звіринця почалося будівництво Свято-Троїцької Іонінської обителі, де діяв суворий афонський статут. У автобіографічних записках засновника цього монастиря, преподобного старця Іони Київського (Мирошниченка, †1902), є згадка про видіння Божої Матері і про слова, що пролунали тоді від Пречистої (9 березня 1862 р.): «...*На Святій Горі Афонській, явив Господь силу і благодать Свою, а труд, як там, на Афоні, так і тут – Мій*» [курсив наш – В. Д.]¹⁷. На початку XX ст. на північ від Видубецького та Іонінського монастирів, на території несподівано виявлених

¹⁵Мовчан І. І. Давньокіївська околиця.— Київ, 1993.— С. 74–80.

¹⁶Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским/Перевод с арабского Г. Муркоса (по рукописи Московского Главного архива Министерства иностранных дел).— Москва, 2005.— С. 539.

¹⁷Архимандрит Иона, основатель и настоятель Киевского Свято-Троицкого общежительного монастыря. Житие: подвиги и чудеса.— Москва, 1995.

1888 р. давньоруських Звіринецьких чернецьких печер, було збудовано підпорядкований Лаврі скит¹⁸. У радянські часи всі три обителі було закрито, проте створення на їх території Ботанічного саду врятувало місцевість від суцільної забудови та перетворило її на один із найбільш мальовничих куточків Києва. А завдяки появі у Ботанічному саду, на дорозі-серпантині між Іонінським та Видубицьким монастирями численних кипарисів, місцевий ландшафт набув ще однієї виразної афонської риси...

Нині три монастиря на Видубечах та Звіринці — відроджено. І, оскільки на наших очах відбувається закріплення Філаретового вислову — у варіанті «Киевский Афон» — за південними київськими пустинями, доречно було б, віддавши належне о. Павлу Алепському й киянам тої доби, а також з огляду на подальшу історію Видубечів та Звіринця (XIX–XX ст.), називати цю місцевість «Малим Афоном» Києва.

¹⁸ Воронцова Е. Киевские пещеры. Путеводитель.— Киев, 2005.— С. 67–127.

Віталій КОВАЛИНСЬКИЙ,
завідувач відділу міського побуту
Музею історії міста Києва

ХРОНІКА КИЇВСЬКОГО ЗООПАРКУ

До минулого року датою заснування Київського зоопарку вважався 1908 рік. У 2008 році Національний банк України навіть видав, за настійливим наполяганням керівництва Зоопарку, пам'ятну монету на честь «сторічного ювілею». Але насправді зоопарк було засновано на рік пізніше, у березні 1909 року. Ось деякі етапи підготовки, створення та розбудови Київського зоопарку.

1884 — київський землевласник, історик мистецтв, археолог-аматор Турвонт Кибальчич запропонував міській думі влаштувати зоопарк у його садибі на Лук'янівці.

1889, серпень — на верхній терасі Володимирської гірки відкрився пересувний звіринець прусського підданого Гуго Вінклера (індійські слони, африканські, азіатські та один південноамериканський лев, бенгальські тигри, пантера, леопард, плямиста і смугаста гієни, зебра, кенгуру, кілька малесеньких шотландських поні, мавпи, альпійський шуліка, папуги). Ці дресировані тварини розмістилися у тимчасовому полотняному балагані 48х15 метрів.

1892, листопад — у Києві утворився гурток з осіб, які закликали до створення зоосаду, його діяльність мала відповідати як науково-освітнім, так і розважальним цілям. Серед ймовірних засновників — граф Ржевуський, граф де-Бальмен, О. Н. Терещенко, А. І. Бродський та інші відомі люди. Газета «Киевлянин» опублікувала лист професора університету св. Володимира М. О. Борецького про необхідність та реальну можливість заснування в Києві зоологічного саду.

1893, 5 березня — у міській думі відбулися перші збори осіб, які підтримували ідею заснування зоопарку. Головував міський голова С. М. Сольський.

1895, вересень — утримувач пересувного звіринцю Карл Грайль подав заяву про бажання влаштувати власним коштом

зоосад у самому центрі — на трьох з половиною гектарах, які займав міський сад «Шато-де-Флер» (нині — територія Лялькового театру, тенісних кортів та прилегла). Грайль зобов'язувався спорудити приміщення для хижих і трав'янистих звірів кожне у 35 метрів, для мавп та малих звірів — розмірами 16–20 метрів, акваріум для амфібій, кам'яну будівлю для білих ведмедів та інших полярних тварин, два басейни для риб, плаваючих птахів і морських тварин та басейн для видр. Усі ці приміщення передбачалося прикрасити пальмами та іншими екзотичними рослинами. Проте міська дума пропозицію не підтримала.

1900, січень — група осіб порушила питання щодо заснування в Києві Південно-Російського товариства покровительства тварин.

1907, квітень — за ініціативою професора кафедри судової медицини університету св. Володимира М. О. Оболонського відбулися установчі збори Київського товариства любителів природи. Серед засновників Товариства були генерал-губернатор В. О. Сухомлінов, граф А. О. Бобринський, світліший князь О. К. Горчаков, граф І. А. Потоцький, барон В. Д. Оргіс-фон-Рутенберг, графи А. А. та Л. А. Ржевуські, князь Р. В. Сангушко, граф В. О. Браницький, міський голова І. М. Дьяков, професори університету св. Володимира П. Я. Армашевський, М. В. Бобрецький, С. Г. Навашин, С. П. Образцов, К. Г. Тритшель та інші, професор духовної академії В. З. Завітневич, професор політехнічного інституту Ю. М. Вагнер, доктор медицини В. М. Сахновський з дружиною, В. П. Науменко, О. Н. Терещенко, М. П. Шестаков, начальниця жіночої гімназії О. Ф. Плетньова, лікар М. Н. Подрезан та інші. Записатися до новостворюваної організації можна було у обраного головою Товариства професора М. О. Оболонського та секретаря В. А. Бурдинського.

1907, 12 травня — затверджено Статут Товариства.

1907, 6 жовтня — правління університету св. Володимира дозволило Товариству проводити збори в приміщенні університету по вівторках і четвергах від сьомої години вечора.

1908, осінь — Товариство з великими труднощами відшукувало притулок для тварин, що надходили як подарунки від приватних осіб, тож було вирішено заснувати зоосад, який очо-

лив Венантій Андрійович Бурдзинський (1864–1928). Наприкінці року колекція Товариства налічувала 115 видів хребетних загальною кількістю 398 екземплярів.

1909, 21 березня — правління університету св. Володимира дозволило тимчасово розмістити тварин на нижній ділянці свого Ботанічного саду.

1911, травень — правління університету вимагає «видалення звіринцю з ботанічного саду не пізніше осені».

1912, 16 травня — міська дума ухвалила відвести зоопарку 4 десятини 1390 кв. сажнів по Брест-Литовському шосе, де до того був фруктовий сад, потім збільшили площу ділянки до 18 десятин. Комітет з влаштування зоосаду очолив київський комендант генерал-майор П. В. Медер.

1914, 7 квітня — відкриття Зоопарку на новій території.

1941, червень — поголів'я зоопарку — 155 ссавців та 796 голів птиці. Серед головних — 22-річний слон, 4-річні бегемот та аравійська зебу, 5-річний бобер, 7–10-річні леви, мавпи, зебра, ведмеді тощо.

1941, листопад — німецькі окупанти вивезли до міста Кенігсберга 132 тварини, 802 птахи, 166 експонатів віваріуму.

1945, 1 січня — в колекції зоопарку — 50 ссавців та 61 пернатий експонат.

2008, грудень — колекція нараховує 7352 тварини 414 видів.

Олена МОКРОУСОВА,

історик

Тетяна СКІБІЦЬКА,

мистецтвознавець

НАЙСТАРІШИЙ ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК НА РОЗІ ВУЛИЦЬ КОСТЬОЛЬНОЇ ТА ТРЬОХСВЯТИТЕЛЬСЬКОЇ

(історія домоволодіння 1810-х — 1980-х років)

Будинок №5/1 на розі вул.Трьохсвятительської та Костьольної зберігає свою адресу з тих часів, коли нумерація Костьольної починалася ще від костелу, а сучасний парний її бік мав непарну нумерацію (змінено після війни, у 1950-х рр.). І хоча інші вулиці, що піднімалися вгору від Думської площі (майдану Незалежності), так звані віяльні, починалися знизу, Костьольна стала винятком у такій логічній схемі нумерації. Сама поява вулиці була зумовлена будівництвом у 1810–40-х роках Олександрівського римо-католицького костелу і перші її споруди — костел та сусідній будинок причту (колишнього домініканського монастиря) певний час залишалися єдиними у забудові. Первісно на вулиці існувала всього одна велика садиба костелу. У першій третині ХІХ ст. в нижній частині виникли перші приватні садиби. Ці наріжні ділянки виходили до Думської площі і мали наскрізне розташування між вулицями Костьольною та Михайлівською. Садиби сучасного парного боку вулиці з'явилися пізніше і первісно не мали забудови. Вони були наскрізними з Хрещатиком, який почав активно будуватися з 1850-х років. Купуючи ділянки на центральній вулиці, власники одержували одночасно «дачні» тили по Костьольній, де влаштовували господарські двори з дрібними ремеслами, сади та городи. Така ситуація існувала багато десятиліть, тому не випадково, садиби №№ 6, 8, 10 було забудовано лише у 1910–30-х роках.

Ровесницею Костьольної є й сучасна вулиця Трьохсвятительська, що починається від Хрещатика. Вулиця під такою назвою відома ще з ХVІІ ст., але її первісна траса відрізнялася від сучасної. Стара траса на початку ХІХ ст. пролягала до Подолу,

у бік якого повертала поблизу сучасного фунікулеру і включала сучасний Боричів узвіз. У 1830-х роках вулицю продовжили в бік Андріївського узвозу (нині — вулиця Десятинна). Водночас, згідно з генеральним планом 1837 р., було прорізане дорогу вниз, до Хрещатика, яка так і називалася — «Вулиця від Михайлівського монастиря» або «Нова Михайлівська дорога на Хрещатик».

Цей період у розвитку Києва збігається з бурхливим початком історії досліджуваної садиби. Згаданий будинок №5/1 не лише дивним чином зберіг стару адресу — він і сам нині залишається найстарішим житловим будинком у кварталі, обмеженому Хрещатиком, Костьольною та Трьохсвятительською. Складний розвиток центральної частини Києва зумовив відсутність на більшості вулиць Старого міста будинків середини — першої третини ХІХ ст. Кілька сплесків будівельного піднесення межі ХІХ–ХХ ст. майже повністю змінили малоповерхову типову забудову періоду класицизму. Тому об'єкти, зведені на цьому етапі розвитку, становлять особливу цінність як для дослідників архітектури Києва, так і для збереження багатозарової автентичної забудови міста. До таких будинків належить і наріжний об'єм на розі Костьольної і Трьохсвятительської. Однак, крім значення самого будинку для архітектурного образу міста, не меншу цінність становить історія садиби, де він виник. Вона відображає типові містобудівні, архітектурні та господарчі зміни, що відбувалися у київському домовласництві упродовж багатьох десятиліть.

Садиба сформувалася поступово шляхом викупу у 1850-х роках земельних наділів, на яких уже були окремі споруди. За короткий період утворилося велике домоволодіння, що охоплювало мало не половину кварталу між Хрещатиком та Костьольною. До його складу входили сучасні ділянки на вул. Трьохсвятительській № 3, 5/1, Костьольній, 10 та садиби №№4–6 на самому Хрещатику. Такий величезний маєток утворився завдяки активності купця 1-ї гільдії, будівельного підрядчика Кіндрата Кузьмича Ховалкіна*, який став у середині ХІХ ст. своєрідним «збирачем земель» на Хрещатику.

* Докладніше про особистість Ховалкіна — підрядника на будівництві Володимирського собору, його діяльність у Києві та трагічну особисту долю *див.*:

Спочатку Ховалкін купив ділянку з будівлями на Хрещатику, що належала родині каретних майстрів Галкіних. Відомо, що 1814 р. Харитон Андрійович Галкін придбав у дворянки Феодосії Слюсаревської ділянку на Хрещатицькій і Театральній вулицях [1]. Вже у 1830 р. її забудову було оцінено у 20 тисяч рублів асигнаціями, житловий будинок приносив понад 1500 рублів прибутку на рік [2]. Міщани Галкіни вели ремонтні справи безпосередньо в садибі. Це викликало зрозуміле незадоволення сусідів, хоча кузня містилася під горою і була віддалена від сусідніх споруд [3]. Після смерті Дмитра Харитоновича Галкіна (1851 р.) частину садиби успадкувала його удова, яка невдовзі й продала її Ховалкіну — за значну суму у 5000 рублів сріблом [4]. Вочевидь, останній мав якісь особисті стосунки з родиною продавців і не випадково придбав у них майно. Марфа Галкіна у 1854 р. заповіла купцю ікону і зробила його своїм душоприказником [5].

Після вдалої купівлі — саме в цей час Хрещатик почав сприйматися як головна вулиця міста — Ховалкін вирішив розширити свій маєток за рахунок сусідньої садиби — наріжної з Трьохсвятительською (сучасна №4). Відомий дослідник київської старовини Д. Щербаківський встановив, що до появи нової траси цієї вулиці ділянка належала садибі першого театального будинку, зведеного 1805 р. за проектом архітектора А. Меленського, місце якого займає нині Український дім [6]. Ця інформація підтверджується і значною кількістю архівних джерел. Річ у тім, що садиба у 1830-х роках була розділена вул. Трьохсвятительською: на одному її боці опинився сам театр, а на другому — господарчі будівлі, зокрема, кухня. Одне з перших зображень цієї садиби на Хрещатику дає фрагмент панорами Києва від будинку Інституту шляхетних дівчат, виконаної приблизно у 1850 р. художником І. Гротте. Тут поруч із першим київським театром змальований одноповерховий будиночок з трикутним фронтоном і колонадою.

У 1851 р. губернська влада вирішила розібрати застарілу театральну споруду, що й було швидко здійснено силами ареш-

Мокроусова Олена, Скібіцька Тетяна. Будівельна епопея Кіндрата Ховалкіна (з історії садиби по вулиці Костьольній, 10/5). // Київський альбом. Исторический альманах. — К., 2007. — Вип.5.

тантів у серпні того ж року [7]. Одразу постало питання подальшого використання *«одного из лучших и видных мест Киева»*. Спочатку розглядалася можливість передачі його для спорудження будинку дворянства Київського повіту. Причому наголошувалося, що розміщення там незначної будівлі неприпустиме, а слід будувати *«приличный дом»* [8]. Проте від цієї ідеї чомусь відмовилися, і дворянське зібрання згодом розмістило у побудованому за проектом О. Беретті домі поміщика М. Понятовського на розі Хрещатика та Хрещатої площі.

Землю театрального будинку вирішили продати на публічних торгах. Меншу, власне театральну ділянку (242 кв.саж.), було оцінено у 400 рублів сріблом, у таку само суму — більшу за розмірами господарчу, з дерев'яною забудовою. Торги проходилися кілька разів, починаючи з грудня 1851 р., але невдало. У лютому 1852 р., К. Ховалкін, який не брав участі у попередньому торзі, виявив бажання купити меншу лівосторонню ділянку площею 350 кв. саж* — *«объявил готовность уплатить за это место 2500 руб. серебром и обязывается возвести на нем в ближайший срок каменный 2-этажный дом»* [10]. Він дуже поспішав купити садибу до початку будівельного сезону 1852 р., аби розпочати з весни роботи, і знайшов у цьому підтримку влади. Київський генерал-губернатор Д. Бібіков у рапорті Міністерству внутрішніх справ доводив переваги пропозиції Ховалкіна, порівняно з публічним торгом, — найбільша сума, запропонована на перших торгах становила трохи більше 1500 рублів. Бібікову імпонувало бажання купця побудувати *«значительное каменное здание»*: *«условие это весьма необходимо в видах устройства г. Киева вообще и Хрещатика.., составляющего самую лучшую и выгодную часть города, в особенности, притом с назначением торгов необходимо было бы возвратить Ховалкину представленный залог.., впоследствии же он как иногородний купец, проживающий в отдаленном городе Керчи,*

* Продаж театрального місця на цей час було відкладено. Його доля остаточно вирішилася у 1856 р., коли садибу надали ротмістрові Антону Гудим-Левковичу, замість його маєтку на Печерську, що потрапив під розширення Нової Печерської фортеці. На новому місці в центрі Києва власник побудував у 1858 р. знаменитий будинок готелю «Європейський» за проектом О. Беретті (проект розроблений ще у 1855 р.) [9]. У сучасній літературі його будівництво помилково датують 1851–52 рр.

может отменить намерение приобрести в Киеве усадьбу и соорудить каменный дом и предположение о застройке этой усадьбы, которая в настоящем ее положении, безобразит вид Хрещатицкой улицы, может быть отдалена на неопределенное время, и по сим соображениям я принимаю на себя ходатайство о разрешении продать означенную усадьбу Ховалкину... и если можно о поспешении разрешения по этому предмету, т.к. Ховалкин изъявил готовность с открытием весны сего же года приступить к очистке и планировке места, к заготовлению материалов и к выполнению самой постройки» [11]. Але столична влада, посилаючись на укази, за якими міські ділянки віддаються лише з торгів, якщо є кілька бажаючих, наказала провести цю публічну процедуру. Проте, на торги, що відбулися у травні 1852 р., прийшов лише один претендент, тож їх визнали недійсними. Зрештою, у червні того ж року, надійшов дозвіл на продаж землі Ховалкіну за умови будівництва тут цегляних споруд у дворічний термін. Тоді ж міський землемір визначив місце розміщення будівель по лінії Хрещатика [12], до освоєння ж вул. Трьохсвятительської справа дійшла дещо згодом.

Остаточні документи на придбану землі було видано у травні 1853 р. Можливо, це запізнення не дозволило купцеві вчасно побудувати два двоповерхові будинки, хоча у 1852 р. необхідні проекти надав домовласникові міський архітектор М. Самонов. Об'єднавши дві ділянки — куплені у Галкіних та міську — Ховалкін вирішив у 1854 р. придбати ще 258 кв.саж. міської землі вгорі, на вул. Трьохсвятительській для рівності фігури садиби. Губернатор надав дозвіл на продаж землі по 1 рублю сріблом за сажень: *«по вниманию к изъясляемой им готовности застроить всю эту усадьбу каменными приличными домами...»*, на що також встановлювався дворічний термін [13].

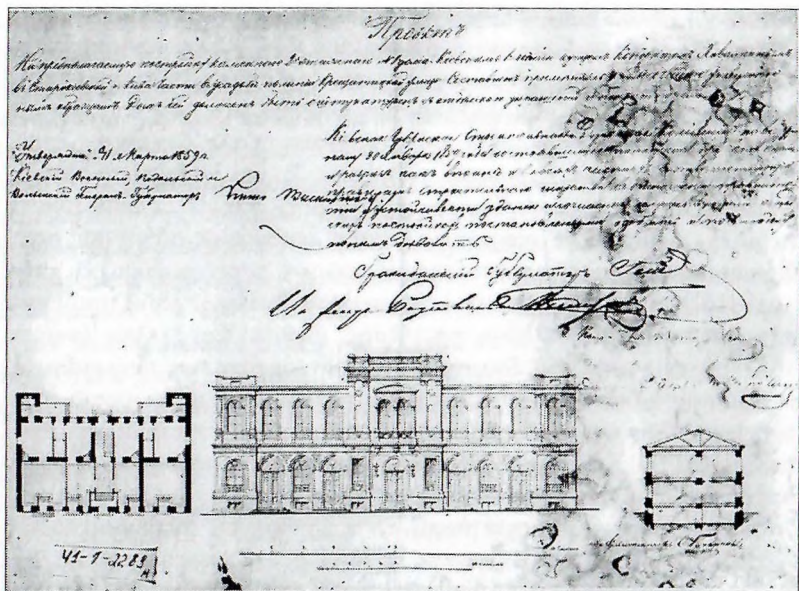
Амбіційним планам купця дещо перешкодили непередбачені обставини Кримської війни (1853–56 рр.), під час якої противником було розорене його керченське майно. Тому у 1853 р. Ховалкін просив київську міську владу відкласти знесення старої дерев'яної забудови до весни 1856 р. та захистити його від утисків та образ пристава Старокиївської поліцейської дільниці, оскільки *«по случаю занятия неприятелем города Керчи, имея*

в этом городе 4 каменных дома, приносящих значительный доход, подвергся большому разорению» [14]. Але підприємцеві вдалося досить швидко знову «стати на ноги». Як засвідчують документи, наприкінці 1854 р. на ділянці між Хрещатиком і Костьольною площею 420 кв. саж. уже стояв будинок, який власник намірявся віддавати у заставу. Точне його місцезрозташування не встановлено через відсутність планів садиби цього періоду. Скоріш за все, йшлося про наріжний об'єм на розі Хрещатика і Трьохсвятительської, який у перебудованому вигляді (1874 р. надбудований за проектом В. Ніколаєва) проіснував до середини 1980-х рр. Опис майна Ховалкіна (весна 1855 р.) свідчить, що будинок був двоповерховим цегляним, з мезоніном з боку двору, с чотирма магазинами на першому поверсі; по Костьольній стояли цегляна стайня та сарай для екіпажів, частина цегляного флігеля у дворі. Усі нові будівлі було виконано з якісного матеріалу [15].

Переживши кримські події та завершивши будівництво на Хрещатику, Кіндрат Ховалкін, з 1854 р. — вже київський І-ї гільдії купець [16], продовжив активне будівництво. 1859 р., на його замовлення, відомими архітекторами міста були розроблені нові проекти. По червоній лінії Хрещатика планувалося розмістити два двоповерхові будинки з першими торговими поверхами. Архітектор Федір Голованов** виконав їх у легких,

* У досліджуваній період Костьольною називали інколи і вул.Трьохсвятительську, тому буває важко встановити, про яку саме вулицю йдеться. У даному випадку, безперечно, йдеться про Трьохсвятительську.

** Відомості про цього архітектора вкрай обмежені. З літературних джерел відомо, що він навчався у Петербурзькій Академії мистецтв з 1840 по 1851 р. під керівництвом О.Беретті. За проект будинку, призначеного у найм, отримав у 1851 р. звання некласного художника. 1855 р. за виконання проекту сходів для міської думи «призначений» в академіки. Архівні документи дозволяють доповнити цю коротку інформацію. Голованов Федір Федорович народився 1818 р., походив з міщан Чернігова. Звання некласного художника Петербурзької Академії мистецтв давало право на отримання почесного громадянства. Тому у 1852 р. він був виключений з чернігівського міщанського стану, тобто підвищив свій соціальний статус. 1852 р. вступив на службу архітектором Київського Володимирського кадетського корпусу. У 1853–54 рр. брав участь під керівництвом О.Беретті в проектуванні комплексу кадетського корпусу (згодом — гімназії) по 6-ру Т.Шевченка, 14 — вул.Терещенківській, 4. Співпрацював з архітектором Штормом І.В. над проектуванням Володимирського собору (ймовірно, виконував креслення). Спираючись на «зразкові проекти», здійснив будівництво в са-

Проект будинку в садибі Ховалкіна по лінії вул. Хрещатик. 1859 р.
 Арх. Ф. Голованов. ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 2289.
 Будинок не зберігся. Публікується вперше

вишуканих формах неоренесансних палаццо [18], що свідчить про поступовий відхід від типового проектування, характерного для першої половини XIX ст. Флігель на 5 вікон по фасаді (зразковий проект №2) стояв по червоній лінії, на ділянці, що відповідає сьогодні садибі №6 на Хрещатику. 1860 р. на затвердження були подані два фасади, але кращим було визнано

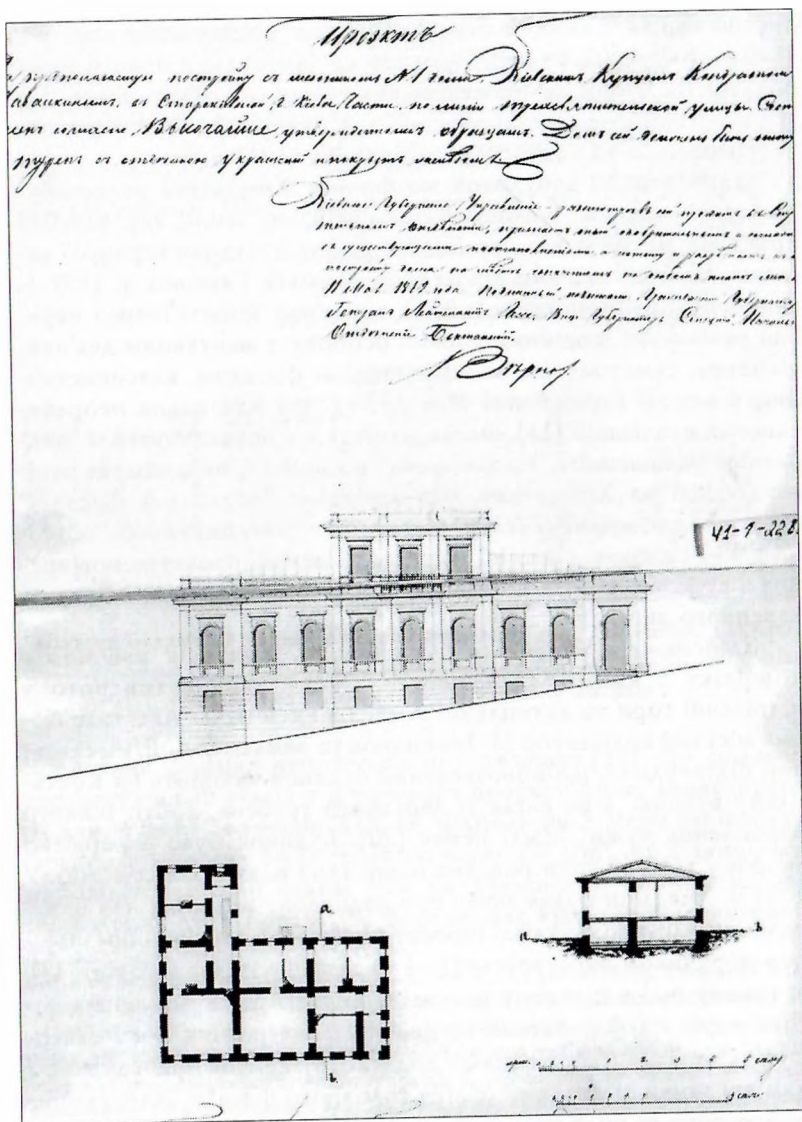
дихах на вулицях Ярославів Вал, 1 — Лисенка, 2-4 (1858-1859), Ярославів Вал, 3 (1858), Хорива, 1 (1860-і), Костянтинівській, 7 (1860), Костянтинівській, 17 (1857), Мало-Житомирській, 9 (1858), Михайлівській, 8 (1859), Хоривій, 27, Братській, 17-19 (1862) тощо. У 1860-х рр. переїхав до Санкт-Петербурга, де рік працював під керівництвом архітектора О. К. Бруні. Але не маючи приватних замовлень, у 1866 р. погодився зайняти посаду міського архітектора в Тобольську, яка давала пристойне річне жалування. Роботою своєю був незадоволений, проектуванням майже не займався, з теплою згадував свої київські роки, співпрацю з О. Беретті, з яким вів листування. Вочевидь, по закінченні обов'язкового трирічного терміну роботи, залишив сибірське місто. Не виключено, що Голованов швидко помер — в листі до Беретті скаржився на здоров'я [17].

другий варіант, який залишав місце для влаштування воріт. У 1870 р. флігель було перебудовано на замовлення нового власника Ф. І. Кейля за проектом архітектора Р. Тустановського [19], а згодом — взагалі знесено для будівництва масштабного торгівельного та конторського будинку (1911 р.).

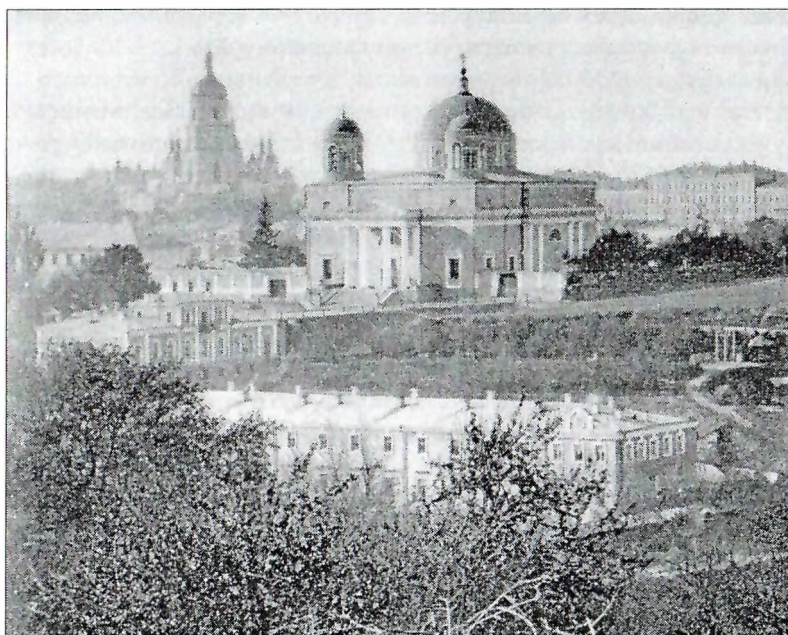
Одночасно із забудовою по фронту Хрещатика велося будівництво на вул. Трьохсвятительській, на землі, яку власник приєднав до свого володіння 1854 р. Для забудови верхньої частини ділянки міський архітектор Микола Самонов у 1859 р. запроєктував двоповерховий, на високому цоколі (через перепад рельєфу) Г-подібний у плані особняк з вишуканим дев'ятивіконним симетричним за композицією фасадом, класицистичним в основі (*«каменний дом №1»*), що має вплив неоренесансних стилізацій [13]. Фасад намічалось потинькувати з *«отделкою украшений»*. Наголосимо, що проект, як і зведені раніше будівлі на Хрещатику, був варіацією “зразкових фасадів” (*«составлен применяясь к Высочайше утвержденным образцам»*) — типових для всієї Російської імперії проектів, поширених з початку ХІХ ст. до 1860-х років, які надавали містам дещо казенного вигляду.

Здійснюючи у 1860 р. будівництво, Ховалкін ввійшов у конфлікт з настоятелем костелу, який звинуватив його у підрізанні гори та захопленні костельних земель. Але тогочасний міський архітектор М. Іконников та землемір А. Шмігельський підтвердили, що новозведений будинок виходить на Костьольну вулицю^{*} і не сягає її верхнього гребеня, тобто ніякого захоплення чужої землі немає [20]. Будинок було завершено вчорні у тому ж таки році (на плані 1860 р. вже зазначений). У 1862 р. Ховалкін подав заяву про надбудову мезоніну над центральною частиною будівлі (проект підписаний гарнізонним інженер-поручиком Берестовським — за дешифровкою авторів) [13]. У такому більш цікавому вигляді будинок проіснував понад десять років і зафіксований на деяких фотографіях. Уже завершуючи будівництво, Ховалкін додатково вирішив прибудувати 2 кам'яні ганки зі сходами обабіч головного фасаду. Але, скоріш за все, вони не були виконані, позаяк прибудови-галереї на тому ж фасаді на вул.Трьохсвятительській планувалися і у 1874 р.

^{*} На Костьольну виходив торець новобудови.

Проект надбудови мезоніну над існуючим будинком № 5/1 по вул. Трьохсвятительській. 1862 р. Проектував Беристовський. ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 2289. Публікується вперше

Вигляд будинку до перебудови 1874–75 рр.
Викопіювання з фотографії 1870-х рр.

[21] Завершивши будівництво, у 1863 р. Ховалкін, за законом, «отримав вічну дану на землю» [22]. І вже за кілька років продовжив розбудову садиби. 1865 р. він отримав від київської міської управи дозвіл на будівництво двох кам'яних прибудов до будинку на вул.Трьохсвятительській, а 1866 р. — на двоповерховий житловий будинок та цегляну кузню [23]. За відсутності креслень цих об'єктів та планів ділянки важко з певністю сказати, про які саме будівлі йдеться. Можна лише припустити, що в цей час з'явився об'єм по червоній лінії Костьольної, який позначений на плані 1874 р. під літерою В як кам'яний флігель [21].

Отже, майже за десятирічний період було сформовано периметр забудови величезної садиби площею 1332 кв. саж., яка простягалася вздовж Хрещатика до сучасної ділянки № 6, а Трьохсвятительською — до невеличкої площі перед самим костьолом. Уже в планах та проектах лицьових споруд було закла-

дено функціональне зонування території: торгівля у перших поверхах зосереджувалася на центральному Хрещатику, житло, зокрема, особнякове, — на тихій, з видами на Володимирську гірку та костьол, Трьохсвятительській вулиці. Господарські будівлі займали дворовий простір. Проектами Самонова-Беристовського 1859–62 рр. та одночасним виділенням К. Ховалкіну нагірної частини землі по Трьохсвятительській було розпочато освоєння, власне, наріжної ділянки, яка в подальшому виділялася в окреме домоволодіння — № 5/1.

Згідно з описом майна Кіндрата Ховалкіна 1868 р. [24] на садибі містилися: двоповерховий з мезоніом цегляний житловий будинок на вул. Хрещатик; двоповерховий з мезоніом житловий будинок на вул. Костьольній; цегляна будівля зі стайнями на вул. Костьольній; двоповерховий цегляний флігель на вул. Костьольній; одноповерховий цегляний флігель на вул. Костьольній; цегляний сарай на вул. Костьольній; одноповерхова будівля біля воріт на вул. Хрещатик; дві дворові дерев'яні ретиради; двоє воріт — з Хрещатика та з Костьольної. Майно було оцінено у 50.000 тисяч рублів, прибуток з майна — у 5260 рублів сріблом.

Наприкінці 1860-х рр. Ховалкіна було визнано боржником, що не здатний виконати свої боргові зобов'язання і у 1869–72 рр., внаслідок чого його величезний маєток було розпродано по частинах — 1869 р. утворилися садиби на Хрещатику № 4 (власник Ц. Верле) та № 6 (власник Ф. Кейль), Трьохсвятительській № 3 (власниця Шаталова). Відтоді кожна ділянка отримала власну історію.

У червні 1873 р. частину садиби Ховалкіна площею 514 кв. саж., що виходила на Трьохсвятительську та Костьольну вулиці з двоповерховим будинком, флігелем та садом придбав надвірний радник Феліціан Йосипович Барташевич. Проте вже через рік, влітку 1874 р. ділянку напроти костелу придбав за значну суму у 30 тисяч рублів сріблом колезький асесор Люціан Стояновський* [25], який одразу ж по тому розпочав реконструкцію її

* Архівні пошуки уможливили встановити риси біографії домовласника. Люціан-Северин Фомич Стояновський народився 19 серпня 1819 р. в католицькій родині ровенського громадянина. Початкову освіту здобув у гімназії в Ровно, потім навчався у славнозвісному ніженському ліцеї князя Безбородька, через

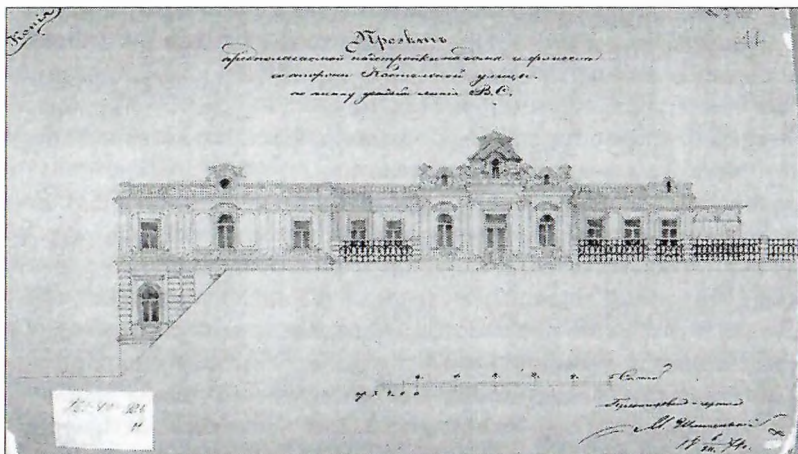
забудови. Влітку 1874 р. він замовив тоді ще молодому архітекторові В. Ніколаєву проект двоповерхового флігеля в глибині ділянки, паралельно Трьохсвятительській [27]. Дуже простий за архітектурою об'єм не був зведений. Взимку 1874–75 рр. власник розпочав роботи з переоформлення фасадів головного дому та прибудов до нього («проект на пристройку каменної галереї»). Було запроєктовано і прибудову до квадратного флігеля на Костьольній, яка мала об'єднати його з головним будинком на вул. Трьохсвятительській. Тоді ж розроблено другий проект дворового флігеля, який і було реалізовано. Всі ці будівлі групувались у верхній частині ділянки, навколо внутрішнього двору. Частина ж садиби вздовж вулиці Костьольної була суцільно зайнята садом. Таким чином, Г-подібна у плані садиба ділилася на дві функціональні зони, чим згодом пояснювалася їх різна нумерація та утворення окремого володіння № 3 на Костьольній (сучасна адреса — № 10). На місці служб і саду у 1936 р. було побудовано семиповерховий житловий будинок Укрм'ясопромтресту (проект архітектора М. Г. Гречини).

Роботи на замовлення Стояновського припали на перехідний період у забудові Києва. У 1870-і рр. київське міське будівництво було позначене зміною архітектурних стилів. Казарменість пізнього класицизму витіснило різноманіття стилізацій архітектури історизму. Вже самі власники могли обирати для опорядження своїх будівель той чи інший «стиль» — неоренесанс, неobarocco, неоготику, «мавританський» або неоруський. Найхарактернішими для Києва останньої третини ХІХ ст. стали готичні ренесансні, барокові ремінісценції.

Проектні креслення 1874 р. підписані двома авторами — архітектором П. Спарро та М. Шмігельським («Проектировал и чертил М. Шмигельский»). Вірогідно, автором первісних ескі-

рік вступив на юридичне відділення одеського Рішельєвського ліцею, де студіював лекції протягом 2 років. Після закінчення отримав право на невисокий чин 12-го класу. У тому ж 1844 р. був виключений з числа громадян Ровно і залишився в Одесі, працюючи у Дирекції того ж таки ліцею домашнім наставником. 1848 р. Стояновський подав заяву на переведення до Київської Палати цивільного суду. Так Люціан Фомич олинився в Києві, де у 1859 р. його було затверджено у дворянському званні і його ім'я занесено до родовідної книги Київської губернії [26].

* Фахівцям відома католицька польського походження родина київських землемірів Івана та Луки Шмігельських — батька і сина, які працювали у першій

Проект перетворення існуючого будинку №5/1. Фасад по лінії вул. Костьольної. 1874 р. Арх. П. Спарро, М. Шмигельський. ДАМК, ф. 163, оп. 41.-926. Публікується вперше

зних проробок та креслень окремих деталей був Павло Спарро, який належав до числа провідних київських архітекторів цього часу. Саме він дав підписку на ведення будівельних робіт у садибі. Обрана Л. Стояновським для декорування фасадів необарокова стилістика створювала підкреслено репрезентативний, вишуканий образ особняка, що відповідав новій естетиці доби історизму [21]. Якщо порівняти креслення 1862 та 1874 рр., стає зрозумілим, що в частині будинку, праворуч мезоніну, було надбудовано третій поверх. Композиція фасаду втратила симетричність, однак стала ступінчастою. Ступінчастий об'єм дому, що ніби крокує, долаючи крутий рельєф, одержав асиметричну об'ємно-просторову композицію з синкопованим ритмом членувань головного фасаду. Враховуючи напівострівне розташування в забудові, відкритий до костелу торець та дворовий фасад мали завершене архітектурне вирішення, аналогічне голов-

половині XIX ст. Шмигельський-старший брав участь у розробленні генеральних планів Києва 1830-х рр. разом з архітектором В. Беретті. У Луки Шмигельського у 1852 р. народився син Маріан-Казимір, який, можливо, уже міг у 1874 р. працювати як архітектор (помічник архітектора). Проте, наскільки нам відомо, його ім'я більше не зустрічається в документах цього періоду.

ному фасаді. З вул. Костьольної будинок виглядав як одноповерховий, а з боку двору — триповерховим. Як свідчать наступні зображення будинку, запропоновані проектом чотири аттики складної форми, доповнені декоративними вазами, реалізовано не було.

Після Стояновського садиба змінила кількох власників, які не внесли значних змін у її забудову. 1890 р. кутова садиба перейшла від чиновника Михайла Грієльського до купця 1-ї гільдії Давида Наумовича Трахтенберга, батька відомого київського архітектора початку ХХ ст. Абрама Трахтенберга. У 1892 р. архітектор Олександр Кривошеев виконав проект кам'яного двоповерхового житлового будинку (з боку двору чотириповерхового за рахунок перепаду висот у садибі) по лінії Костьольної. Стилістично споруда відповідала архітектурі існуючих на ділянці будівель [28]. Новий об'єм мав зайняти частину ділянки під флігелем на Костьольній. Співставляючи план з позначенням запроєктованої будови з пізнішими планами, зокрема 1925 р., можна стверджувати, що цей проект реалізований не був.

1894 р. архітектор Микола Гарденін здійснив реконструкцію наріжного будинку, яка передбачала, зокрема, надбудову наріжної купольної вежі і мезоніну [29]. Купольну деталь, скоріш за все, не було збудовано — на фотографіях середини 1930-х років вона відсутня. А от надбудова мезоніну над кутовою частиною надала ступінчатому будинкові завершеності.

З документів техніко-поліцейського нагляду по Старокиївській поліцейській ділянці за 1894 р. відомо, що підписку на проведення архітектурно-будівельного нагляду за надбудовою третього поверху дав Олександр Якович Дубицький. Його ж підпис стоїть на проекті реконструкції — *«на переобразование проектировал Дубицкий»*. Однак, позаяк він не міг підтвердити свій фах (*«документов на звание техника не имеет и за архитектора себя не выдает»*), його підписку не було прийнято, а будівельні роботи здійснили дипломовані архітектори Беренштейн* і М. Гарденін [30]. Принагідно зазначимо, що О. Дубицький працював з М. Гарденіним у тандемі і на інших об'єктах, і взагалі досить часто виконував прості креслення.

* Це ім'я майже невідоме у київському будівництві.

Роботи з реконструкції садиби на розі Трьохсвятительської і Костьольної у 1890-х рр. передбачали також облаштування тротуару на прилеглих частинах вулиць. Необхідність реконструкції викликала край неприємною ситуацією. Стічні води підмочували будинок №5/1, а біля його стіни через перепад рельєфу виник наріжний майданчик *«где нет никакого прохода и этот угол служит сборищем для нищих, которые постоянно находятся при костеле»* [31]. Прохання облаштувати тротуар на Костьольній у її наріжній частині та палісадник міська управа визнала цілком слушним. Проект та підписку на ведення опоряджувальних робіт також надав архітектор М. М. Гарденін — саме він керував і будівельними роботами на садибі.

У період володіння садибою Д. А. Трахтенбергом прибутковість її суттєво збільшилася за рахунок реконструкції наріжного будинку та оренди приміщень численними закладами. За описом його нерухомого майна 1909 р. [29], на садибі розташовувалися винятково цегляні будинки: три $1/2$ -поверховий з мезоніном, перекритим світловим ліхтарем; триповерховий; двоповерховий флігель; одноповерхова будівля; одноповерхова прибудова. У наріжному будинку було 9 квартир. Парадні кімнати мали багате опорядження — паркет, плафони «ліпної роботи». За актом оцінки майна, три кам'яні споруди оцінювались у 78 тис. рублів, земля площею 180 кв. саж. — у 18 тисяч (по 100 рублів за 1 кв.саж.); загальна оцінка вартості майна становила 96 тис. рублів. За купчою від 28 червня 1912 р. майно перейшло до дружини купця Липець Ліфіни Абрамівни. За час її володіння садибою будівельні роботи на ділянці не проводились.

На початку ХХ ст. в садибі розмістилися: друкарня І київської артілі, приватна друкарня, столярна майстерня Черкаського цехового заводу, майстерня різників по дереву, магазини «Взуття», «Каучукові штемпеля», винно-гастрономічний, бакалійна крамниця, їдальня «Афіни». Важливе місце займало і архітектурне бюро А. Д. Трахтенберга — відомого в Києві архітектора доби модерну. Певний час приміщення в будинку орендував і Андрій Краусс. Сім номерів видання «Музи» — журналу літератури, мистецтва і театру — вийшли у 1913–14 рр. в редакції, яка також знаходилася в садибі. У радянські часи будинок №5/1 використовувався як житловий. З початку 1970-х рр.

упродовж близько 10 років був відселеним і перебував у незадовільному стані і лише 1982 р. було закінчено його реконструкцію. Проте і в такому вигляді він зберіг форми одного з найстаріших житлових будинків Києва і став своєрідним свідченням нетлінності пам'яті міста.

Кілька десятиліть будівельних «лихоманок» межі ХІХ–ХХ ст., періоди соціалістичного будівництва 1930–60-х рр., новітня реконструкція 1990-х до невпізнанності змінили колишню садибу Кіндрата Ховалкіна, що займала колись майже третину кварталу. Новий масштаб і стилістика, висока щільність забудови надали їй столичних рис. Тепер у її межах існують: колишній торговий і конторський будинок (вул. Хрещатик, 6, 1911–14 рр.); новий офіс інформаційного агентства «УНІАН» (середина 1980-х рр., вул. Хрещатик, 4); житлові будинки на вул. Трьохсвятительській, 3 (1960-ті рр.) та Костьольній, 10 (1930-і рр.) Інтенсивність та повнота життя цього місця пов'язані також із низкою визначних для Києва імен — ювеліра Й. Маршака, годинникаря Ц. Верле, єврейського діяча А. Куперника, діда письменниці Т. Щепкіної-Куперник, цукрозаводчика І. Закса, архітекторів Р. Тустановського, В. Ніколаєва, Й. Зекцера, Д. Торова, М. Гречини. Вони дають поштовх авторам для нових сюжетів, для пошуку нових персонажів київського буття, в надії, що *«... долго еще определено мне чудной властью идти об руку с моими странными героями, озирать всю громадно несущуюся жизнь, озирать ее сквозь видный миру смех и незримые, неведомые ему слезы!»* [33].

Перелік джерел:

1. ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 1, спр. 11361, л. 28.
2. ЦДІАКУ, ф. 533, оп. 5, спр. 1491.
3. ДАМК, ф. 19, оп. 1, спр. 2379.
4. ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 699; ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 1. спр. 11361.
5. ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 1, спр. 13355.
6. *Данило Щербаківський*. Перший театральний будинок у Києві та його садиба. // Київ та його околиця.— К.1925.— С.17 Ця ж думка була підтверджена і А. Матушевичем, відомим дослідником Хрещатика. // А. О. Матушевич. Хрещатик.— К., 1950.— С. 26–27.

7. ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 661.
8. ДАКО, ф. 1238, оп. 1, спр. 902.
9. ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 47644.
10. ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 45070.
11. ЦДІАКУ, ф. 442, оп. 84 (1851р.), спр. 693, с. 24.
12. ДАМК, ф. 110, оп. 1, спр. 9, с. 3.
13. ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 2289.
14. ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 1242.
15. ЦДІАКУ, ф. 486, оп. 1, спр. 13451.
16. ДАМК, ф. 17, оп. 4, спр. 868 .
17. *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII—початку XX століть; Біографічний довідник.— К., 1999.— С. 101; Юбилейный справочник Академии художеств. 1764—1914. Сост. С. Н. Кондаков.—Спб., 1914.— С. 317; ДАМК, ф. 112, оп. 1, спр. 15, с. 14—17; ЦДАМАМ, ф. 9, оп. 1, спр. 28.
18. ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 2289; Ф. 1, оп. 295, спр. 54031.
19. ДАКО, ф. 1, оп. 25, спр. 65180.
20. ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 54083.
21. ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 926.
22. ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 57171.
23. ДАМК, ф. 163, оп. 7, спр. 93, с. 3 зв., 4 зв.
24. ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 60356, л. 77.
25. ЦДІАК У, ф. 486, оп. 1, спр. 17945.
26. ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 39090, 53523.
27. ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 697.
28. ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 4286.
29. ДАМК, ф. 143, оп. 2, спр. 1333.
30. ДАКО, ф. 1, оп. 231, спр. 107, с. 41.
31. ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 4408, с. 19; *Мохроусова О. Г.* «Почтительнейше просим» або Ми, що нижче підписалися...// Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції Музею історії Києва.— Вип. 4.— К., 2004.— С. 55—66.
32. ДАМК, ф. 163, оп. 38, спр. 149, с. 9.
33. *Гоголь Н.* Мертвые души.

Марія КАДОМСЬКА,
головний мистецтвознавець
«НДІпроектреконструкція»

ОДИН КВАРТАЛ ВЕРХНЬОГО КИЄВА

Фрагмент

У 5-му випуску збірника «Київ і кияни» (2005) вже було вміщено інформацію про перший етап історико-архітектурної інвентаризації забудови Верхнього Києва¹. Робота здійснювалась у 1983–84 рр. під керівництвом архітектора-реставратора В. Отченашка і передувала розробці нового генерального плану міста. На 62-х кварталах виконано експертно-візуальну оцінку будівель та їх комплексів, зроблено документально-протокольну фотозйомку всієї існуючої на той час забудови, тобто не лише фронтальної, а й внутрішньоквартальної. Водночас з натурною фотозйомкою, що на сьогодні вже є ретроспективною, тривав пошук історичних матеріалів як графічних, так і документальних.

Продовжуючи ту саму тему, подаємо у дещо скороченому вигляді частину матеріалів по одному з кварталів нашого міста у межах вулиць: Ярославів вал, Стрілецька, Рейтарська, Золоторітська. Переліки належності садиб приватним власникам позаминулого та минулого століть наведено в хронологічному порядку, що підтверджено документально. Історичні досьє, що склалися, безперечно, на сьогодні потребують уточнень і доповнень, проте вони зайвий раз підтверджують трюїзм: нецікавих садиб у нашому Місті немає.

Золоторітська, 2 і Рейтарська, 3/2

Будинки на вул. Золоторітській, 2, 2-а і вул. Рейтарській, 3/2 розташовані на ділянках, що у ХІХ – на початку ХХ ст. становили одну садибу і мали дерев'яну забудову до кінця 1860-х років. У 1870 р. садибу придбав відставний інженер-поручик Яків Васильович Тарновський (1825–1913) з родини громадських діячів і меценатів української культури. Рік по тому, у

¹ Кадомська М. Незакінчена історико-архітектурна інвентаризація забудови Києва 1983–84 рр.// Київ і кияни.— К.: Кий», 2005.—Вип.4.— С. 134–137.

1871 р., у його садибі по фронту Золотоворітської будується двоповерховий особняк за проектом архітектора О. Беретті (нині — Золотоворіська, 2). У цьому доволі компактному будиночку (8 кімнат на першому поверсі та 9 кімнат на другому) серед інших цікавих осіб бував і М. Врубель. У нього дочка Я. В. Тарновського, Н.Мацньова, навіть брала уроки малювання. Родина Тарновських володіла садибою близько півстоліття, до 1919 р.

Споруду надбудовано двома поверхами у 1934–35 рр. на замовлення Ради Народних Комісарів УРСР. Головний фасад стилістично перероблено, герб Тарновських над входом не зберегся.

У 1934–35 рр. на розі Золотоворітської і Рейтарської (вул. Рейтарська, 3/2) зведено житловий будинок штабу УВО в стилістиці конструктивізму, з асиметричними фасадами. То був перший реалізований проект майбутнього корифея вітчизняного мистецтва, обдарованого архітектора і педагога А. В. Добровольського (1910–1988). П'ятий поверх з боку вул. Золотоворітської надбудовано у 1967–68 рр. без відселення жильців.

Житловий будинок на вул. Золотоворітській, 2-а введено в експлуатацію у липні 1958 р.

Власники: **Яворський** Зенон, поміщик Звенигородського повіту, до 1836; **Смірнов** Олексій Андрійович, інженер-підполковник морської будівельної частини 1836–1846; **Абрамовський** Єфим Олександрович, купець 1-ї гільдії 1846–1849; **Парафієвська** Варвара Степанівна, дружина відставного поручика, 1849–1870; **Тарновський** Яків Васильович, відставний військовий інженер, поміщик, предводитель дворянства Таращанського та Канівського повітів, 1870–1913; Спадкоємці Я.Тарновського; **Тарновський** Яків Якович, студент Університету св. Володимира, 1918–1919.

Золотоворітська, 4

Існуючий чотириповерховий будинок має досить складну будівельну історію: первісно його зведено у 1857 р. Перший поверх — цегляний, верхній — дерев'яний.

Судячи з адресних і довідкових книг XIX – початку XX ст. в садибних помешканнях розміщувались у різні роки: приватний навчальний заклад III розряду Козловської Софії Йосифі-

вни, мебльовані кімнати «Дені Л. Л.», музичні класи А. Я. Чортовича, професійна рада 1-го Київського позико-ощадного товариства тощо.

На початку 1902 р. в одній із квартир, що здавалися в найм, оселилася родина Ю. А. Давидова, онука декабриста В. А. Давидова, племінника П. І. Чайковського. Ю. А. Давидов (1876–1965) був сам по собі особистістю визначною: член дирекції Київського відділення Російського музичного товариства, він брав активну участь у реорганізації музичного училища у консерваторію, допомагав у створенні Київської кіностудії. У 1906 р. родина Давидових переїхала в іншу квартиру у цьому самому кварталі — на вул. Рейтарській, 13.

До свого ув'язнення у лютому 1938 р. одну з квартир займав вчений-просвітянин В. Ф. Різниченко — один з провідних українських демографів, видавець, краєзнавець, громадський діяч.

У 1955 р. дерев'яний поверх будинку замінено цегляним, у 1956–57 рр. надбудовано два верхніх поверхи для співробітників Міністерства місцевої і паливної промисловості. 30 листопада 1957 р. складено акт приймання будинку з оцінкою «задовільно».

З 1979 р. частину приміщень на першому поверсі фронтального будинку займала редакція газети «Вісті з України».

Власники: Слодкевич Василь, священик, початок ХІХ ст.; Костерин Іван Пилипович, унтер-офіцер, 1824–59; Козловський Тимофій, чиновник, 1836–1851; Козловська Емерика Казимирівна, дружина чиновника, 1857–1859; Грудзинський Людвик Осипович, чиновник, 1859–1889; Грудзинська Юзефа Петрівна, вдова колезького радника, 1893–1908; Дені Олена Людвигівна та її спадкоємці, 1909–1918.

Золотоворітська, 6

Садиба виділена на початку ХІХ ст.: на плані Києва 1803 р. її зазначено як існуючу під № 2763.

По фронту вул. Золотоворітської двоповерховий особняк — перший поверх — цегляний, другий — дерев'яний було зведено за типовим проектом у 1864–66 рр. Кардинально змінився вигляд садиби, коли її власником у 1890-ті роки став Є. В. Іваницький, син настоятеля Києво-Подольського Успенського со-

бору, викладач Києво-Софійського духовного училища: у 1894 р. весь особняк обкладено цеглою, добудовано південно-західне крило, головний фасад отримав декорацію в стилістиці історизму. Тоді ж у глибині двору зведено існуючий триповерховий флігель на високому цокольному півповерсі. Будівельні роботи здійснювалися під авторським наглядом архітектора А. К. Краусса.

У новому триповерховому прибутковому будинку власник облаштував порівняно недорогі *«мебльовані кімнати 2-го розряду»*, що існували тут до 1919 р. У квартирі № 36 у 1896–97 рр. мешкав інженер М. М. Добачевський, що за новітніми дослідженнями киевознавця М. Кальницького є автором проекту будинку на протилежному боці вулиці, на Ярославовому валу, 1. Принагідно зазначимо, що цей епатажний прибутковий будинок зводився саме у ці роки.

На Золотоворітській, 6 у 1900 р. знаходився *«Дитячий садок Мідлер Поліни Карлівни»*, яка тут і проживала.

На початку ХХ ст. за цією адресою жив М. О. Бердяєв (1874, Київ – 1948, Кламар) — філософ і публіцист, що вважав свободу умовою людського існування. В одній з квартир у 1904 р. оселилась Крижанівська-Тучапська Віра Григорівна, активний діяч РСДРП, її кватира використовувалась як нелегальна явка більшовиків під час революції 1905 р. У 1910-ті роки тут жив видатний хірург — ортопед І. Фрумкін.

За Гетьманату у колишньому особняку містилась приймальня Міністерства фінансів Української держави. Міністром фінансів з травня 1918 р. був Антон Карлович Ржепецький (розлога садиба його родини у 1846–1910 рр. містилася у тому самому кварталі, на Ярославовому валу, 14). Павло Скоропадський (1873–1945) у своїх мемуарах вельми схвально оцінив діяльність А. Ржепецького, який, на його думку, відзначився на цій посаді створенням стабільної української грошової системи.

У 20-х рр. ХХ ст. на Золотоворітській, 6 працював фінвідділ Золотоворітської бази *«Радторгслужбовців»*, а також губернське земельне управління (до 1925 р.).

Проект надбудови житлового флігеля четвертим поверхом було розроблено у 1939–40 рр. У травні 1941 р. виникла не-

обхідність внести зміни до проекту, будівельні роботи було перенесено на літні місяці 1941 р. і надбудова залишилася не здійсненою.

У цьому триповерховому будинку розмістилась Гідрометеослужба УРСР, управління Держкомітету гідрометеорології і контролю природного середовища СРСР (нині — Держкомгідромет України).

У двоповерховому особняку з 1968 р. працює Товариство зв'язків з українцями за кордоном і редакція газети «Вісті з України».

На ефектно декорованому головному фасаді наявні ніші-екседри, де мали стояти скульптури. Збереглося на особняку і на флігелі первісне металеве огороження балконів, візерунчасті двостулкові ворота на подвір'я.

Власники: Василицький (або Валицький) Іван, 1836, 1837; Навроцька Анастасія Василівна, дружина колезького асесора, 1838; Сталінська Розалія Дем'янівна, дружина полковника, 1838–1844; Доминська Ганна Іванівна, дворянка, 1844–58; Андрієвська Анастасія Олександрівна, дружина священика Києво-Софійського собору, 1858–1874; Василевський Олександр Васильович, священик та його спадкоємці, 1884–1889; Іваницький Євген Васильович, 1893–1916; Гершман Ізраїль, Бріль і Наум, 1918–1919

Ярославів вал, 4/ Золотоворітська, 8

Первісно включала також ділянку на Ярославовому валу, 6. Садиба існує з 1838 р., коли за новим генпланом було спрямлено червону лінію забудови Золотоворітської вулиці та Ярославового валу і утворено Золотоворітську площу. За вказівкою Миколи I у 1853 р. ця ділянка разом із сусідніми (Ярославів вал, 8–14) мала відійти під громадський центр — тут передбачалося будівництво 1-ї гімназії та Володимирського собору. Однак цей проект не було здійснено.

Існуючий п'ятиповерховий прибутковий будинок (Ярославів вал, 4) зведено за два будівельних сезони 1906–1907 рр. за проектом архітектора Й. Зекцера (?). Його власник, лікар І. Гарлінський перевів сюди з Володимирської, 42 свій «інститут фізичних методів лікування з пансіоном для хворих». З 1913 р., після

смерті І. Гарлинського, клінікою на правах оренди керував доктор медицини І. С. Вербський, який і жив у цьому будинку.

Крім фізіотерапевтичної лікарні, що займала перший поверх, у будинку значиться на 1915 р. Старокиївське двокласне чоловіче училище ім. Царя Визволителя Олександра II, під патронатом Київського благодійного товариства. До 1940 р. будинок відділявся від сусідньої споруди на вул. Ярославів вал, 6 проїздом з металевою брамою прегарного малюнку. Особливу цінність мають збережені деталі інтер'єру, витримані, як і весь будинок, у стилістиці модерну.

Житловий наріжний будинок (Золотоворітська, 8) було здано в експлуатацію навесні 1961 р. Автори проекту — архітектори В. І. Гопкало, Є. С. Осипов. У цьому будинку у 1961–64 рр. жив А. Г. Петрицький (1895–1864), один з фундаторів українського театрального-декоративного мистецтва.

Власники: Бакуринська Катерина, дружина чиновника, 1838–1844; Слуцька (дочка Бакуринської) Олена Олексіївна, дружина титулярного радника, 1852–1874; Рейман Генріх Карлович, статський радник, лікар, 1881–1895; Рейман Юзеф Васильович, доктор медицини, 1899–1905; Гарлинський Йосиф-Богдан Матвійович, доктор медицини, 1905–1913; спадкоємці І. Гарлинського, 1913–1916; Сергєєв Олександр Якович, купець 2-ї гільдії, 1916–1918; Сергєєв Микола Олександрович, 1918–1919

Ярославів вал, 6

Первісний об'єм — триповерховий цегляний на підвалі будинок зведено у другій половині XIX ст. В опису 1884 р. в ньому значаться 6 квартир і один магазин.

У цьому будинку працювала з 1906 р. редакція щоденної газети «Рада». То було єдине на той час масове культурно-просвітницьке видання української мовою на терені Наддніпрянської України, що входила до складу Російської імперії. Дозвіл на друк було отримано на ім'я Б. Грінченка, фінансував газету власним коштом Є. Чикаленко за участю В. Симиренка, А. Жебуньова та інших. Перший номер вийшов 15 (28) вересня 1906 р. Газета мала непересічне значення для піднесення громадської самосвідомості, для розвитку творчої думки передової української інтелігенції. Співробітниками редакції серед

інших діячів вітчизняної культури були Б. Грінченко, С. Петлюра (секретар редакції до 1909 р.), Д. Дорошенко, М. Грушевський, С. Єфремов, П. Тичина, С. Васильченко (два останніх і жили у цьому будинку). В редакції бували і друкувались у газеті І. Франко, М. Коцюбинський, О. Пчілка, А. Тесленко, та інші видатні представники української літератури, вперше опублікував свої твори М. Рильський. У «Раді» розміщав свої розвідки польський історик і політолог В. Ліпінський. При редакції працювала книгарня з виданнями українською мовою. Газету «Рада» було закрито у липні 1914 р., на другий день після вступу Росії у Першу світову війну.

У 1910-ті рр. (1911–1912(?) рр.) у будинку проживав Г. А. Чупринка (1879–1921), поет, літературознавець, український громадсько-політичний діяч.

Відомості на 1916–18 рр. надають інформацію, що у цокольному поверсі будинку знаходились кав'ярня з їдальнею, а в самому будинку, крім житлових квартир,— магазини: дамських капелюшків «Петроградський», живих квітів «Grand Lion», галантерейно-мануфактурних товарів «Золотаренко, Авраменко и К'», булочна Сеулова тощо. Четвертий поверх надбудовано у 1940 р., одночасно із добудовою по фасаду до сусіднього будинку № 4.

Власники: Бакуринська Катерина, дружина чиновника, 1838, 1844; Слуцька (дочка Бакуринської) Олена Олексіївна, дружина титулярного радника, 1852–1874; Емангардт Людвиг Людвигович, 1884; Селецький Михайло Михайлович, поручик у відставці, 1889, 1893; Іловайська Емілія, 1899; Вахневський Ф. В. 1904–1905; Юревич Станіслав Людвигович, 1906; Охримович Сабіна Олександрівна, 1907–1909; Охримович Мітрофан Іванович, спадковий почесний громадянин, 1909–1910; Куліковський Артемій Федорович, почесний громадянин, 1910–1913; Домбровський Граціан-Ігнатій, присяжний повірений, 1913–1918

Ярославів вал, 8

Дерев'яна забудова залишалась на ділянці до кінця ХІХ ст. У січні 1898 р. О.Іванова-Камаєва одержала дозвіл на зведення нині існуючого будинку. За дорученням дружини прибутковим будинком управляв К.Іванов-Камаєв, дільничний мировий суддя, тут знаходилась і канцелярія Старокиївської дільниці.

У будинку проживав Ю. Григорович — викладач латини та грецької у 2-й чоловічій гімназії (початок ХХ ст.); помічник присяжного повіреного при Київському окружному суді М. В. Авдюшенка; у 1912 г. знаходилось правління Товариства Південноросійських порохових заводів.

Є відомості, що у 1920-ті рр. на першому поверсі мешкав і мав студію В. Г. Меллер (1884–1962), винятково талановитий живописець, сценограф, архітектор, книжковий графік, — його називали «аристократом у авангарді». У 1918–21 рр., після повернення з Парижа, він працював у київській балетній студії Б. Ніжінської, а з 1922 р. на запрошення Л. Курбаса — на посаді головного художника театру «Березиль».

Будинок був добре відомий серед київських меломанів: на другому поверсі жила і давала приватні уроки професор О. О. Муравйова (Апостол-Кегич, 1867–1939), видатна співачка (лірико-колоратурне сопрано), згодом — педагог і концертмейстер. Серед учнів О. Муравйової — І. Козловський, Л. Руденко, З. Гайдай. Тут відвідували уроки вокалу і Міліца Корьюс (Miliza Korjus, 1909–1980) — у майбутньому — зірка Голівуду, героїня культового кінофільму «Великий вальс». Жила у Києві у 1918–1928 рр. З 1927 р. після відбіркового конкурсу Міліца стала солісткою капели «Думка» (Державна українська мандрівна капелла знаходилась на Ярославому валу, 14) і гастролювала містами України.

Власники: Леонсон Єлизавета Володимирівна, вдова аптекаря, 1859–1862; Калінська Марія Карлівна, вдова статського секретаря, 1862–1867; Вейсенберг Карл Ернестович, надвірний радник, 1867–1874; Фон Грейфентурн Марія Михайлівна, дружина підполковника, 1874–1884; Іванова-Камаєва Олена Целестинівна, дружина мирового судді, 1898–1915.

Ярославів вал, 10

До 1870-х років складала єдину садибу із сучасною ділянкою № 12. Понад півстоліття, з 1816 р. садиба належала родині Кублицькій-Піоттух (один з членів цієї дворянської родини, Франц Феліксівич Кублицький-Піоттух з 1889 р. став вітчимом майбутнього поета О. Блока).

Двоповерховий, на дві квартири будиночок зведено у 1870-ті роки: на першому поверсі, у восьмикімнатній квартирі меш-

кали господарі, 13 кімнат на другому здавалися в найм. Згодом увесь будинок використовувався як прибутковий.

На початку ХХ ст. тут знаходився пологовий будинок «з дешевими ліжками і окремими номерами» і фельдшерсько-акушерська школа. У 1915 р. пологовий притулок вже переведено на ріг Столипінської і Стрітенської 13/4, а на вул. Ярославів вал, 10 було обладнано під готель «Версаль». Власники садиби, родина Страдомських, здавала готель у найм Ф. Т. Островському. М. Ф. Страдомський (1867 – після 1920), доктор медицини, один із засновників вітчизняної терапевтичної школи, з 1909 р. — директор Олександрівської лікарні. Крім професійних обов'язків, він мав активну громадянську позицію: з 1902 р. — гласний міської думи, член міської управи і губернського земського зібрання, Комітету по спорудженню у Києві пам'ятника Т. Шевченку брав участь у раді Колегії Галагана та у Раді Київського релігійно-філософського товариства, очолював Раду благодійного «Братства», що існувало з 1906 р. при Олександрійській лікарні. З червня 1917 р. М. Страдомський — комісар Тимчасового уряду по Києву, з 1919 р. — на еміграції.

За офіційними документами Страдомські продали садибу на Великій Підвальній, 10 у січні 1919 р. членам караїмської купецької родини Каракоз. Але навряд чи останні власники мали змогу скористалися своєю нерухомістю.

Ошатному двоповерховому будинку судилася страшна слава в буремні роки громадянського протистояння. Відомо, що за Директорії приміщення використовувались як арештне відділення («охранка»). Звідси повели на розстріл комуністку-підпільницю Галю Тимофєєву. У грудні 1918 р. тут перебували майже всі міністри гетьманського кабінету, відомі урядовці різних відомств, журналісти, з 18 грудня заарештовані єпископ Волинський Євлогій (Георгієвський) і митрополит Київський Антоній (Храповицький).

Влада у Києві швидко змінювалась, однак залишалось особливе призначення будинку № 10 на Ярославовому валу: з 5 лютого 1919 р. тут був осідок Київської губернської Надзвичайної комісії (ЧК). Цей заклад довелося відвідати того часу і Варварі Николівні Ханенко. (Згодом «губчека» переведено до особняків на Садовій, 5 (не зберігся) і Інститутській, 40 (на

місці сучасного будинку на Інститутській, 20/8). Згодом у будинку стояв один із стрілецьких полків.

З 1920-х років будинок використовувався під установи, у 1938–40 рр. тут працював проектний інститут — Київміськпроект, у повоєнний час — аграрне держвидавництво (перший і другий поверхи). Верхні два житлові поверхи надбудовано у 1948–49 рр. для співробітників «Київлісу». У флігельному будинку у дворі з серпня 1961 р. В. М. Владко організував кореспондентський пункт «Литературной газеты» в Україні. То було найпопулярніше видання «шістдесятників», тут працювали В. Кисельов, В. Некрасов, М. Дубов та інші. Корпункт у Києві мав значення неформального літературного клубу.

Власники: Дяченкова Матрьона, київська міщанка, до 1816 р.; Кублицька-Піоттух Єпістемія Гаврилівна, дворянка, 1816–1867; Ризенко Марія Іванівна, дружина колезького регістратора та її нащадки, 1870–72; Козловський Фелікс Матвійович, титулярний радник, 1872–73; Верді Петро Володимирович, дворянин, 1873–1874; Біск Мойсей Маєрович, купець 1-ї гільдії, 1877; Вишневська (у дівоцтві Лукашевич) Анастасія Іванівна, дружина депутата губернського дворянського зібрання, 1877–1899; Іванова Олександра Фадіївна, дружина статського радника, 1899–1902; Страдомська (у дівоцтві – Іванова) Лідія Іванівна, дружина доктора медицини, 1902–1918; Каракоз Тамара, Єлизавета Самуїлівни і Черкез (у дівоцтві Каракоз) Ганна Самуїлівна, купецькі сестри, 1919.

Сергій Білокінь,

доктор історичних наук,

лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка.

ТЕРОР ПРОТИ КИЇВСЬКИХ МУЗЕЙНИКІВ

Пріоритет у висвітленні втрат, що їх зазнали українські музеї у довоєнні, начебто мирні роки, на жаль, вітчизняній науці не належить. Перші публікації на цю тему зробили емігранти, що виїхали до Чехії, Німеччини, США й Канади¹. Можливо, когось спокусить бажання датувати перші публікації в СРСР часами «перестройки»² або вже роками незалежності. Насправді на нашому терені набагато давніше про грабіжницьку діяльність «Антикваріату» в музеях країни написав класик нумізматики і патріот свого Ніжина, колишній совецький в'язень Іван Георгієвич Спаський³.

Втім, справді з'явилися нові публікації і в незалежній Україні⁴, і в незалежній Росії⁵. Тож зроблено й спробу їхнього

¹ *Савицький Петро Николаевич*. Разрушающие свою родину: Снос памятников искусства и распродажа музеев СССР.— Прага, 1936.— 39 с.; *Миллер Михаил Александрович*. Советский музей в системе пропаганды // Вестник Института по изучению истории и культуры СССР.— Мюнхен, 1953.— Апрель-июнь.— № 5.— С. 80-99; *Його ж.* Дніпропетровський (Катеринославський) крайовий музей // На слідах.— Онтаріо, Кал., США, 1956.— Ч. 1 (5).— С. 7-12; *Його ж.* Історично-археологічні музеї в Україні // На слідах.— 1956.— Ч. 4 (8).— С. 4-8; *Терещенко Любина Памфілівна*. Коментарі до продажу Москвою 4 рази українських пам'яток в Америці в 1930, 1933, 1958 і 1971 рр. // Український голос.— Вінніпег, Ман., 1978.— Ч. 28. С. 4; *Williams Robert*. Dumping Oils: Soviet Art Sales and Soviet-American Relations, 1928-1933. Washington, D.C.: The Wilson Center, [1977]; *Його ж.* Russian Art and American Money, 1900-1940. Cambridge: Harvard University Press, 1980.

² *Акинша Константин Александрович*. Печальная история «Адама и Евы» // Огонек.— 1988.17-24 декабря.— № 51.— С. 32-33; *Николаев Алексей Владимирович*. Грабеж // Смена.— 1988.— № 18.— С. 16-19; № 19.— С. 12-15, 19; *Семенова Наталия Юрьевна*. Распродажа // Лит. газета.— 1988.— 7 декабря.— № 49 (5219).— С. 8; *Мосякин Александр Георгиевич*. Продажа // Огонек.— 1989.— 4-11 марта.— № 8 (3213).— С. 26-29.

³ *Спасский Иван Георгиевич*. Нумизматика в Эрмитаже // Нумизматика и эпиграфика. [Том] VIII.— М.: Наука, 1970.— С. 217.

⁴ *Гришчак Ігор Борисович*. Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // Пам'ятки України.— 1995.— Ч.1.— С.103-105; *Маньківська Руслана Вікторівна*. Репресії серед музейних працівників в

історіографічного аналізу⁶. У монографії, присвяченій Павлові Платоновичу Потоцькому, реконструюючи контекст його діяльності, я був вражений великою кількістю репресованих музейників. На тому етапі досліджень встиг лише скласти їх список у хронологічному порядку арештів. Це вивело на несподіваний висновок: масовий терор проти інтелігенції здійснювався хвилями, і вони локалізуються не одним 1937 роком, оскільки було таких хвиль кілька: 1929–30, 1933–34 і вже після цього 1937–1938 роки.

На нинішньому етапі реалізується наступне завдання — виявити конкретну ситуацію в окремо взятих київських музеях.

До 1917 і в роки державності (1917–1921) українські музеї очолювали видатні вчені. На 1920-ті роки, коли ще діяла постсамостійницька інерція, на чолі музейних сховищ стояли: київський Національний музей (давніше — міський, потім — Всеукраїнський імені Шевченка) — академік УАН Микола Федотович Біляшівський, Катеринославський — теж зрештою обраний на академіка Дмитро Іванович Яворницький, Київський ім. Ханенків — Микола Омелянович Макаренко, Херсонський — Віктор Іванович Гошкевич, Одеський — Сергій Стефанович Дложевський, Полтавський — Михайло Якович Рудинський. Цю мережу було зруйновано 1925 року.

Перший удар большевики завдали по Національному музеєві, персонально по його директорові Біляшівському⁷. 1 груд-

кінці 20–30-х рр. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5); Білокінь С. «Музей України; Збірка П.Потоцького»: Доба, середовище, загибель. — К., 2002 (поширене видання з'явилося 2006).

⁵ Жуков Юрій Николаевич. Операція Ермитаж: Опыт ист.-архивн. расследования. — М.: Москвитянин, 1993. — 129 с.; Васильєва Ольга Юрьевна, Кнышевский Павел Николаевич. Красные конкистадоры. — М.: Соратник, 1994. — 270 с.; Проданные сокровища России / Авторы проекта Николас Ильин, Наталья Семенова. Предисл. М. Пиотровского, общ. ред. Нат. Семеновой. — М.: Трилистник, 2000.

⁶ Білокінь С. Нові студії з історії большевизму, I–III. — К., 2006. — С. 59–61 (друге поширене видання книжки вийшло 2007 року). Пор.: Його ж. Перший том «Українського музею» (1927) // Український музей. Зб. 1. Репринтне перевидання [книжки] 1927 року. — К.: Фенікс, 2007. — С. 4–23.

⁷ Біляшівський Микола Федотович (12 / 24 X 1867, Умань Київ. губ. — 21 IV 1926, Київ). Див.: Ефремов Сергій. Щоденники, 1923–1929. — К.: Рада, 1997. — С. 219, 366, 367, 386, 470, 513; Історія Національної Академії Наук України, 1924–1928: Документи і матеріали. — К.: НБУВ, 1998. — С. 35, 116, 205, 233, 237, 238,

ня 1923 р. його зняли з посади⁸. Як стверджував відомий музейник Костянтин Васильович Мощенко (арештований 1933 р.), Біляшівського, фундатора цього багатющого зібрання, «було усунуто невідомо ким і з якої причини, і він одійшов від керування музеєм, в який він вклав усто душу, всі сили, усе життя»⁹. Невдовзі Микола Федотович помер — все-таки у власному ліжку.

Цікаво сформулювали зняття Мих. Рудинського¹⁰. 1925 р. його було вирішено «знять с работы как не сумевшего испол-

361, 439, 559, 576, 579, 580... 1929–1933.— С. 156; *Тарахан-Береза Зінаїда*. Святиня: наук.-іст. літопис Тарасової Гори.— К., 1998.— С. 16, 17, 19, 25, 29, 32, 178, 204, 205, 238, 245, 256, 257, 260, 326, 364, 393, 462, 463, 315, 316; Українські архівисти: Біобібліографічний довідник. Вип. 1 (XIX ст. – 1930-і рр.).— К., 1999.— С. 52–54 (Раїса Майборода); *Кілієвич С. Р.* Академік М. Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею історії України // Музей на рубежі епох: Минуле, сьогодення, перспективи.— К., 1999.— С. 19–21; *Маньковська Руслана*. Музейництво в Україні.— К., 2000.— С. 5, 12, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 31, 32, 33, 36, 42, 43, 44, 49, 60, 61; *Дідух Людмила*. Участь М. Ф. Біляшівського у підготовці I Всеросійського з'їзду музейних діячів // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани (2003).— С. 79–80; *Палієнко Марина*. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.).— К.: Темпора, 2005.— С. 198–200; *Зайцева З.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.).— К.: КНЕВУ, 2006.— С. 45, 52, 66, 107, 136, 172, 182, 215, 223; *Білокін С.* Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали.— К., 2006.— С. 51, 66, 67, 71, 77, 78, 86, 88, 124, 125, 138, 140, 188, 240.

⁸ НБУ ім. В. І. Вернадського, IP, ф. 31, № 405.

⁹ Український музей. Зб. I.— К., 1927.— С. 10.

¹⁰ Рудинський Михайло Якович (2 X 1887, Охтирка — 23 VII 1958, Київ). Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 65995 ФП / кор. 1890; Наукові установи та організації УСРР / Держ. планова комісія УСРР.— Х.: 1930.— С. 168, 175; *Холостенко Е.* «Музейные» искусствоведы Украины // Печать и революция.— 1930.— № 4.— С. 80, 85; *Шовкопляс Иван Гаврилович*. М. Я. Рудинский // КСИА АН УССР. Вып. 8.— 1959.— С. 175–178; *Міллер Михайло*. Доля українських археологів під Советами // Записки НТШ. Том 173.— Париж; Чикаго, 1962.— С. 115, 119–120; *Полонська-Василенко Наталія*. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. Том 173.— Париж; Чикаго, 1962.— С. 7–111. С. 68, 98; *Рудинская Е. Я., Рудинская М. Я.* Археолог М. Я. Рудинский // Краевед. зап. / Ахтыр. краевед. музей. Вып. 3.— С. 82–89; *Аббасов А. М.* Роль Губколпса в создании краеведческих музеев Полтавщины // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. Ч. 1.— Полтава, 1992.— С. 40–42; *Грив В. І., Суфруненко Олександр Борисович*. Доля Михайла Рудинського (1887–1958) // Археологія.— 1992.— № 4.— С. 91–100; *Нестуля О. О.* Щиро закоханих в історію // Реабілітовані історією.— К.: Полтава: Рідний край, 1992.— С. 80–88; *Нестуля О. О.* Доля церковної старовини в Україні, 1917–1941 рр. Ч. 1.— К., 1995.— С. 82, 96, 100, 108, 123, 126, 127, 144, 163, 161, 165, 170, 240, 242,

нить те задания, которые были даны Советской властью пролетарскому музею». Невеликий строк, звільнення, новий арешт у березні 1934 року,— Михайло Якович одержав 3 роки, але відбув майже десять.

Розпочатий спершу у формі адміністративного тиску, терор поширився згодом на весь СРСР. Так, професора Іркутського університету етнолог і археолога Сибіру Бернгарда Петрі було заарештовано 28 травня 1937 р.,— у листопаді його розстріляли¹¹. Його товариш, видатний український археолог та мистецтвознавець Микола Омелянович Макаренко¹² писав до нього в листі: *«Наконец, наступает 1925 год, самый тяжелый для меня. В этом году, по мановению волшебной или во всяком случае невидимой палочки, объявлено гонение на директоров музеев Украины. Вначале предали суду Эварницкого (Екатеринослав.-[ский] музей)»*¹³, *пред'явив чудовищные обвинения. Затем ди-*

263; Ч. 2 (1995).— С. 161; *Єфремов Сергій*. Щоденники, 1923–1929.— К.: Рада, 1997.— С. 44, 45, 56, 97, 151, 513; *Маньковська Руслана*. Музейництво в Україні.— К., 2000.— С. 42, 47, 62; *Ротач Петро*. Бібліофільські сюжети: Закоханий у книгу археолог // Київська старовина.— 2000.— IX–X.— № 5 (335).— С. 164–166; *Кифишин Анатолій Георгієвич*. Древнее святилище Каменная могила.— К.: Аратта, 2001.— (С. 820); *Білокінь С.* Музей України: (Збірка П. Потоцького); Дослідження, матеріали.— К., 2006.— С. 88, 98, 138, 188, 189, 224, 229; *Ханко В.* Полтавщина: плин мистецтва, діячі, мистецтвознавчі праці. У Києві, 7515 (2007).— С. 18, 68, 74, 75, 78, 94, 95, 96, 97, 100, 145, 152, 156, 157, 158, 374, 378, 430.

¹¹ Люди и судьбы: Биобиблиогр. словарь востоковедов — жертв полит. террора в советский период, 1917–1991 / Изд. подготовили Ярослав В. Васильков, Марина Ю. Сорокина.— СПб.: Петерб. востоковедение, 2003.— С. 297–298.

¹² Макаренко Микола Омелянович (4 II 1877, с. Москалівка Ромен. пов. Полт. губ. — 4 I 1938, Новосибірськ). Див.: *Павловский И. Ф.* Первое дополнение к Краткому биографическому словарю.— Полтава, 1913.— С. 26–28; *Бурко Демид*. Професор Микола Макаренко // Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква.— Саут-Бавнд-Брук, 1988.— С. 381–386; *Білодід Олесь*, *Киркевич Віктор*. Дорога до храму мудрості // Україна.— 1988.— 14 лютого.— № 7 (1619).— С. 11–14; *Звагельський Віктор Борисович*. Дослідник історії України М. Макаренко // Питання археології Сумщини: Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини».— Суми, 1990.— С. 21–33; *Макаренко Д. Є.* Микола Омелянович Макаренко.— К.: Наукова думка, 1992. 166 с.

¹³ Яворницький Дмитро Іванович (7 XI 1855 — 5 VIII 1940). Див.: *Акуленко В. І.* Охорона пам'яток (1991).— С. 52, 98, 99, 120, 142; Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Каталог музейної колекції. Вид. 2, доп.— Дніпропетровськ: Пороги, 1992; *Абросимова Світлана*. Д. І. Яворницький і церква //

ректора Полтавського музею Рудинського, далі: тільки сместили основателя и устроителя Киевского музея – Беляшевського, нарешті, прийняли за мене и также предали суду. Последним смещенным и не пред.[анным] суду директ.[ором] Черниговского музея – [был] Шугаевский»¹⁴.

Отже, йдеться про першу всеохопну операцію 1925 р. Як бачимо тепер, цей макаренківський список не зовсім повний. У вересні 1925 р. відправлено за штат фундатора Херсонського історико-археологічного музею і його керівника з 1890 р. Віктора Івановича Гошкевича (1860–1928). Він давно хворів, але справа його відставки вирішилася саме в цей момент. Це вражає, але того самого 1925 р. арештували також директора Одеського археологічного музею Сергія Стефановича Дложевського¹⁵ і кількох його співробітників¹⁶. Усіх їх звинувачували у переховуванні майна буржуазії¹⁷.

Здійснюючи адміністративні заходи, влада одночасно розпочала психологічну обробку населення у засобах масової інфор-

Монастир. острів.– 1994.— № 1. С. 121–128; *Нестуля О. О.* Доля церковної старовини. Ч. 1 (1995).— С. 17, 170, 179; Ч. 2 (1995).— С. 5, 129, 158, 159, 160; *Маньковська Р. В.* Музейництво в Україні (2000).— С. 9, 16, 18, 39; *Шановал І.* Зігріти любов'ю: [Останні роки життя Д. І. Яворницького] // *Бористен.*— 2003.— № 3.— С. 28–29; *Богомолов Сергей Иванович.* Российский книжный знак, 1700–1918 / Росс. гос. б-ка; Росс. нац. б-ка; Б-ка АН России; Музей экслибриса Междунар. сообщества книголюб.- Москва, 2004.— С. 937; Музей України (2006).— С. 23, 25, 26, 42, 52–53, 82, 88–90, 145–147, 200, 211, 229–230, 244; *Ханко В.* Полтавщина: плін місцевта (2007).— С. 86, 90, 128, 192, 195, 199, 256, 257, 258, 260, 261, 263, 265, 269, 270, 274, 308, 325.

¹⁴ Шугаєвський Валентин Андрійович (3/16 IV 1884, Київ – 2 XI 1966, США). Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 61278 ФП / кор. 1604, арк. 100.

¹⁵ Дложевський Сергій Стефанович (22 IX 1889, Кам'янець-Подільський – 24 X 1930). Див.: *Семенів Микола Матвійович.* Професор С. С. Дложевський // *Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі.* Ч. 4.— 1930.— С. 85–90; *Нестуля О. О.* Доля церковної старовини. Ч. 1 (1995).— С. 173, 175; Ч. 2 (1995).— С. 114, 142, 145; *Жирнова А. О.* Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук, 1924–1930: Хрон. розпис змісту.— Одеса, 1999.— С. 28; *Вспомина В. Ф.* Асмуса...— М.: Прогресс-Традиция, [2001].— С. 214, 224, 247; *Юркова О.* Дложевський С. С. // *Укр. історики ХХ століття: Біобібліогр. довідник.* Вип. 2. Ч. 1.— К.; А., 2003.— С. 100–101; Музей України (2006).— С. 89, 90, 206.

¹⁶ Див.: *Білокінь С.* Перший том «Українського музею» (1927) // *Український музей.* Зб. 1. Репринтне перевидання [книжки] 1927 року.— К.: Фенікс, 2007.— С. 4–23.

¹⁷ *Токар Хаїм Калманович.* Панама в Одеском археологическом музее // *Киевский пролетарий.*— 1925.— 12 декабря.— № 148.— С. 3.

мації. Приступивши до масового терору, нагнітала істерію у пресі¹⁸. Оскільки ідеться про музейні сховища, обмежимося публікаціями Євгена Холостенка, який намагався виступати у більш-менш фахових виданнях. Він вийшов на тодішню всесоюзну арену, і його продукція, на думку замовників-ляльководів, мала формувати світогляд гуманітаріїв, передусім мистецтвознавців:

- Попівщина під забралом мистецької критики // Літ. газета.— 1929.— №№ 16–17.

- «Музейные» искусствovedы Украины // Печать и революция.— 1930.— № 4.

- Об идеалистах из Украинской Академии и художественной критики // На литературном посту.— 1930.— № 15.

- Последние орхидеи из оранжереи идеализма // Книга и революция.— 1930.— № 23–24.

- Против возродителей и реставраторов // Молодая гвардия.— 1930.— № 5.

- Классовая борьба на фронте украинского искусства // Литература и искусство.— 1931.— № 5–6.

- Проти націонал-демократичної й троцькістської контрабанди на ділянці образотворчого мистецтва // Літ. газета.— 1932.— № 4–5.

- Викоренити петлюрівщину на фронті мистецтва // Пролетарська правда.— 1933.— 20 серпня;

- Викрити й розбити петлюрівщину на фронті критики й мистецтвознавства // Літ. газета.— 1933.— № 16.

- Кулацко-петлюровская вылазка на фронте искусствознания и археологии // Книга и пролетарская революция.— 1933.— № 4–5.

- Петлюровщина под вывеской советского издательства // Там само.— 1933.— № 7.

- Проти петлюрівської контрабанди на фронті мистецтвознавства // Пролетарська правда.— 1933.— № 93 тощо.

Для масового читача годились ще грубіші, до непристойності грубі статті в щоденній пресі:

- Баумштейн В. Кладовище історичних цінностей // Комуніст.— 1937.— 5 серпня.— № 179 (5454).— С. 4.

¹⁸ Білохін С. Музей України: (Збірка П.Потоцького): Дослідження, матеріали.— К., 2006.— С. 209.

- Вадимов Д. (Ортенберг Давид Йосипович), Лильченко Т. Кто хозяйничает в музеях Украины? // Правда.— Москва, 1937.— 25 сентября.— № 265 (7231).— С. 4.

- Вексер А. Хаос в музеях // Комуніст.— 1937.— 3 березня.— № 51 (5926).— С. 4.

- Вядро Ш., Близнюк П. Буржуазно-націоналістичне кубло в музеях Києва // Комуніст.— 1937.— 2 жовтня.— № 227 (5502).— С. 3.

- Гріншпон А. Вороги в музеях // Комсомолец України.— 1937.— 9 вересня.— № 207 (3579).— С. 3.

- Дунаев Г. Музейні звалища // Пролетарська правда.— К., 1937.— 15 серпня.— № 187 (4691).— С. 4.

Таким чином, здійснюючи паралельно заходи в різних напрямках і сферах, комбінуючи арешти і звільнення з обробкою суспільної свідомості, влада могла не сумніватись у своїй цілковитій перемозі.

Отже, невдовзі Україну залихоманило процесом СВУ. Головним фігурантом на цьому процесі був Віце-Президент УАН Сергій Олександрович Єфремов¹⁹, разом по процесу пройшло 45 діячів, але по різних українських містах за ґрати кинули тисячі представників національно свідомої інтелігенції.

У вересні 1929 р. було заарештовано директора Звенигородського музею старовини Софію Терещенко, яка одержала 10 років концтабору²⁰.

У зв'язку зі справою СВУ 1929 р. потрапили за ґрати співробітник Кабінету-музею антропології та етнології Анатолій Зіновійович Носов (1883–1941), співробітниця Всеукраїнського

¹⁹ Єфремов Сергій Олександрович (6 / 18 X 1876, с. Пальчик Звенигородського пов. Київ. губ. (тепер Катеринопільського району Черкаської обл.) – 31 III 1939, м. Ярославль). Див.: *Леонтович Вол.* Зібрання творів. Т. 4.— К.: Сфера, 2006.— С. 99, 141, 142, 299-304, 373, 374, 377, 381, 382, 414; *Музей України* (2006).— С. 44, 57, 62–63, 71, 73, 76, 82, 95, 100, 102, 119, 121, 135, 158, 181, 188, 193–194, 242; *Пчілка Ол.* Викинуті українці.— К., 2006.— С. 159, 212, 339; *Якимович Б.* Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти.— Львів, 2006.— С. 12, 13, 243, 298, 385, 386, 409, 558, 563; II Собор УАПЦ 1927 року (2007).— С. 25, 31, 36, 37, 271, 274; *Дашкевич Яр.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Вид. 2, випр. і доп.— Львів, 2007.— С. 17, 369, 372, 373–376, 379, 386, 424, 437.

²⁰ *Борисенко Валентина Кирилівна.* Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років.— К., 2002.— С. 64–65.

історичного музею ім. Шевченка археолог Валерія Євгенівна Козловська²¹, консерватор Музею діячів науки та мистецтва України при ВУАН Євгенія Яківна Рудинська²², 1930 р. — історик, керівник київського сільськогосподарського музею Євген Дмитрович Сташевський. Всіх їх (Є.Рудинську — у квітні 1930 р.) звільнили. Розправу відклали на пізніше. Наприклад, 12 червня 1938 р. Сташевський сів знову. Він помер під час допиту²³.

28 січня 1932 р. відбулася чистка київського сільськогосподарського музею, де працював Сташевський. Федір Ернст записав у щоденнику: «З 5-ої до 10-ої чистка співробітн. [иків] с. [ільсько-] г. [осподарського] музею»²⁴. Сам музей було вирішено ліквідувати. За кілька днів, 2 лютого в тому самому щоденнику було зафіксовано продовження: «Інспектура одержала відомости про те, що наказано негайно о 17 год. дня переносити с. [ільсько-]госп. [одарський] музей до Лаври в прим. [іцення] Музею діячів і театр. [ального] музею»²⁵ (Арк. 93). Нічого казати, що Музей діячів було ліквідовано трохи згодом.

Погром українських музеїв тривав і поширювався. У квітні 1931 р. херсонська комісія із чистки звільнила директорку

²¹ Козловська Валерія Євгенівна (20 VI 1889, с. Буримка Чернігівської губ. — 6 V 1956, Ютіка, Нью-Йорк, США). Див.: Павлова Віра. В. Є. Козловська — археолог і музейний діяч Києва // Київ і кияни. Вип. 5.— К., 2005.— С. 200—221.

²² Рудинська Євгенія Яківна (12 II 1885, Охтирка — 1 VII 1977, Київ). Див.: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні (1962). С. 32, 68, 98, 233—234; Ротач Петро Петрович. Євгенія Рудинська // Український календар 1985.— Варшава: УСКТ, б. р.— С. 91—93; Нестуля О. О. Доля церковної старовини. Ч. 1 (1995).— С. 96, 100; Історія НАНУ, 1924—1928 (1998).— С. 244, 361; Кицишин Анатолій Георгієвич. Древнее святилище Каменная могила.— К.: Аратта, 2001.— С. 24, 568, 620, 781; Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами.— Полтава: Верстка, 2005.— С. 45—50; Ханко В. М. Полтавський період життєвої долі М. Рудинського (1917—1924 рр.) та епістолярій його сестри Є. Рудинської // Полтавська Петлюріана: Матеріали шостих петлюрівських читань. [Кн.] 5.— Полтава, 2003.— С. 191—224; Музей України (2006).— С. 19, 88, 188, 189, 223, 224.

²³ Сташевський Євген Дмитрович (21 серпня 1884, с. Зінків Летичівського пов. Подільської губ. — 26 липня 1938). Див.: Дело Е. Д. Сташевского в документах // Alma Mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української Революції. Кн. 1.— К.: Прайм, 2000.— С. 140—156; Історичний факультет Київського національного університету (2004).— С. 296; Білокінь С. Музей України (2006).— С. 201

²⁴ ІМФЕ, ф. 13-1, № 7, арк. 92 зв.

²⁵ Рулин Петро Іванович. Театральний музей Всеукраїнської Академії наук // Сов. музей.— 1932.— № 5.— С. 109—116; Михалюва А. Забутий музей // Веч. Київ.— 1955.— 11 жовтня.— № 241 (1346).— С. 3.

Херсонського історико-археологічного музею Ірину Василівну Фабріціус. Існували навіть категорії звільнення, у неї була перша — як у родички царського військового міністра Сухомлінова й дружини царського полковника²⁶⁻²⁷.

Протягом тридцятих років терор тривав по всій Україні. Матеріал свідчить, що йдеться не про сакральний 1937 р. Чистки й арешти відбувались увесь час.

Київ. Всеукраїнський історичний ім. Т. Шевченка

25 лютого 1933 р. було ув'язнено співробітника Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка графіка Бориса Кузьмовича Пилипенка²⁸. Багато років він пропрацював у музеях Чернігова й Харкова. До Києва перебрався навесні 1929 р., на початках арештів у справі СВУ, тож у київському музеї встиг побути недовго. Звільнений 11 травня чи 16 липня 1934 р.

У квітні 1932 р. Всеукраїнський історичний музей очолив партієць-функціонер Андрій Максимович Костюченко. 14 квітня Ф. Ернст занотував у щоденнику: «14-го прийомка золотарсько-го фонду новим директором тов. Костюченком (комісія)»²⁹. Як мистецтвознавець він не відомий, — не на те зайняв начальницьку посаду. 7 лютого 1936 р. він повідомив свого слідчого: «Будучи членом партії и имея ближайшего родственника — брата матери — красноармейца-большевика, расстрелянного немецко-гайдамацкими войсками, я проводил борьбу против различных контрреволюционных элементов. По материалам моего обследования был опечатан органами НКВД Херсонский музей»³⁰. В Києве по

²⁶⁻²⁷ Фабріціус Ірина Васиївна (17 V 1882, Київ — 6 I 1966, Агр.). Див.: *Славин Лазарь Моисеевич*. И. В. Фабрициус // Сов. археология.— 1966.— № 3.— С. 296-297; *Острой Ольга Семеновна*. Фабрициус И. В. // Сотрудники Российской национальной библиотеки — деятели науки и культуры: Биограф. словарь. Т. 3.— СПб., 2003.— С. 564-565; *Білокін С.* Музей України (2006).— С. 200. ІМФЕ, ф. 13-1, № 7, арк. 93.

²⁸ Пилипенко Борис Кузьмович (16 липня 1892, Чернігів — 3 листопада 1937, Сандормох). Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, №№ 48570 ФП, том 4; 49438 ФП; ІМФЕ, ф. 13-3, № 82, арк. 1-2; *Білокін С.* Музей України (2006).— С. 211.

²⁹ *Костюченко Андрій Максимович* (17 жовтня 1902, с. Біленьке Сталінського району Запорізької міськради — ?). Див.: ІМФЕ, ф. 13-1, № 7, арк. 97.

³⁰ Пор.: *Шамша П.* Справа ворожих рук // Наддніпрянська правда.— Херсон, 1937.— 17 грудня.— № 288 (2938).— С. 2.— Шп. 1.

моим заявлением и материалам обследования была чистка от классово враждебных элементов всех музеев Киева, закрыты выставки музеев как националистические, одновременно подавал различные письменные материалы и фотографии органам НКВД, с которыми согласовывал отдельные свои действия»³¹. Готуючись до арешту, Костюченко склав текст своєї характеристики від імені колишнього секретаря Корсунського РПК Тітєвського, який знав його по роботі, як свідка. Ця характеристика потрапила до речових доказів: «[...] неодноразово виконував низку відповідальних завдань РПК на селі, виступав по завданням РПК на сесіях облсуда як представник звинувачення» (Там само. Арк. 5). Костюченків арешт, хоч це й парадоксально, поставив його в одну шеругу з тими, кого він переслідував. З періодики читачі довідалися, що «саме тут (у музеях.— С. Б.) «працювали» такі представники оскаженого фашизму, як Щербаківський, Таранушенко, Ернст, Жолтовський, Артюхова, Костюченко, Багрій та ін., під «керівництвом» досвідчених, витончених зрадників революції троцькістів Кілерога, Гуревича, Ашрафяна»³².

За три тижні після призначення на посаду Костюченко зняв з роботи мистця Якова Струхманчука, трохи згодом — історика Пилипа Клименка. Струхманчука було заарештовано 1 лютого 1933 р.³³, Клименка — 20 травня 1938-го³⁴. Потім пішли наступні накази по музею з подальшими звільненнями. Костюченко чудово розумів, що за ними не забаряться арешти.

Графіка і маляр Якова Михайловича Струхманчука³⁵ було призначено на Київського крайового інспектора з 19 IX 1930

³¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 33050 ФП / кор. 285, арк. 61 — зв.

³² Калениченко Лука. Державний український музей // Соціалістичний Київ.— 1937.— № 5.— С. 17.

³³ Нестуля О. О. Київський крайовий інспектор // Репресоване краєзнавство.— С. 271.

³⁴ Клименко Пилип Васильович (6 XI 1887, с. Ярославка зараз Бобровицького району Чернігівської обл. — 8 VII 1955, м. Козелець Чернігівської обл.). Див.: Дивний Іван. Український історик Пилип Клименко: Документальний біографічний нарис // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Том I.— К., 1996.— С. 375.

³⁵ Струхманчук Яків Михайлович (1884 — 2 XII 1937, Карелія). Див.: Собори наших душ: Справа Федора Ернста // Пам'ятки України.— 1989.— Ч. 2.— С. 57; Нестуля О. О. Київський крайовий інспектор // Репресоване краєзнавство.—

(після Ф. Ернста). Завдяки його наполегливості 1931 р. були збережені й передані до київських музеїв найцінніші дзвони, зокрема дзвони Софійського собору. Струхманчук доклав зусиль, щоб зберегти іконостас Петропавлівської церкви Межигірського монастиря. 6.VIII.1931 р. подав заяву про звільнення, прохаючи призначити «хоча би тимчасово відповідального робітника-партійця, який би забезпечив правильну лінію»³⁶. 1932 р. відшукав у підвалах ВІМ ім. Шевченка скарб гетьманської зброї та предметів побуту, який ГПУ реквізувало й вивезло³⁷. Був арештований 1.II.1933 р., після чого він потрапив до Карелії. Там, у вересні 1937 р., його арештували ще раз. Розстріляний.

В архівно-слідчій справі Костюченка зберігся документ, доволі цікавий для характеристики тодішньої суспільно-політичної атмосфери, що нагніталась у київських музеях. Цей список склав сам директор, готуючись до власного арешту:

«Список основних співробітників

Всеукраїнського історичного музею в м. Києві,
що їх було звільнено з роботи в музеї як нацдемівців, троцькістів (sic) тощо за час з 1932 р. до 16/X – 34 р. наказом директора т. Костюченка.

1. Струхманчук звільнено як нцд 1932 кап.
2. Оглоблін О. нцд 1933 феодал
3. Артюхова нцд 1933 кап-феод
4. Снігур нцд 1933 феодал
5. Граніт трцьк 1933 мас. сектор
6. Мовчан Д. нцд 1934 завгосп

С. 267–272; *Нестуля О. О.* Доля церковної старовини. Ч. 2 (1995).— С. 21, 98, 99, 126, 135, 149, 161; *Пам'ятки України.*— 1997.— Ч. 2 (115).— С. 105; *Художник Яків Струхманчук — жертва сталінського терору: Публіцистика / Ред.-упор. Олекса Мусяєнко.* К.: Дніпро, 1997; *Остання адреса.* Т. 1-2.— Вид. 2 (2003).— С. 73, 78, 79, 88, 123, 125; *Рубльов Олександр Сергійович.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939).— К., 2004.— С. 20, 64, 94-95, 107, 361, 389, 450, 472, 478, 604; *Музей України* (2006).— С. 211, 233, 235.

³⁶ *Нестуля О. О.* Доля церковної старовини в Україні. Ч. 2.— С. 21.

³⁷ *Гехкенберг-Струхманчук Надія.* Мій біль непогамовний // *Художник Яків Струхманчук — жертва сталінського терору* (1997).— С. 48.

7. Магура С. нцд 1934 феодал
8. Адольф Г. нцд 1933 капитал
9. Клименко П. нцд 1933 феодал
10. Ернст Ф. нцд 1933 фео-кап
11. Данілов нцд 1933 С.Б.
12. Фаворський нцд 1934 фео-д.
13. Слуцький 1934 С.Б.
14. Поночовний 1933
15. Кременецька 1934
16. Демидчук з посади помдирект. 1934
17. Іванова 1934 феодал
18. Бакуменко 1934
19. Лисогорко прогульник і зривник 1933
20. Гриншпон те ж 1933
21. Базилевич нцд 1933»³⁸.

Костюченко закрити у музеї експозицію відділу «Старий Київ», частину відділу українського мистецтва, експозицію історії гут.

Кадровим співробітником Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка був Федір Людвігович Ернст. З грудня 1923 р. він завідував тут художнім відділом (до нього цієї посади не існувало). У відділі, крім нього, працювала ще лише лаборантка — А. Артюхова. За 10 років роботи Ернст збільшив свій відділ у 15–20 разів, довівши до 5,5 тисяч експонатів (1930). Влаштував близько 10 тематичних виставок, видаючи до них каталоги — «Український портрет XVII–XX ст.» (1925), «Георгій Нарбут» (1926), «Шевченко-маляр на тлі його доби» (1927–28), «Українське малярство XVII–XX сторіч» (1928–29) тощо. Активна людина, він охоче брав громадські доручення. Був дійсним членом Софійської комісії та Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН, з 1929 р. — другим членом паритетної комісії з обміну культурними цінностями між РСФСР та УСРР (призначення від ВУЦВК). Радо взявся за справу як член комітету з упорядкування Шевченкової могили та комітету для збудування пам'ятника Шевченкові у Харкові. Автор численних монографій, наукових розвідок і просвітницьких статей у пресі.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1. № 33050 ФП / кор. 285, арк. 51 015053; Білокінь С. Музей України (2006).— С. 235.

Уклав капітальний провідник «Київ» (1930). Провів сотні екскурсій по місту, читав прилюдні лекції.

У щоденнику Ф. Ернста знаходимо запис від 12 жовтня 1933 р., згідно з яким Костюченко перевів його, класика українського мистецтвознавства, на півставки³⁹. А за два тижні, 23 жовтня 1933 р., пішовши вранці у видавництво Академії, Федір Людвігович не повернувся додому: його теж арештували⁴⁰. Влада й музейна адміністрація, природно, діяли заодно. Ернста було вивезено з України. Він побував на Біломор-Балтійському каналі, на будівництві каналу Москва–Волга. Працював в Алма-Аті, потім в Уфі. 16 липня 1941 р. його заарештували знову, а 1942 р. — розстріляли.

5 листопада 1933 р. старший уповноважений КОУ ГПУ Яков Іонович Спіноза провів трус у Всеукраїнському історичному музеї ім. Шевченка, причому *«среди прочего имущества, не имеющего музейной ценности (заодно провёл и экспертизу! — С.Б.), обнаружил 12 единиц вполне годного нарезного оружия»*⁴¹. Завідувач музейними фондами (з травня місяця) А. Онищук, що доклав зусиль до загибелі видатного музейника Данила Михайловича Щербаківського (1927), засвідчив: *«Для научной работы сотрудникам оне не нужны»*⁴². Технічний працівник музею Д. Галян пояснював, що в роки т.зв. громадянської війни співробітники Вукопмису Федір Ернст, Антін Серета, Юрій Красицький та інші звозили до музею речі з помешкань, що лишилися без господарів. Серед них була і зброя, здебільшого старовинна. У 1924–25 роках музей уже передав партію непотрібної, сучасної зброї київській міліції.

У обвинувальному висновку проти Костянтина Васильовича Мощенка⁴³ чекіст Спіноза написав, що в такий спосіб *«для*

³⁹ ІМФЕ, ф. 13-1, № 7, арк. 127.

⁴⁰ Ернст Федір Людвігович (28 X / 9 XI 1891, Київ – 28 X 1942, м. Уфа). Див.: Білокінь С. Щоденник Федора Ернста як пам'ятка української культури 1920–30-х років // Північне Лівобережжя та його культура XVIII – початку XX століття.— Суми, 1991.— С. 49; Його ж. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст.— К., 2006.— 355 с.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 61277 ФП / кор. 1604, арк. 11 - зв.

⁴² Там само, арк. 11 зв.

⁴³ Мощенко Костянтин Васильович (1876, Суми – 16 IX 1963, м. Дорнштадт, Зах. Німеччина). Див.: Рідна Церква. Карлсруе, 1963. X–XII. Ч. 56.— С. 16;

нужд організації керівняче ядро ее поступенно накапливало оружие, которое хранилось в музеях»⁴⁴.

Арешт кожного з перелічених музейників став справою часу.

Постановою президії ВУАН 1934 року Музей Діячів як музейну структуру було ліквідовано, а його фонди передано до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка⁴⁵.

28 липня 1934 р. датується акт, згідно з текстом якого головав у комісії директор Музейного містечка Лука Калениченко, а входили до її складу співробітники Всеукраїнського історичного музею Антін Онищук, Борис Пилипенко, Довженко (Василь Довженок) та Микита Стан⁴⁶.

Антін Іванович Онищук був етнографом. Працював у Всеукраїнському Історичному музеї ім. Шевченка. Також викладав у Київському художньому інституті⁴⁷. З травня 1933 р. завідував музейними фондами⁴⁸. У музеї українського мистецтва Онищук завідував також спецфондом. Після його загибелі у пресі було пущено чутку, ніби він розкрадав полотна й ховав документи (зошит віршів Федотова, листи Рєпіна, Сурікова, Верещагіна й Айвазовського, альбом з автографами Пушкіна й Бальзака)⁴⁹.

Нестуля О. О. Служив натхненно і щиро // Репресоване краєзнавство (1991).— С. 64–72; *Нестуля О. О.* Доля церковної старовини. Ч. 1 (1995).— С. 17, 23, 36, 37, 82, 96, 100, 109, 144, 162, 165, 181, 217, 220, 223; Ч. 2 (1995).— С. 31, 77, 161; *Єфремов С.* Щоденники (1997). С. 65, 151, 513; *Ротач Петро.* Розвіяні по чужині: Полтавці на еміграції.— Полтава, 1998.— С. 98–99; *Маньковська Р. В.* Музейництво в Україні (2000).— С. 16, 18, 47, 50; *Власенко Ірина.* Кость Мощенко і Полтавський краєзнавчий музей // Полтавський краєзнавчий музей: 36. наук. ст. 2001–2003: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорона пам'яток.— Полтава: Дивосвіт, 2003; *Геттенеф Надія Володимирівна.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. // Лаврський альманах: 36. наукових праць. Вип. 11.— К., 2003.— С. 147, 161, 170; *Мокляк В.* Полтавський краєзнавчий музей в роки окупації (1941–1943 рр.) // Полтавський краєзнавчий музей: 36. наук. ст. 2001–2003: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорона пам'яток.— Полтава: Дивосвіт, 2003; Музей України (2006).— С. 51, 88, 128, 140, 213, 214.

⁴⁴ Там само, арк. 36.

⁴⁵ Вісті Всеукраїнської Академії Наук.— 1934.— Липень.— № 4.— С. 51.

⁴⁶ Стан Микита Антонович (1906–1943). Див.: Національний музей історії України, № 2 А, арк. 32; КОДА, ф. р-742, оп. 1, № 175, арк. 5.

⁴⁷ Мистецько-технічний ВИШ: 36. КХІ. Вип. 1.— К., 1928.— С. 25.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 61277 ФП / кор. 1604, арк. 11 зв.

⁴⁹ Музеї України // Малярство і скульптура.— 1938.— № 4.— С. 19–21. Підп.: С. Кр-ць.

Уже в роки незалежності відкрилося, що з 1934 р. А. Онищук співробітничав з НКВД (псевдо «Антоненко»), подавав завідомо фальшиві донесення про контрреволюційні терористичні організації. Заарештований 30 липня 1937 р. Розстріляний. Реабілітований 1983⁵⁰.

За чисткою пішли арешти. Петро Курінний розповідав: «Року 1933-го у зв'язку з репресованням усіх старших наукових робітників Музею (боротьба з націоналізмом) Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Шевченка був скасований, а його будинок передано Музеєві народного мистецтва, що був утворений з Етнографічного відділу Музею»⁵¹.

Подальша історія музею тривала поза його стінами. Останнього разу, 20 квітня 1935 р. було арештовано Б.Пилипенка, а 21 квітня (мабуть, уночі) він написав «заяву» начальникові окремого відділу НКВД УСРР, у якій повністю зізнався й «роззброївся»⁵². Став перед «судом» разом з М. Зеровим, П. Филиповичем, Марком Вороним та ін. Перебував на Соловках. У 1936–37 роках на сцені соловецького театру у його оформленні йшла п'єса М. Погодіна «Аристократи» (режисер Лесь Курбас). До річниці жовтневого перевороту 3 листопада 1937 р. у Сандормосі було розстріляно⁵³ разом з Марком Вороним⁵⁴, Миколою Зеровим⁵⁵, Лесем Курбасом⁵⁶, Павлом Филиповичем⁵⁷ та іншими діячами української культури.

Таким чином, внаслідок арештів і здійсненого масового терору Всеукраїнський історичний музей перестав існувати. Вчені-

⁵⁰ Онищук Антін Іванович (1883 – 19 жовтня 1937). Див.: ДА СБУ, № 58220 ФП; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972, арк. 341 зв.; *Арсенич Петро*. Етнографічна діяльність народних учителів на Гуцульщині на початку ХХ ст. (1900–1917)// *Наша культура*.— Варшава, 1973.— № 1 (177).— С. 10–11; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР.— С. 279, 301.

⁵¹ *Курінний Петро Петрович*. Історія археологічного знання про Україну.— Мюнхен, 1970.— С. 69.

⁵² Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках. Том 1. Вид. 2.— К., 2003.— С. 245–246

⁵³ Там само.— Іл. 179.

⁵⁴ *Ленинградский мартиролог, 1937–1938*. Том 3.— СПб., 1998.— Іл. 162.

⁵⁵ Там само.— Іл. 165.

⁵⁶ Там само.— Іл. 169.

⁵⁷ Там само.— Іл. 181.

фахівці були фізично ліквідовані, щонайменше відірвані від фахової роботи на користь української культури.

Київ. Всеукраїнське музейне містечко

29 вересня 1926 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР визнали Києво-Печерську лавру Історично-культурним державним заповідником, перетворивши її на «Всеукраїнський музейний городок» (така дещо недоладна, суржикова була його офіційна — у постанові — назва)³⁸. Першим його директором став П. Курінний.

Петро Петрович Курінний³⁹ був археологом та істориком. 1918 р. викладач історії та географії Уманської класичної урядової гімназії, а з заснуванням Першої української громадської гімназії ім. Б. Грінченка його призначено на її викладача, а потім директора (голова президії шкільної ради Іван Олексіїв). Завідував історичним музеєм Уманщини. 1924 р. передав музей Безвенглінському, а школу — Паляничці. За рекомендацією академіків Ол.Новицького та М.Біляшівського Курінного було викликано до Києва, де обрано на дійсного члена Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН. З 27 квітня 1924 р. він став директором Лаврського музею, з 1926-го — Всеукраїнського музейного містечка, де було розгорнуто широкі наукові дослід-

³⁸ Український музей. Зб. 1.— К., 1927.— С. 214. Текст постанови ВУЦВК та РНК УСРР — С. 213–214. Докладніше див.: *Курінний П.* Історія археологічного знання. С. 110–111.

³⁹ Курінний Петро Петрович (4/16 V 1894, Умань — 25 XI 1972, Мюнхен). Див.: *Пастернак Ярослав.* Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами.— Торонто: НТШ, 1961. Пок.; *Міллер М.* Доля українських археологів (1962).— С. 113, 124; *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні (1962).— С. 66, 87–88; *Полонська-Василенко Наталія.* Петро Петрович Курінний // УВУ. Наукові записки. Ч. 8.— Мюнхен, 1956–66.— С. 5–18 (С. 14–18 — Список друкованих праць); *Нестуля О. О.* Доля церковної старовини. Ч. 1 (1995).— С. 8, 165, 181, 235, 242, 256; Ч. 2 (1995).— С. 66, 67, 160, 178; *Варшавська М. М.* Петро Петрович Курінний — один із зачинателів музейної справи в Україні // Матеріали наук.-практичної конф., присвяченої Міжнародному дню музеїв: До сторіччя Національного музею історії України.— К., 1998; *Маньковська Р.* Музейництво в Україні (2000).— С. 6, 12, 16, 66; *Геттнер-Лінка Н. В.* Слогади про ВМГ (2003).— С. 146–147, 149, 160, 161, 169, 174; Київ у дні навали (2003).— С. 361–363; Музей України (2006).— С. 72–73, 91, 109, 117, 125–127, 132–135, 138, 141–143, 146, 188, 192, 194–197, 201–202, 213, 216, 224, 230, 243.

ження. Систематична робота провадилась у різних відділах багатого на експонати Лаврського музею культу та побуту — шиття й тканини, металу й каменя, письма та друку, станкового малярства, історії Лаври, порівняльної історії релігій та нумізматичного.

Внаслідок перевірки комісією ЦК за *«отсутствие классового подхода в научной деятельности, увлечение стариной и непонимание процесса нового социалистического музейного строительства»* Курінного було піддано різкій критиці⁶⁰. Уночі проти 25 лютого 1933 р. арештовано. 8 березня він написав заяву: *«Бажаючи цілковито і щиро роззброїтися в усій своїй попередній контрреволюційній діяльності проти пролетарської революції та радянського будівництва, повідомляю, що усю свою попередню контрреволюційну діяльність вважаю за помилкову й цілковито засуджую [...]»*⁶¹. З приводу його докладних зізнань написано: *«Протокол неполный. Полной искренности нет. Смазывает целый ряд моментов практической работы организации. Работу организации рисует как вредительство на культурном фронте»*⁶². За постановою президії ВУАН від 5 травня 1933 р. звільнений з роботи, *«зважаючи на те, що [...] з 23.II — ц.р. не виконує обов'язків наукового співробітника»*. 11 травня було прийнято постанову: *«Я, уполномоченний 2-го отделения СПО — КООГПУ Ямпольский, рассмотрев дело № 3391 по обвинению гр-на Куринного Петра Петровича по ст.ст. 54-11 и, приняв во внимание, что дело требует дополнительных следственных действий, что 2-х месячный срок, предусмотренный УПК, истек, что нахождение Куринного на свободе дальнейшему ведению следствия не помешает, а посему ПОСТАНОВИЛ: Избранную в отношении Куринного Петра Петровича меру пресечения — содержание под стражей отменить, освободив его под подписку о явке»* (підписали: Уполномоченный СПО Ямпольский, согласен: нач. 2 отд. СПО Гольдман, утверждаю: зам. нач. КООГПУ и нач. СПО Чердак)⁶³, після

⁶⁰ Гришин Анатолій Дмитрович. Відомості про співробітників Заповідника (20-30-ті роки): Іст. довідка // Лаврський альманах. Вип. 7.— К., 2002.— С. 52.

⁶¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 48628 ФП / кор. 895, арк. 5.

⁶² Там само, арк. 27.

⁶³ Там само, арк. 59.

чого було вирішено слідчу справу направити облпрокуророві на припинення, після чого справу здати до архіву. 16 липня 1934: «Гр. Курінного П. П. от отобранной у него подписки о невыезде освободить»⁶⁴. П. Курінного було позбавлено права працювати за фахом, викладати та друкувати. 1943 р. він виїхав на еміграцію, де проредагував 17 томів «Українського збірника» (Мюнхен) і написав низку ґрунтовних праць.

Після арешту П. Курінного Всеукраїнське музейне містечко очолювали малопомітні люди, що перебували на посадах дуже недовго. Наприклад, штатний розклад Музейного містечка 15 квітня 1933 р. як його директор підписав Яків Скрипка⁶⁵.

Далі директорську посаду протягом двох місяців займав Василь Іванович Касій⁶⁶. З 1927 р. він викладав у Київському художньому інституті історію класової боротьби⁶⁷. У науці ні той, ані другий нічим не відзначилися.

Після Касія Музейним Містечком керував Лука Петрович Калениченко, який після війни висунувся як серйозний реставратор. Його директорування фіксується датами між 27 червня 1933 (акт комісії для обстеження ВММ) і 28 липня 1934 р.⁶⁸

У червні 1933 р. працювала комісія з перевірки Лаврського заповідника. В акті Комісії для обстеження Всеукраїнського музейного містечка від 27 червня 1933 р. (підписали голова Ф. Козубовський та члени М. Криворотченко, А. Калениченко та якийсь Драклер) є запис про фундатора Музею України Павла Потоцького: «*Настроений реакційно [...]*». Музей було запропоновано ліквідувати: «*[...] збірку бажано приєднати до історичного музею, а Потоцького перевести на пенсію*»⁶⁹. Втім, доля Павла Платоновича склалась дещо інакше.

Важливо простежити, як склалась доля самих членів комісії, музейників-управлінців.

⁶⁴ Там само, арк. 60.

⁶⁵ *Гришин Ан.* Відомості про співробітників Заповідника (2002).— С. 52.

⁶⁶ ДАМК, ф. р-323, оп. 1, № 712, арк. 16.

⁶⁷ Мистецько-технічний ВИШ: 36. КХІ. Вип. 1.— К., 1928.— С. 24.

⁶⁸ Калениченко Лука Петрович (20 ІІ 1898, с. Карлівка Полтавської губ. — 5 VIII 1968). Див.: *Білокінь С.* Музей України: (Збірка П.Потоцького): Дослідження, матеріали.— К., 2006.— С. 205.

⁶⁹ ДАМК, ф. р-323, оп. 1, № 712, арк. 45.

Совецький функціонер у сфері матеріальної культури Федір Андрійович Козубовський⁷⁰ 1926 р. чи пізніше став директором Інституту історії матеріальної культури в Києві. 17 квітня 1933 р. на виробничій нараді історичного циклу прочитав доповідь «Про ролі музеїв в системі Академії наук», побудовану на большевицькій схоластиці, що вело напряму до нищення музейних фондів⁷¹. Емігрант Борис Жук твердить, що Козубовський підписав (очевидно, не він один) постанову Сектора історії матеріальної культури, мовляв, Михайлівський Золотоверхий собор побудовано у XVII ст., і він нічого цінного в науковому сенсі не являє⁷². Арештований 15 квітня 1936 р. Збожеволів під час слідства близько 13 липня 1936 р. (слідство вели чекісти Гапонов і Самохвалов). 29 липня 1937 р. ординатор Київської психіатричної лікарні Дунаєвська писала в акті: «В настоящее время Козубовский угнетен, мало спит по ночам. Очень раздражителен. Обращается к врачу с просьбой отравить его и тем прекратит его мученья»⁷³. 29 серпня 1938 р. трійка УНКВД по Київській області ухвалила натомість його розстріляти⁷⁴.

Ще «більшу» кар'єру зробив Михайло Григорович Криворотченко, але кінець її був аналогічний⁷⁵. Спершу директор Соціального музею у Харкові (1921), з травня 1925 р. він працював

⁷⁰ Козубовський Федір Андрійович (15 липня 1895, с. Богушево, потім Вінницького округу – 2 вересня 1938, Київ). Див.: Український музей. Зб. 1.— К., 1927.— С. 260-261; Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні (1962).— С. 35; Шовкопляс І. Г. До 75-річчя від дня народження Ф. А. Козубовського // ВІЖ.— 1970.— № 8.— С. 125–126; Маньківська Руслана. Репресії серед музейних працівників в кінці 20-30-х рр. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.— 1997.— № 1/2 (4/5).— С. 269; Ї ж. Музейництво в Україні.— К., 2000.— С. 130–131.

⁷¹ Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і мат.— К., 1998.— С. 279–289.

⁷² Жук Борис Касьянович (13 травня 1878, Київ – 22 листопада 1960, Франкфурт-на-Майні). Советские археологические музеи и их руководители // Вестник Института по изучению СССР. [Том] 1 (18).— 1956.— Январь-март.— С. 89.

⁷³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 47912 ФП / кор. 855, арк. 70.

⁷⁴ Там само, арк. 105.

⁷⁵ Криворотченко Михайло Григорович (1892, Зіньків – ?). Див.: Данилюк Юрій Зіновійович. З любов'ю до рідного краю // Реабілітовані історією.— К.; Полтава: Рідний край, 1992.— С. 164–167; Бездрабко В. Криворотченко М. Г. // Українська журналістика. Вип. 6.— Л., 1999.— С. 157–159; Данилюк Ю. З., Юренко О. П. Один з організаторів українського краєзнавства // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст.— К., 1998.— Вип. 3.— С. 174–188.

заступником голови Українського комітету краєзнавства. 10 лютого 1934 р. його заарештували. 9 квітня судова трійка при колегії ГПУ УСРР дала йому 5 років ИТЛ. Як конкретно склалась його доля після цього, невідомо.

Кадрові перетруски початку 1930-х років дали змогу большевикам пограбувати матеріальні цінності. Твори мистецтва, що мали на той час ринкову вартість, пройшло через Госторг⁷⁶. Дещо встигли притримати москвичі, й воно опинилось у Державному історичному музеї у Москві.

На початку ХХ ст., за відомостями нинішнього завідувача фондами Лаврського заповідника Григорія Полюшка, тільки в ризниці Успенського собору налічувалось 228 золотих і срібних хрестів, 98 книг у дорогоцінних оправах, 67 митр, оздоблених коштовним камінням і фініфтевими медальйонами, 66 потирів, 51 панагія⁷⁷. 14 червня 1933 р. заступник наркома освіти УСРР Яким Дудник подав на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М.М.Попова листа: *«У Всеукраїнському Музейному городку (кол. Лавра) в м. Києві є таємний фонд цінностей, що складається з золотих і срібних речей з діамантами, алмазами, перлами тощо, кол. Києво-Печерської Лаври. [...] НКО вважає за потрібне негайно сконцентрувати фонд цінностей кол. Лаври в кладових і сейфах Державного Банку. Прохаю санкціонувати цей захід та дати відповідні директиви Держбанкові, ДПУ та Головніліції»*⁷⁸. Господь прибрав Дудника за кілька місяців — 14 березня 1934 р.

У серпні 1933 р. вже як колишній директор Василь Касій здійснив передачу музейних ювелірних виробів з Лаври до держбанку. 1 серпня по них приїхали: представник ГПУ Лещінер, представник Контори Держбанку Фельдман, представник Культу Дрель, оцінщики Держбанку Островський⁷⁹, Беркутський,

⁷⁶ Білокінь С. Нові студії з історії большевизму, I-VIII. Вид. 2 розшир. й доп.— К., 2007.— С. 202–241.

⁷⁷ Полюшко Григорій Васильович. Втрачені скарби Лаврського музею: Пошуки і знахідки.— К.: Абрис, 2001.— С. 11.

⁷⁸ Там само.— С. 10.

⁷⁹ Був експертом під час трусу й арешту 31 жовтня 1937 року митрополита Київського, Екзарха України Костянтина (Дьякова). Див.: ГДА СБУ, № 38168 ФП, арк. 5 – зв.

Ельштейн і Сільвестров⁸⁰. Музейне містечко втратило 119 найцінніших експонатів (серед них Гетьманське перо XVII ст., папуги XVI–XVIII ст. — вклади кн. К.І.Острозького, єпископа Переяславського Кирила Шумлянського, архієпископа Чернігівського Іларіона Рогалевського, архімандрита Зосими Валквича, архієпископа Санкт-Петербурзького Сильвестра Кулябки та ін., потири, фельдмаршальський жезл Румянцева-Задунайського тощо) і 154 золоті монети (Боспорських царів, римських, візантійських та російських імператорів), які до його схопиць більше не повернулись. Проте і після цього у фонді срібла заповідника зберігалось бл. 50 000 експонатів загальною вагою до 6 тонн⁸¹. 3 грудня 1933 р. завідуючий сектором науки культпропвідділу ЦК КП(б)У Михайло Хрисанфович Орлов (Каган) підготував доповідну записку для Політбюро. Для нового вилучення коштовностей з фондів Музейного містечка він запропонував створити комісію у складі Якіма Дудника, заступників голови Федора Козубовського та директора ВМГ Назарія Багрія, а також членів — представників облвідділу ГПУ (Вітвіцького-Кирсти) та київської контори Держбанку (персонально визначений не був)⁸². Самого Орлова-Кагана було невдовзі розстріляно⁸³.

Руйнування київських пам'яток, яке здійснювали більшовики з першого й до останнього дня своєї влади, досліджували вчені, що лишилися тут за німецької окупації. Тут було створено Архів-музей переходової доби, який очолив відомий історик, професор Київського університету з 27 квітня 1922 р. Ол. Оглоблін.

Олександр Петрович Оглоблін сам мав певний, нехай ніби й недовгий, в'язничний досвід. 19 грудня 1930 р. його було заа-

⁸⁰ Жук Борис. Советские археологические музеи и их руководители.— С. 85, 88; Полюшко Гр. Втрачені скарби Лаврського музею.— С. 11, 28.

⁸¹ Полюшко Г. В. Втрачені скарби Лаврського музею.— С. 14.

⁸² Там само.— С. 16.

⁸³ Орлов (Каган) Михайло Хрисанфович (1899 – 22 жовтня 1936). Див.: Рубльов Олександр, Фельбаба Михайло. Доли співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.— 2000.— № 2/4 (13/15).— С. 241–243.

рештовано. Звільнений на зламі березня-квітня 1931 р.⁸⁴ 1943 р. емігрував.

В Архіві-музеї переходної доби було зібрано широкі відомості з історії УРСР у різних аспектах. Спадщину Архіву-музею, що збереглась у державних архівах, уже в наші часи вивчав історик Ігор Гирич. Він встановив, що 1936 р. у Лаврському заповіднику надзвичайно потерпів відділ шитва й тканини — тисячу його експонатів було продано через антикваріат «на індустріалізацію країни», частину передано в оперовий театр на реквізит акторам, ще три тисячі загинули, коли 1941 р. стався вибух в Успенському соборі. Відділ срібла було здано в утиль, а частково розпродано⁸⁵.

Отож на початку вересня 1933 р. в Музейному містечку відбулася чистка радянського апарату Музейного містечка та дострокова чистка партосередку. З апарату було вичищено до 50 душ «ворожих елементів» та 6 душ виключено з партії⁸⁶. 8 вересня у щоденнику Федора Ернста з'явився запис: «Ввечері засідання у В[сеукраїнському] І[сторичному] М[узеї] — наслідки чистки В[сеукраїнського] М[узейного] Г[ородка] (доповідь [Луки] Калениченка); з 10 до 12 год. засід.[ання] Оргбюра Спільки художників, доповідь [Сергія Івановича] Томаха⁸⁷ і

⁸⁴ Оглоблин (Мезько) Олександр Петрович (24 XI 1899, Київ — 16 II 1992, Лудлов, Масс.). Див.: *Субтельний Орест*. Олександр Петрович Оглоблин // 125 років київської укр. академічної традиції (1993).— С. 539–552; *Верба Ігор*. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні.— К., 1999.— С. 66, 192, 199; Київ у дні навали (2003).— С. 216, 221–222, 226, 313, 321, 325; *Папакін Георгій*. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських.— К., 2004.— С. 26, 37, 54, 71, 205; *Рубльов Ол.* Західноукр. інтелігенція у загальнонац. процесах (2004).— С. 110, 255, 257, 259, 265, 270–272, 336, 556, 573; *Білокінь С.* На зламах епохи (2005).— С. 150, 175, 182, 229, 249, 257, 313; *Дзира Іван*. Козацьке літописання 30-х — 80-х рр. XVIII ст.— К., 2006.— С. 12, 32, 33, 252, 300, 307, 336, 352, 355, 358, 359, 391, 392, 543; *Музей України* (2006).— С. 35, 136, 182, 194, 228–229, 235; *Дашкевич Яр*. Постаті-2 (2007).— С. 16–18, 22, 125–126, 128–129, 141, 147, 170, 206, 232, 234, 369, 379, 394–395, 419, 442, 459, 484, 499, 554, 611.

⁸⁵ *Гирич Ігор Борисович*. Архів-музей переходної доби про руйнацію кийвських пам'яток у 1918–1942 роках // *Старожитності*.— 1992.— Січень.— Ч. 1 (17).— С. 5.

⁸⁶ ДАМК, ф. р-323, оп. 1, № 712, арк. 18 зв.

⁸⁷ Томах Сергій Іванович (21 IX 1901, м. Велика Багачка, Полтавщина — не раніше жовтня 1935). Див.: *Ханко Віталій*. Словник мистців Полтавщини. [Полтава,] 2002.— С. 187; *Музей України* (2006).— С. 209.

[Євгена] Холостенка («Фашизм в укр.[аїнському] мистецтвознавстві»)»⁸⁸.

Описуючи життя Музейного містечка після чистки, Н. Геппенер розповідала: «Сильно изменился состав коллектива. Сошли со сцены и директор Куринный⁸⁹, и Львович, его заместитель, и Баланина — старший экскурсовод и все, уволенные по «чистке». Парторг Гранит перешел на работу в сельскохозяйственный музей, помещавшийся тогда в бывшем царском дворце. Профессор Попов занял свое место в Академии. Мощенко⁹⁰ и Сицинский, люди пожилые, покинули Заповедник по собственному желанию».

У Києві 22 листопада 1933 р. було ув'язнено іншого заслуженого музейника й пам'яткоохоронця — Костянтина Мощенка (мешкав у 24 корпусі Лаври, кімн. 57)⁹¹.

Н. Геппенер оповідала: «Появился новый партийный директор Багрий — преподаватель истории, человек неглупый, добродушный и общительный. Он иногда читал сотрудникам достаточно серьезные и содержательные лекции, старался организовать научную работу, которая совсем замерла после увольнения наиболее квалифицированных сил»⁹².

Назарій Олексійович Багрій (1895, м. Крицеве, згодом Шепетівського району — не раніше 20 листопада 1937 р.) арештований 12 червня 1937 р. Рішенням трійки КОУ НКВД від 20 листопада 1937 р. розстріляний⁹³.

⁸⁸ ІМФЕ, ф. 13-1. № 7, арк. 123. 8 жовтня 1933 чистили партосередок Київського художнього інституту (Там само, арк. 126 зв.).

⁸⁹ Як знаємо, зійшов зі сцени, оскільки був ув'язнений 25 лютого 1933 року.

⁹⁰ У протоколі його допиту від 29 листопада 1933 року сказано, що з жовтня 1930 року він відійшов від музейницької роботи й працював спершу в Київському промкомбінаті, а потім — на кінофабрику. З липня 1932 року до 1 жовтня 1933 року працював при Всеукраїнських художньо-реставраційних майстернях (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1. № 61277 ФП / кор. 1604, арк. 14). Правдоподібно, хотів відійти від небезпеки.

⁹¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 61277 ФП / кор. 1604.

⁹² Геппенер-Лінка Н. В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. // Лаврський альманах: 36. наукових праць. Вип. 11.— К., 2003.— С.142–175.

⁹³ Багрій Назарій Олексійович (1895, м. Крицеве, згодом Шепетівського району — не раніше 20 листопада 1937). Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 32754 ФП / кор. 259, арк. 5, 9, 37; Преловська І. Діяльність Назара Олексійовича Багрія (1895–1937) як директора Всеукраїнського музейного городка у 1930-ті рр. // Могилянські читання 2005. 36. наук. праць.— К., 2006.— С. 432–442.

Багрія заарештували разом з Іваном Михайловичем Скуленком⁷⁴. За рішенням трійки КОУ НКВД від 20 листопада (оскільки трійка була органом позасудовим, я не можу вимовити слово — засудила) його було розстріляно⁷⁵. І. М. Скуленка влітку 1939 р. звільнили. За німецької окупації тимчасовий науковий працівник (2 травня 1942 р.) Музею-Архіву переходової доби⁷⁶. З 1947 р. і до виходу на пенсію (1961) він працював вченим секретарем Історичного музею⁷⁷.

19 травня 1934 р., покликаючись на переїзд столиці до Києва, нарком Затонський розпорядився перевезти майно Театрального музею й Музею діячів до Музею України (Потоцького)⁷⁸. Невдовзі другий і третій музеї було ліквідовано. Ще за Багрія, 30 вересня 1936 р. було ув'язнено визначного театрознавця, т.в.о. директора Театрального музею Петра Івановича Рудіна (28.VIII.1892 р., Київ – 2.XII.1940 р. Севвостлаг)⁷⁹. 2 жовтня опер Михайл Ізраїлович Хаєт (1904–1957, Київ) і начальник відділку СПО лейтенант ГБ Микола Дмитрович Грушевський

⁷⁴ *Преловська Ірина*. «Боротьба за Софію Київську...» // Пам'ятки. Археографічний щорічник.— К: Вид. УНДІАСД, 2003.— № 4.— С. 86–110; *Її ж.* «Зважаючи на важливість роботи, яку мені пощастило починати, я намагався бути абсолютно об'єктивним...» // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська» 22–23 листопада 2001 р.— К., 2003.— С. 19–39; *Її ж.* Іван Михайлович Скуленко (1901–1990) — перший директор Софійського державного заповідника // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції.— К.: Київ, 2003.— Вип. 3.— С. 272–278

⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 32754 ФП / кор. 259, арк. 5, 9, 37.

⁷⁶ ДАКО, ф. Р-2412, оп.1, спр. 1, арк. 9.

⁷⁷ Скуленко Іван Михайлович (1 VI 1901 – 13 II 1990) – музейник. Тв.: Всеукраїнський музейний городок на безбожном фронті // Сов. музей.— 1932.— № 4.— С. 90–93; 2 іл.; Інтернаціональна робота Всеукраїнського музейного городка // Там само.— С. 88–90; 3 іл.— Дж.: *Войналович В. А.* На ниві українського музейництва // Репресоване краєзнавство.— С. 306; *Киркевич Віктор Геннадійович*. Перший директор Софійського заповідника // Веч. Київ.— 1998.— 4 серпня; *Преловська Ірина Миколаївна* (нар. 9 жовтня 1966). Софія Київська в 1934 році: ліквідація громади УПЦ, створення заповідника // Пам'ятки України. 2003.— Ч. 1–2 (138–139).— С. 146–152.

⁷⁸ Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. Вид. 3.— К., 2006.— С. 223.

⁷⁹ Рудін Петро Іванович (28 VIII 1892, Київ – 2 XII 1940, Севвостлаг). Див.: *Юркова Оксана*. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського, 1924–1930 рр.— К., 1999.— С. (430); Музей України (2006).— С. 82, 140.

(1905–1937) примусили його підписати відповіді на такі питання:

«Вопрос: — Кто из ваших (sic) знакомых был арестован органами ГПУ-НКВД?»

Ответ: — Из моих знакомых были арестованы за контрреволюционную деятельность: 1. Дорошкевич. 2. Филиппович. 3. Зеров. 4. Перлин. 5. Курбас. 6. Лебедь Ананий. 7. Ефремов [Сергей]. 8. Никовский. 9. Ганцов. 10. Эрнст. 11. Романовский. 12. Мияковский. 13. Петрусь. 14. Перетц. 15. Чолганский. 16. Косткевич [Георгий]. 17. Лапинский. 18. Воскресенский.

Из лиц, с которыми я работал или сталкивался по своей работе, были арестованы за контрреволюционную деятельность:

1. Камышан. 2. Шуран. 3. Кокоско. 4. Шамрай. 5. Копержинский. 6. Глушко. 7. Маковский. 8. Савченко Фед. 9. Квитка. 10. Гирняк. 11. Врона. 12. Золотарев. 13. Кулиш Ник. 14. Вишня О. 15. Пидмогильный В. 16. Фальковский. 17. Струхманчук. 18. Плужник. 19. Косынка. 20. Дацкив. 21. Лебедь Макс. 22. Голоскевич. 23. Холодный [Григорий]. 24. Старицкая-Черняховская. 25. Дурдуковский. 26. Шаблиовский. 27. Козубовский. 28. Дубровский. 29. Козориз. 30. Загул. 31. Эпик. 32. Заклинский. 33. Яловой. 34. Черкасский. 35. Драй-Хмара. 36. Тенета. 37. Гермайзе. 38. Христовой. 39. Скибневский. 40. Ровинский. 41. Ирий.

Из вышеперечисленных лиц Косынка и Фальковский расстреляны за участие в террористической организации.

Вопрос: — Кто из Ваших родственников или знакомых находятся как эмигранты за границей?

Ответ: — В 1918 году моя родная сестра Лидия при гетманской власти выехала в Польшу — г. Познань с своим мужем поляком Барклай де Тол[л]и б. офицером русской армии.

В 1919 году моя родная сестра Ольга при белых выехала в Данциг с своим мужем — немцем Грунау¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Можливо, Александр Александрович Грунау (1889, Катеринослав – 2 березня 1974, Париж). У виданні зафіксовано ще одну тільки особу з таким прізвищем Ольгу Ніколаєвну. Вона могла б бути його дружиною, але вони поховані на різних кладовищах. Крім того, вона не може бути рідною сестрою Руліна. Див.: Незабытые могилы; Российское зарубежье: некрологи 1917–1997 / Сост. В. Н. Чуваков. Т. 2.— Москва: Пашков дом, 1999.— С. 254.

В 1918 году при белых (sic) моя двоюродная сестра Анна Феофиловна¹⁰¹ выехала в Югославию со своим мужем Павлушенко — царским судейским работником.

В 1919 году мой двоюродный дядя Григорович-Барский¹⁰², крупный деятель кадетской партии, бежал с белыми закордон.

В 1921/1922 гг. мой знакомый Гарбар бежал из Киева в Латвию.

В 1923/24 гг. мой знакомый Вельмин¹⁰³, участник контр-революционной организации «Центр Действия» бежал из Киева за границу.

Вопрос: — Кому из перечисленных выше лиц Вы оказывали содействие в бегстве закордон?

Ответ: — В течении (sic) нескольких дней я перепрыгивал у себя Анатолия Петровича Вельмина — члена контр-революционной организации «Центр Действия», чем способствовал, в известной мере, утайке его от органов ЧК-ГПУ и бегству его за границу. Я понял, что ему нужно скрываться от советской власти, но о его причастности к к-р организации он мне не говорил. О существовании организации «Центр Действия» я узнал из газет.

Вопрос: — Вы признаете свою связь с укр.[аинскими] националистами контр-революционерами?

Ответ: — Я был связан с украинскими националистами контр-революционерами и под их влиянием подписал протест по поводу смерти проф. Щербакивского, который являлся выражением недоверия к органам советской власти, совершив тем самым контр-революционный поступок.

Вопрос: — В своей практической работе Вы протаскивали к-р националистические концепции?

¹⁰¹ Дочка проф. Яновського. Померла 17 V 1925 у Ніцці (Франція, департамент Приморські Альпи). Див.: Незабыте могили... Т. 1.— Москва: Пашков дом, 1999.— С. 308.

¹⁰² Григорович-Барський Дмитро Миколайович (17 / 27 IV 1871 – 11 I 1958, Чикаго). Див.: *Серков Андрей Иванович*. Русское масонство, 1731–2000: Энциклопедия.— М.: РОССПЭН, 2001.— С. 271–272; Незабыте могили...Т. 5.— Москва: Пашков дом, 2004.— С. 227.

¹⁰³ Вельмін Анатолій Петрович (1883, Київ – до 23 X 1958, Франція). Див.: Незабыте могили... Т. 1.— Москва: Пашков дом, 1999.— С. 531.

Ответ: — Да. Моя печатная работа — по 1930 год, лекционная — по 1932 год, — и музейная имела несомненно антисоветско-националистическое содержание, чего я тогда не понимал.

Позиции, на которых я стоял, являлись по сути антисоветскими националистическими позициями»¹⁰⁴.

Археолог і поет Кирило Юхимович Коршак¹⁰⁵ закінчив Черкаську вчительську семінарію, Київський ІНО (1929). Наприкінці його існування член правління ГУКУС'у. Аспірант Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка, потім Археологічного музею при Інституті історії матеріальної культури. Після закінчення Київського ІНО (1929) проходив аспірантську підготовку при Всеукраїнському історичному музеї ім.Т.Шевченка під керівництвом Валерії Козловської, потім при Археологічному музеї. Козловська доручала Коршакові коректу «Хроніки археології та мистецтва». 6 листопада 1937 р. у гуртожитку Музейного містечка, де він жив (корпус 7, помешк. 7), Кирила Коршака було заарештовано. На допиті 10 грудня 1937 р. молодший лейтенант Перкін записав у Коршаковому протоколі такі відомості: *«В этом журнале печатались статьи националистического содержания и всячески подчеркивалась противоположность украинской и русской археологии. Козловская не раз говорила, что с приходом советской власти музейная работа упала, музеи разваливаются. Она рекомендовала маскировать свою работу в музеях марксистскими фразами, оставляя по возможности нетронутой всю сущность буржуазной националистической археологии»*¹⁰⁶.

19 вересня 1958 р. Віктор Петров¹⁰⁷, викликаний як свідок для реабілітації археолога Кирила Коршака, розповів: *«В 1937*

¹⁰⁴ Архів СБУ, № 46802 ФП П. Рудіна., арк. 35-36 зв.

¹⁰⁵ Коршак Кирило Юхимович (літ. псевдо О. Лан; 12 травня 1897, Дирдин хутір поблизу Городища Черкаського пов. Київ. губ. — 22 грудня 1937, Київ). Див.: Архів СБУ, № 52578 ФП, арк. 16, 98–99 зв., 100; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972, арк. 406 – зв.; *Михайленко Олександр, Лошицький Олександр*. Належить до негайного виконання: Слідча справа Кирила Коршака // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997, № 1/2 (4/5), С. 285-293.

¹⁰⁶ Архів СБУ, № 52578 ФП, арк. 9.

¹⁰⁷ Петров Віктор Платонович (1894–1969) — культуролог, прозаїк, сов. розвідник. Див.: *Білокінь С.* Довкола таємниці // Петров Віктор. Діячі української культури (1920–1940 рр.) жертви більшовицького терору.— К.: Воскресіння, 1992.— С. 3–23; *Корогодський Роман Миронович*. Сюжет для великого роману,

г. *Был случай, что как-то в беседе со мной Коршак сказал мне, что он ненавидит работников НКВД. Это он сказал, будучи в нетрезвом состоянии, а в связи с чем, я не помню. По моему мнению, это было сказано Коршаком в связи с тем, что тогда проходили множественные аресты граждан в городе Киеве, в том числе и в Институте истории материальной культуры, и Коршак, видимо, был недоволен этим. Других каких-либо нездоровых высказываний от Коршака я никогда не слышал. Вскоре после этого Коршак Кирилл Ефимович был арестован органами НКВД, а в связи с чем, я не знаю»*¹⁰⁸. Коршакову справу розглянуто 21 грудня на закритому судовому засіданні виїзної сесії військової колегії Верховного суду СРСР. 22 грудня його розстріляли¹⁰⁹.

За кілька днів, 17 лютого, у Музейному містечку в помешканні ІІ того самого сьомого корпусу, де мешкав Коршак, було заарештовано Коршакового сусіда, фундатора Бердичівського заповідника й археолога Теодосія Мовчанівського.

Теодосій Миколайович Мовчанівський працював як археолог. 1927–28 завідував Бердичівським соціально-історичним музеєм та Окружним архівом. Мешкав у Бердичеві на Кармелітській вул., 23. Незадовго перед тим він опублікував працю «Бердичівський державний історико-культурний заповідник: Провідник» ([Х.:] ДВОУ, Пролетар, 1931. 52 с. : плян), наслідки розкопок старого жидівського кладовища у Бердичеві (Класова суть речевого ритуалу в похованнях XVII–XVIII ст. // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. Кн. І. К., 1934. С. 125–134) та дві, на жаль, погромні рецензії — на перший том «Записок ВУАК'у» (Проти класововорожої контрабанди в науці // Там само. С. 171–181) та знищене 4–5 число «Хроніки археології та мистецтва» (Там само. С. 206–208). Архів — у Наук.

або Полон і межі можливого // Кур'єр Кривбасу.— Ч. 162.— 2003.— Травень.— С. 129–177; Ч. 163.— Червень.— С. 87–120; *Москаленко Михайло Никонович*. Микола Зеров: доля і доробок // Зеров М. Українське письменство.— К: Основи, 2003.— С. 1258, 1262–1270.

¹⁰⁸ Архів СБУ, № 52578 ФП, арк. 165 зв.

¹⁰⁹ *Михайленко Олександр, Лошицький Олександр*. Належить до негайного виконання // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1997, № 1/2 (4/5).— С. 286, 292.

архіві Інституту археології (Ф. 20 — 17 од.зб.). 10 травня його так само розстріляли¹¹⁰.

Київ. Музей України

Так звався структурний підрозділ Всеукраїнського Музейного містечка. У його основу лягла приватна колекція генерала Павла Платоновича Потоцького (12.XII.1857 р., маєток Просяниківівка Кобеляцького пов. Полтав. губ. — 27.VIII.1938 р., Київ)¹¹¹, нащадка двох кишеньських сотників на Полтавщині. 1926 р. він подарував свою збірку українському уряду в особі Наркомату освіти УСРР. У червні 1927 р. до Києва було перевезено сім вагонів музейного майна загальною вагою 38 тонн. Під Музей України було передано двоповерховий корпус № 6 (митрополичих півчих) — разом 14 залів і кімнат, а самого збирача було призначено пожиттєво директором його ж власної колекції.

Книгозбірня Потоцького (до 17 тисяч томів) вважається однією з найвидатніших за всю історію українського бібліофілства. 1918 р. П.Потоцький набув у Петрограді три книжки з особистої бібліотеки Т. Шевченка — «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» П. Лукашевича (СПб., 1836), «Estetica» К. Лібельта (СПб., 1854) та «Poezye Antoniego Sowy» (СПб., 1858). У Музеї України зберігались книжки з автографами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Капніста, М. Костомарова, Марка Вовчка, майже повна збірка «Кобзарів», що вийшли на той час. Окрасою Музею України був рукопис «Історії Малої Росії» Дм. Бантиша-Каменського з портретами Богдана та Юрія Хмельницьких роботи М. І. Аргунова.

¹¹⁰ Мовчанівський Теодосій Миколайович (9 травня 1899, с. Берестовець Уманського пов. Київської губ. — 10 травня 1938, Київ). Див.: Український музей. 36. 1.— К., 1927.— С. 247–248; Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда.— Ленинград, 1928.— С. 265; *Нестуля О. О. Неспокій серця* // Репресоване краєзнавство.— С. 209–215; *Куріло Ольга Юріївна. Нариси розвитку археології у музеях України: Історія, дослідники, меценати.*— К.: Стило, 2002.— С. 180–181; *Білокін С.* Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920–1941 // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Том II.— К.: А., 2004.— С. 554–602.

¹¹¹ Потоцький Павло Платонович (12 XII 1857, маєток Просяниківівка Кобеляцького пов. Полтав. губ. — 27 VIII 1938, Київ). Див.: Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. Вид. 3.— К., 2006.— 476 с.

Мистецька частина збірки складалась із 15 тисяч гравюр і літографій, понад 300 картин (портрети гетьманів, п'ять портретів Стороженків, мистецькі твори Т. Шевченка), колекції художньої меблі, починаючи з XV–XVI ст., колекції зброї, порцеляни та кристалю. Збирач уклав анотований реєстр колекції. Аналіз портретів Б. Хмельницького виявив найдостовірніший зпоміж них — В. Гондіуса (1651; гравюра різцем на міді), що й прийнято у мистецтвознавстві. Серед українських краєвидів вирізнявся альбом «Napoleon Orda. Album widokow gubernii Grodzieckiej, Wilecskiej, Micskiej, Kowiecskiej, Woicycskiej, Podolskiej, Kijowskiej, Witebskiej, Mogilewskiej» (Warszawa, 1876), повних примірників якого майже не існує.

24 липня 1938 р. у віці 81 року П.Потоцького заарештували. Він помер у Лук'янівській тюрмі. Наводжу текст документу. Курсивом відтворено слова, вписані від руки:

«копия.

Акт.

27 августа 1938 р. ми, нижчепідписані, Варт.[овий = черговий] Пом.[ічник] Нач.[альника] Бупру¹¹² Пазюк та Варт.[овий] Лікар Гельфер уклали цей акт про те, що 27 августа 1938 р. о 1-30 годині дня под воротами (sic) помер Потоцький Павел Платонович 81 років від паралича сердца. Подлежит вскрытию.

Вартпомнач Бупру <підпис> [Пазюк]

Вартлікар <підпис> [Гельфер]

С оригин.[алом] верно: <підпис> »¹¹³.

Другу дружину Потоцького Єлизавету Денисівну (1866–1938), онуку поета-партизана Д. Давидова, та її сестру розстріляли. До Воркутлагу потрапив його онук.

Виявлення експонатів у сучасних сховищах — важливе завдання майбутнього українознавства.

¹¹² БУПР — український відповідник аббревіатури ДОПР («Дом общественных принудительных работ» або «Дом предварительного расследования»). Існували з 1918 (*Росси Жак. Справочник по ГУЛАГу. В двух частях. Изд. 2, доп. Ч.1.*— Москва: Просвет, 1991.— С. 104; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 52408 ФП / кор. 1148. Пакет).

¹¹³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 43983 ФП / кор. 641, арк. 10. Цікаво, що до україномовного бланку Пазюк і Гельфер вписували необхідне російською.

Київ. Музей антропології

Один з найвідданіших учнів Хведора Вовка Олександр Алешу 1920 р. вибрався по наукову спадщину до Петрограда. Як зазначено в офіційній довідці, «з дивною самопожертвою О. Алешо заходивсь був організувати вищезгадану установу [...] і 29 березня р.[оку] 1921 при Українській Академії Наук було засновано інституцію, якій дано назву «Музей Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка» та на першого її керівничого обрано О. Алешо»¹¹⁴. Учні довелось заплатити за це життям: він пішов слідом за вчителем навесні 1922 р.

30 березня 1938 р. було ув'язнено наукову співробітницю Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка Ніну (Леонілу) Загладу. Розстріляли її 28 квітня¹¹⁵.

1933 р., а потім ще раз, 29 березня 1938 р. було заарештовано наукову співробітницю Музею (Кабінету) антропології ім. Хв. Вовка Лідію Савівну Шульгину (Тартаковську; 1897, Київ – 28 IV 1938). Її розстріляли 28 квітня 1938 р., разом з Ніною Загладою¹¹⁶.

Київ. Етнографічний музей ВУАН

Етнограф Ніна (Леоніла) Борисівна Заглада (29 квітня 1895, Київ – 1938) була старшою сестрою дружини академіка М. Біляшівського Євдокії Борисівни. Закінчила гімназію в Києві (1914). Прослухала три курси правничого факультету Київського університету (1917–20). Закінчила повний курс Київського археологічного інституту на етнографічному відділі (1922–24). З березня 1919 по 1922 р. працювала в Київській Книжковій палаті на посаді бібліографа. З грудня 1922 по листопад 1928 ст. бібліог-

¹¹⁴ Алешо Олександр Гаврилович (9 лютого 1890, с. Грушки Балтського пов. Подільськ. губ. – 4 квітня 1922, Київ) — антрополог та етнограф. Див.: *Борисенко В. К., Франко О. О.* Народознавчі студії О. Г. Алеші // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 4. — С. 20–23; *Золоті імена Україною: Народжені Україною: Меморіальний альманах. Том І: А-К.* — К., 2002. — С. 58–59. У прізвисьці наголос на останньому складі (Архів СБУ, № 67098 ФП, № 101 Г. Холодного, арк. 84).

¹¹⁵ *Борисенко Валентина Кирилівна.* Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. — К., 2002. — С. 60.

¹¹⁶ Шульгина Лідія Савівна (Тартаковська; 1897, Київ – 28 IV 1938). Див.: *Борисенко Вал.* Нариси з історії української етнології (2002). — С. 60.

раф УНІК'у. 10 жовтня 1924 р. Кабінет ім. Вовка прохав зарахувати її другим нештатним постійним співробітником¹¹⁷. Працювала як етнограф, а згодом (з грудня 1928 по 1934) — м.н.с. в Етнографічному музеї ВУАН. З січня 1934 р. — м.н.с. Інституту історії матеріальної культури ВУАН. Автор низки праць, зокрема книжки «Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с. Старосілля» (1929). В автобіографії, датованій 5 грудня 1934 р., змушена була каятися: *«Будучи під впливом буржуазної методології в етнографії, в своїх роботах я припустила цілу низку хиб. В самокритичних виступах я визнала ці хиби та засудила їх і весь час працюю над своїм переозброєнням, над опануванням єдиної наукової марксо-ленінської методології, стараючись виявити це переозброєння в науковій продукції»*¹¹⁸. Попри каяття, особа Заглади викликала чомусь у влади особливу лютю. Преса писала про неї: *«Буржуазна націоналістка Н. Заглада, приятелька наймахровіших контрреволюціонерів і шпигунів, виступає з фашистськими концепціями, оббріхуючи сучасне українське народне мистецтво»*¹¹⁹. Газета «Правда» продублювала ці провінційні звинувачення: *«Отдел украинской народной вышивки, являющийся гордостью украинского народа, доверен Загладе»*¹²⁰, *ничего общего не имеющей с искусством, но зато крепко связанной со шпионом Онищуком»*¹²¹. 7 січня 1939 р. покійний Борис Біляшівський оповів мені, що забрали її з Музейного провулку, де вона жила в помешканні Маньковських. Узяли тяжко хвору, конфіскувавши архів до останнього папірця. 11 квітня 1938 р. трійка при УНКВД УРСР по Київській області вирішила її, Лідію Шульгину, Олександра Чайківського та інших розстріляти¹²².

¹¹⁷ Заглада Ніна (Леоніла) Борисівна (29 квітня 1895, Київ – 1938). Див.: НБУ ім. В. І. Вернадського, ІР. І, 26309, арк. 7.

¹¹⁸ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Рукописний відділ, ф. 43-3, № 126.

¹¹⁹ *Вядро Ш., Близнюк П.* Буржуазно-націоналістичне кубло в музеях Києва // Комуніст.— 1937.— 2 жовтня.— № 227 (5502).— С. 3.

¹²⁰ *Борисенко Валентина.* Етнографічна експедиція на Полісся 1934 року // Родовід. Ч. 3.— Черкаси, 1992.— С. 30–31.

¹²¹ *Вадимов Д., Ляльченко Т.* Кто хозяйничает в музеях Украины? // Правда. Москва, 1937.— 25 сентября.— № 265 (7231).— С. 4.

¹²² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 49866 ФП / кор. 972, арк. 319–322.

Київ. Музей мистецтв ВУАН (Богдана і Варвари Ханенків)

Ланцюг арештів і переслідувань склало за большевиків життя видатного українського мистецтвознавця й археолога Миколи Омеляновича Макаренка. Багато років (1902–1919) він працював помічником хранителя Імператорського Ермітажу. У ті самі роки провадив розкопки в Новгородській, Полтавській, Катеринославській, Харківській, Херсонській губ. Написав кілька статей про українську старовину в журналі «Старые годы». Член ради з влаштування виставки «Ломоносов и Елизаветинское время» (1912), де був організований спеціальний український відділ. У роки незалежності (1919) повернувся в Україну. Очолив секцію мистецтв Українського наукового товариства (з 30 травня 1919). У 1920–24 роках був директором Музею Б.І. та В.М. Ханенків. Вперше був заарештований у грудні 1924 р. У протоколі ч. 204 Спільного Зібрання УАН від 29 грудня 1924 р. зазначено: «Прийнято до відома, що викликаний на сьогоднішнє Спільне Зібрання б. директор Музея ім. Ханенків М. Макаренко не міг прибути й зробити доповідь через те, що його з наказу слідчої влади заарештовано»¹²³.

З 1927 р. М. Макаренко — професор історії українського мистецтва Київського художнього інституту. За протест проти руйнування Михайлівського монастиря й проти плану руйнування Св. Софії 26 квітня 1934 р. ув'язнений, засланий до Казані, де викладав у художньому технікумі. 24 квітня 1936 р. знову арештований в Уфі. Відправлений до Томської виправної трудової колонії, де був знову ув'язнений 15 грудня 1937 р. Місцева трійка визначила йому розстріл. Вирок виконано у Новосибірську.

Наступником Макаренка на посаді директора Музею Мистецтв ВУАН (кол. ім. Ханенків) був Іван Врона, людина іншої генерації й ментальності.

Як і всі інші директори київських музеїв другої, вже совєцької хвилі, Іван Іванович Врона був партійним функціонером (1920 р. перейшов від боротьбістів до більшовиків). 1919 р. входив до колегії прокурорів київського ревтрибуналу, потім до Наркомюсту УСРР. Був першим ректором Київського художнього інституту.

¹²³ НБУ ім. В. І. Вернадського. ІР, ф. І. №№ 26314-15, арк. 1.

Разом з директоруванням він мав у музеї й житло (вул. Чудновського, 15). Даючи 20 вересня 1956 р. зізнання для реабілітації Миколи Христового, він казав, що жив з ним в одному помешканні у 1928–33 роках¹²⁴.

Врону арештували 13 липня 1933 р. Як стверджувала газета «Комуніст», вирізку з якої вшито до справи, *«на ниві образотворчого мистецтва Врона робив те, що Хвильовий у літературі»*. У доповіді на першому пленумі Оргбюра Спілки радянських художників і скульпторів УСРР 27 листопада 1933 р. А.Хвиля багато й брутално говорив про присвячену Нарбутові статтю Врони, наприклад: *«Замість того, щоб показати, хто був Нарбут, що він робив, яку епоху він хотів відтворити, Врона говорить, що Нарбут, бачите, хотів дати національну форму українському мистецтву, але революція, наша радянська дійсність поставили над цим хрест. Нарбут загинув, одійшов у минуле, і за цим минулим каркає ворона — націоналістична «Ворона»*¹²⁵. Цю яскраву фразу сучасники охоче згадували й за 30–35 років. Врона одержав 5 років виправно-трудових таборів. У 1933–36 відбував строк на БАМлагу. У зв'язку з зарахуванням робочих днів звільнений достроково 1 серпня 1936 р.¹²⁶ Викладав у середніх школах у Можайську й Ташкенті. 1943 р. з нього знято судимість. Повернувшись до України і ознайомившись з мистецтвознавчою літературою, що з'явилась за ці роки, Ів.Ів. довідався, що про нього писали: *«Эта ориентация на буржуазный Запад дополнялась у фашистских теоретиков Вроны, Хмурого и других призывом к художникам отображать «украинскую национальную крестьянскую стихию» утверждением, что на Украину возлагается задача борьбы против «ужасов большевизма»*¹²⁷.

¹²⁴ Врона Иван Иванович (29 вересня 1887, с. Остроч, Холмщина – 5 січня 1970, Київ). Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 37203 ФП / кор. 379, арк. 218–221.

¹²⁵ До перебудови образотворчого фронту: Стенограми доповіді й виступів / За ред. Євг. Холостенка і М. Шапошнікова.— [К.:] Мистецтво, 1934.— С. 8.

¹²⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 37203 ФП / кор. 379, арк. 218–221; Олтар скорботи; *Мукомела О. Врона І. І.* // Київська старовина.— 1995.— Травень-червень.— № 3 (312).— С. 93.

¹²⁷ *Иванов А. Художники Советской Украины // Искусство.— Москва, 1935.— № 1.— С. 14.*

Київ. Центральний історичний музей

До складу новоствореного музею увійшов Музей України (П. Потоцького).

В. о. директора Центрального історичного музею став археолог Володимир Автономович Грінченко (15 липня 1900 р., с. Мохурівка Диканського пов. Полтавської губ. – 19 квітня 1948 р., м. Полтава). Працював лаборантом археологічного відділу в Центральному пролетарському музеї Полтавщини. З 1925 р. навчався у Катеринославському ІНО (Інституті народної освіти), паралельно брав участь у Дніпрельстанівській археологічній експедиції разом з Д. Яворницьким, М. Міллером, М. Макаренком та М. Рудинським. Одержавши диплом про вищу освіту, вступив до аспірантури при Інституті матеріальної культури. Завідував відділом рабовласницького суспільства Харківського історичного музею, з 1936 р. — відділом рабовласницького суспільства Центрального історичного музею в Києві. Вчений секретар, спочатку був звільнений, а з лютого 1937 р. став в.о. директора музею¹²⁸. Стан музею було піддано критиці в партійній пресі¹²⁹. Звільнений 5 жовтня 1937 р. А. Гріншпон писав: «Унаслідок шкідництва український історичний музей приведено до розвалу. Директор музею Грінченко та його «ад'ютант» — науковий працівник [Трохим] Тесля зробили все, щоб розвалити цей важливий заклад»¹³⁰. 18 квітня 1938 р. заарештований. Працював на лісоповалі у Красноярському краї. Під час вантажних робіт зламав ключицю. До України повернувся 1947 р. Рештки

¹²⁸ Грінченко Володимир Автономович (15 липня 1900, с. Мохурівка Диканського пов. Полтавської губ. – 19 квітня 1948, Полтава). Див.: *Міллер Мих.* Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України, 1927–1932 // Науковий збірник Українського Вільного Університету: Ювілейне вид. Т. VI.— Мюнхен, 1956.— С. 158–159; *Міллер Мих.* Доля українських археологів.— С. 120; *Нестуля О. О.* Сплондрована доля // Репресоване краєзнавство.— С. 204–209; Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3.— Дніпропетровськ: Гамалія, 2005.— № 385–387; Музей України (2006).— С. 229, 230, 231, 234, 236, 241.

¹²⁹ *Баумштейн В.* Кладовище історичних цінностей // *Комуніст.*— 1937.— 5 серпня.— № 179 (5454).— С. 4; *Вядро Ш., Близнюк П.* Буржуазно-націоналістичне кубло в музеях Києва.— С. 3.

¹³⁰ *Гріншпон А.* Вороги в музеях // *Комсомолец України.*— 1937.— 9 вересня.— № 207 (3579).— С. 3.

архіву — у Науковому архіві Інституту археології (Ф. 11 — 11 од. зб.)¹³¹.

Київ. Музей українського мистецтва

У Музеї українського мистецтва працював історик Михайло Олександрович Тарасенко. Совецька преса писала про нього: «Запеклий націоналіст Тарасенко М.О. в анкетах про соціальне походження демонстративно відповідає: «Походжу з козацького роду». Найближчі його приятелі — махрові націоналісти»¹³². 1929 р. був виключений з ІНО й заарештований, в друге ув'язнений 18 квітня 1938 р. Його розстріляли 7 травня¹³³.

Київ

Паралельно зі здійсненням голоду провадився терор проти людей і пам'яток. У щоденнику Ф. Ернста під 26 січня 1933 р. повідомлено, що саме збиралася чинити влада з пам'ятками Нижнього міста — Подолу: «Засідання у проектно-планувальному відділі комгоспу з приводу реконструкції Червоної площі на Подолі (проект знесення старого й нового корпусів [духовної] академії з дзвіницею, гостиного двору, контрактового будинку і т.д.)»¹³⁴.

1933 р. провадились арешти українських мистецтвознавців, що працювали поза музеями. Людність не реагувала, оскільки це відбувалось на тлі масового голоду на селі.

У лютому 1933 р. було ув'язнено згаданого вище у зв'язку зі справою СВУ Анатолія Носова¹³⁵.

¹³¹ *Miller Mikbail*. Archaeology in the U. S. S. R.— New York, c 1956.— P. 65, 103, 162; *Нестуля О. О.* Сплюндрована доля // Репресоване краєзнавство.— С. 204–209; *Куріло О.* Нариси розвитку археології (2002).— С. 140.

¹³² *Вядро Ш., Близнюк П.* Буржуазно-націоналістичне кубло в музеях Києва.— С. 3.

¹³³ Тарасенко Михайло Олександрович (2 II 1903, Вороніж Черніг. губ. — 7 V 1938). Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 49866 ФП / кор. 972, арк. 27, 247, 267; Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і мат.— К., 1998.— С. 111.

¹³⁴ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 13-1, од. зб. 7, арк. 108 зв. Див.: *Білохін С.* Щоденник Федора Ернста про боротьбу довкола української культурної спадщини у 1920–1930-х роках: Публікація текстів // Пам'ять століть.— 2005.— Травень–серпень.— № 3–4 (54–55).— С. 70–71.

¹³⁵ *Маньківська Руслана.* Репресії серед музейних працівників в кінці 20–30-х рр. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1997.— № 1/2 (4/5).— С. 264.

Мистецтвознавця, ученицю Д. М. Щербаківського Євгенію Юріївну Спаську (20 грудня 1891 р., Ніжин — 12 вересня 1980 р., Алма-Ата)¹³⁶ було ув'язнено 28 березня 1934 р. 31 березня вирішили заслати її до Казахстану на три роки. В обліково-наглядовій справі зберігається довідка, датована 25 квітня 1947 р.: «В первые годы ссылки продолжала поддерживать связи с высланными и ссыльными украинскими националистами». 13 травня 1947 р. було вирішено: «В связи с тем, что Спасская проходит по учетно-наблюдательному делу, ходатайство о снятии судимости оставит без последствий»¹³⁷. Вона померла 12 вересня 1980 р., — влада реабілітувала її посмертно 29 вересня 1989 р. Її ім'я викарбувано у меморіалі пам'яті репресованих мистців України, відкритому 16 грудня 1996 р. біля Академії мистецтва¹³⁸.

Подібним чином відбувались події й по інших великих українських містах.

Харків

14 жовтня 1933 р. було ув'язнено директора харківського (столичного на той час) Музею українського мистецтва Стефана Андрійовича Таранушенка (9. XII. 1889 р., м. Лебедин, Слобожанщина — 13. X. 1976 р., Київ)¹³⁹. Вихованець Імператорсь-

¹³⁶ Спаська Євгенія Юріївна (20 XII 1891, Ніжин — 12 IX 1980, Алма-Ата). Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 30353 ФП; Білокін С. Мистецтвознавча діяльність Є. Ю. Спаської // Народна творчість та етнографія.— 1983.— № 6 (184).— С. 64–67; Маньковська Руслана Вікторівна. Музейництво в Україні (2000).— С. 10; Борисенко Валентина. Нариси з історії української етнології (2002).— С. 62; Мусаєва У. К. Подвижники крымской этнографии (2004).— С. 19, 120–125, 187; Музей України (2006).— С. 72, 73, 201, 213, 224.

¹³⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 30 353, т. 1, арк. 2 – зв., 4 – зв., 17; Т. 2, арк. 19, 21; Маньковська Р. Музейництво в Україні.— С. 130.

¹³⁸ Пам'яті загиблих // Мистець.— К., 1997.— Ч. 1.— С. 1; Пам'ятки України.— 1998.— Ч. 1 (118).— С. 111.

¹³⁹ Таранушенко Стефан Андрійович (9 XII 1889, м. Лебедин, Слобожанщина — 13 X 1976, Київ). Див.: Білокін С. Мистецтвознавець, етнограф // Народна творчість та етнографія.— 1969.— № 6.— С. 67–69; Нестуля О. О. Дослідник народного мистецтва // Репресоване краєзнавство.— К., 1991.— С. 173–177; Нестуля О. О. Скарбами завдячуємо йому // Реабілітовані історією (1992).— С. 99–104; Крячок Микола. Автобіографічні матеріали Стефана Таранушенка // ЗНТШ. Т. ССХХХ. Праці Секції етнографії та фольклористики.— Л., 1995.— С. 467–478; Нестуля О. О. Доля церковної старовини. Ч. 1 (1995).— С. 9, 10, 11, 42,

кого Харківського університету, учень Ф. І. Шміта. Асистент Музею красних мистецтв та старожитностей при Харківському університеті (з 1917). Член Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (1919), Українського комітету охорони пам'яток культури (1929). Директор Музею українського мистецтва в Харкові (1923–33). З 1926 р. крайовий інспектор комісії з охорони пам'яток матеріальної культури (Харків). Член Шевченківського комітету (1928). Діставши 5 років ИТЛ, він потім перебував на засланні в Курську й Астрахані.

Арешти охопили харківські музеї. У листопаді 1933 р. було заарештовано Василя Васильовича Дубровського¹⁴⁰ (19 V 1897, Чернігів – 23.IV. 1966 р., Річмонд, Вірджинія, США). З 1923 р. завідувач Чернігівським губернським історичним архівом, згодом завідувач губернським архівним управлінням. 1925–1934 рр.— науковий співробітник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія та Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС, 1925–30). Професор Харківського ІНО. Інспектор Управління наукових установ УСРР у справах музеїв. Член Шевченківського комітету (1928). Член редколегії при УКОПК (з поч. 1931). Проф. Харківського ІНО.

44, 67, 68, 70, 85, 86, 87, 108, 148, 175, 177, 180, 184, 185, 186, 202, 214, 224, 251, 256; Ч. 2 (1995).— С. 18, 19, 21, 23, 28, 30, 31, 32, 39, 44, 57, 58, 94, 97, 100, 124, 132, 142, 161, 170, 171, 201, 203; *Чепелик В. В.* Про зустрічі з корифеєм мистецтвознавства // З історії Української Академії архітектури: Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України».— К., 1995; *Пуцко Василь*. Стефан Таранушенко // Образотворче мистецтво.— 1996.— Ч. 2.— С. 46–49; *Тарахан-Берега З.* Святиня (1998).— С. 323, 325, 333, 339, 348, 355, 358; *Білокінь С.* На зламах епохи (2005).— С. 2, 50, 59, 170, 174, 189, 190, 191, 193, 209, 210, 242, 284, 310; *Дашкевич Яр.* Постаті-2 (2007).— С. 243; *Ханко В.* Полтавщина: плин мистецтва (2007).— С. 15, 21, 93, 135, 138, 140, 156, 158, 180, 228, 233, 249, 254, 265, 364, 373; *Шудря Євг.* Дослідники народного мистецтва (2008).— С. 68–72.

¹⁴⁰ Дубровський Василь Васильович (19 V 1897, Чернігів – 23 IV 1966, Річмонд, Вірджинія, США). Див.: *Бульбенко Федір Павлович*. Проф. Василь Васильович Дубровський // Наша Батьківщина.— Нью-Йорк—1966.— 15 VII.— № 133–134.— С. 7; *Нестуля О. О.* Доля церковної старовини. Ч. 1 (1995).— С. 9, 171, 196, 238, 256, 269, 270, 276; Ч. 2 (1995).— С. 23, 28, 37, 38, 39, 58, 97, 110, 142, 161; Українські архівісти. Вип. 1 (1999).— С. 126–129 (Оксана Коваль, Ірина Матяш); Українська журналістика в іменах, Вип. 6 (1999).— С. 90–94; *Маньковська Р.* Музейництво в Україні (2000).— С. 6, 12, 60, 62, 63, 64; *Матяш І.* Василь Дубровський – науковець і організатор // Матяш І. Особа в українській архівістиці (2001).— С. 122–142; Музей України (2006).— С. 41, 46, 85–86, 90, 98, 124, 127, 212, 226.

Разом з Таранушенком і Дубровським в одній справі проходили інші харківські музейники. Це були:

Дмитро Петрович Гордєєв (арештований 10 жовтня)¹⁴¹;

Олег Цеславович Поплавський (заарештований 15 жовтня)¹⁴²;
професор (1924) Всеволод Михайлович Зуммер (заарештований 21 жовтня)¹⁴³;

Олена Олександрівна Нікольська (заарештована 21 жовтня)¹⁴⁴;

бібліограф Ярослав Іванович Стешенко¹⁴⁵.

8 листопада в районі Ахалциха у прикордонній смузі затримали співробітника харківського Музею українського мистецтва, Таранушенкового учня Павла Миколайовича Жолтовського (25 листопада 1904 р. – 30 серпня 1986 р., Львів), згодом доктора мистецтвознавства (1881). Незабаром його відправили до Харкова з документами про «нелегальний перехід кордону»¹⁴⁶.

Дослідник харківського осередку українського мистецтвознавства Сергій Івановий Побожій констатував: «*Протягом*

¹⁴¹ Гордєєв Дмитро Петрович (1889–1968). Див.: Олтар скорботи; Гордієв Д. П. // Київська старовина.— 1995.— Травень-червень.— № 3 (312).— С. 96.

¹⁴² Поплавський Олег Цеславович (1903 – не раніше 1974). Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 61278 ФП / кор. 1604, арк. 148; *Побожій Сергій. «Необхідно пожертвувати честю» // Сумська старовина.— 1998.— № 3/4.— С. 55–60; Кіяшко Любов. Поховання Кирила Розумовського в Батурині // Інститут української археографії. Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Том 9.— К., 2002.— С. 184–190.*

¹⁴³ Зуммер Всеволод Михайлович (15 IX 1885, с. Тальне Уманськ. пов. Київ. губ. – 16 XII 1970, Остер). Див.: *Парнис Александр Ефимович. Заметки к теме «Вячеслав Иванов и Александр Иванов» // Вячеслав Иванов и его время / Сергей Аверинцев, Роземари Циглер (Ред.). Frankfurt am Main, etc., 2003. S. 293–305; Мусаєва У. К. Подвижники крымской этнографии (2004).— С. 37–38, 79–80, 122–124; Кочубей Ю. М., Циганкова Е. Г. Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст.; В. М. Зуммер (1885–1970).— К., 2005.— С. 38–301.*

¹⁴⁴ Нікольська Олена Олександрівна (5 XI 1892, СПб. — 1943, Польща). Див.: *Побожій Сергій Іванович. Олена Нікольська: Портрет на тлі тоталітарної лобі // Пам'ятки України.— 1998.— Ч. 1 (118).— С. 116–123.*

¹⁴⁵ Стешенко Ярослав Іванович (24 III / 6 IV 1904, Київ — 11 III 1939, бухта Нагаєво, Коліма). Див.: *Білокін С. Видатний український бібліограф Ярослав Стешенко, 1904–1939 // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 2.— К., 1999.— С. 53–64.*

¹⁴⁶ Жолтовський Павло Миколайович (25 XI 1904 – 30 VIII 1986, Львів). Див.: *Побожій С. Олена Нікольська.— С. 122.*

жовтня 1933 року було арештовано всю харківську секцію кафедри мистецтвознавства: С. Таранушенка, Д. Гордєєва, О. Нікольську, О. Берладіну; музейних працівників П. Жолтовського, О. Поплавського, Д. Чукіна»¹⁴⁷.

Дніпропетровськ

31 серпня 1933 р. нарком освіти В. Затонський здійснив «чистку» Дніпропетровського музею і зняв з посади його директора Дмитра Яворницького, який очолював його протягом 31 р.¹⁴⁸. Пояснювалось це просто: «Дніпропетровський музей являє собою організацію, що здійснювала ворожу буржуазно-націоналістичну та клерикальну роботу»¹⁴⁹.

Як відзначав, уже виїхавши на еміграцію, Михайло Міллер, у Дніпропетровському музеї із 22 службовців було заарештовано 20: «З них секретар музею Садовий умер у в'язниці, Греків був розстріляний, а всі інші — зникли і їхня доля — невідома. Звільнили пізніше хіба одного Аркадія Вікторовича Добровольського, відомого археолога¹⁵⁰. З усіх службовців було залишено на місці лише двох найменших — доглядачку Червлякову (sic) та прибиральницю Дузь»¹⁵¹. За відомостями сучасного дослідника А. Ситника, двоє службовців (прибиральниця Дузь та доглядачка Червцова) лишилось із 17. Ситник називає

¹⁴⁷ *Побожій С.* З історії українського мистецтвознавства.— Суми: Університетська книга, 2005.— С. 24–25.

¹⁴⁸ *Ситник А. А.* Слово про «Запорозького характерника» // Репресоване краєзнавство.— С. 158.

¹⁴⁹ *Нестуля Ол.* Доля церковної старовини в Україні. Ч. 2.— С. 159. Спадкоємиця «запорізького характерника» Н. Ладижинська 7 липня 1936 писала до місцевого обкому, що в межицассі у музеї змінилося п'ять директорів, але жоден з них не налагодив роботи. Більшість набраних до музею співробітників не мали не лише фахової освіти, а й відповідного стажу роботи.

¹⁵⁰ Добровольський Аркадій Вікторович (1885, с. Полтавка Катеринославської губ. – 1956). Див.: *Лагодовская Е. Ф. А. В. Добровольский* // КСИА АН УССР.— Вып. 7.— 1957.— С. 113–114; *Пастернак Яр.* Археологія Україна.— Торонто, 1961.— Пок. (фото – с. 23); *Мезенцева Г.* Дослідники археології України.— С. 39; *Куріло О.* Нариси розвитку археології (2002).— С. 141–142.

¹⁵¹ *Міллер Михайло.* Дніпропетровський (Катеринославський) Крайовий Музей // На слідах.— Ontario, California, 1956.— Ч. 1 (5).— С. 11; *Його ж.* Доля українських археологів під Советами // ЗНТШ. Том CLXXIII.0151 Париж; Чикаго, 1962.0151 С. 121.

ув'язнених — етнографа Василя Кравченка, історика Василя Грекова, Аркадія Добровольського¹⁵² та інших.

Житомир

У Житомирі було ліквідовано наукове ядро Волинського науково-дослідного музею. Ще у вересні 1929 р. у справі СВУ тут було заарештовано відомого етнографа Василя Григоровича Кравченка¹⁵³.

У вересні 1937 р. місцева газета оголосила, що в їхньому музеї з'явився «притулок для неперевірених і темних елементів, для буржуазних націоналістів, що нахабно перекручують історію українського народу. [...] Майже нема такого відділу в музеї, до якого б не приклала своїх брудних рук ця згряя, що звила собі міцне кубло в затишних стінах музею»¹⁵⁴. Персонально назвали чотирьох: це були Снігур, Дмитрук, Лук'янович, Бруховський. У ці самі місяці в Житомирському музеї було заарештовано вісім співробітників¹⁵⁵. Орнітологів В. І. Бруховському у грудні 1937 р. дали 8 років ИТЛ. 10 червня 1938 року розстріляли Н. К. Дмитрука.

Запоріжжя

Слідом за цими музеями було розгромлено запорізький (Дніпрельстанівський) музей — ув'язнено Миколу Філянського, Генріха Мартенса, Петра Смолічева. Тодось Кіранів¹⁵⁶ повісився у музейному приміщенні¹⁵⁷.

¹⁵² Греків Василь (21 I 1870, Харків — ?). Див.: Ситник А. А. Слово про «Запорозького характерника» // Репресоване краєзнавство.— С. 158. Пор.:... 3 порога смерті... Вип. 1.— С. 158—160.

¹⁵³ Кравченко Василь Григорович (25 IV 1862, Бердянськ — 20 III 1945, Ростов-на-Дону). Див.: Шевчук Мирослава Валеріївна, Титов Володимир. Відоме і невідоме «Товариство дослідників Волині» // Наука і культура. Вип. 24.— К., 1990.— С. 76; Костриця М. Ю., Мокрицький Г. П. Народознавець і «ворог народу» // Репресоване краєзнавство.— С. 84—93; Малюк Михайло. Василь Кравченко: Спроба життєпису // Наука і культура. Вип. 25.— К., 1991.— С. 183—190; Шестопалова І. О. Етнограф В. Г. Кравченко: невідомі сторінки біографії // Українська національна ідея: історія і сучасність: Наук. зб.— Житомир, 1997.— С. 35—36.

¹⁵⁴ Дорошенко О., Сніговий Я. Хто орудує в Житомирському музеї? // Радянська Волинь.— 1937.— 30 вересня.

¹⁵⁵ Маньківська Р. Репресії серед музейних працівників.— С. 266.

¹⁵⁶ Пастернак Яр. Археологія України.— Торонто, 1961.— С. 313, 339.

¹⁵⁷ Міллер Мих. Доля українських археологів під Советами // ЗНТШ. Том CLXXIII.— Париж; Чикаго, 1962.— С. 122; Ситник А. А. Слово про «Запорозького характерника».— С. 158.

Микола Григорович Філянський — поет, вірші якого не любив М. Зеров. Організатор і директор музею Дніпробуду. Його силуетний портрет (туш, акварель) виконав Б. Пилюпенко¹⁵⁸. Заарештований 11 жовтня 1937 р. Розстріляний¹⁵⁹.

Марія Степанівна Мушкет (1899 р., с. Денисівка Лубенського району Полтавської області — 1938 р.) 1925 р. закінчила інститут. До 1935 р. працювала в УАН, після цього виїхала на роботу до Чернігівського музею. За 20 днів її звільнили «як соціально чужий елемент», але за три з половиною місяці реабілітували. У вересні 1935 р. музейний відділ Інституту історії матеріальної культури направив її на роботу до Запоріжжя. Вона стала директором музею Дніпробуду, де працювала до 15 лютого 1937 р. У травні 1937 р. влаштувалась на роботу в київському Історичному музеї. У вересні звільнилась і виїхала до брата, що жив у Горлівці. Працювала вчителькою неповної середньої школи. 27 лютого 1938 р. її арештували, а 5 березня і 22 квітня допитали. 2 квітня 1937 р. О. Бодянский писав академіку Яворницькому: *«Го Мушкет робила [...] на мене наклети і пришивала мені націоналізм, казала, що я до Вас заходив, а я сказав після її наклеїв на мене, що її чоловік був М. Я. Рудинський [...]»*¹⁶⁰. Рішенням трійки УНКВД по Донецькій області від 26 квітня 1938 р. її розстріляно¹⁶¹.

¹⁵⁸ Каталог виставки «Художник сьогодні».— Х., 1927.— С. 16.

¹⁵⁹ Філянський Микола Григорович (6 XII 1873, с. Попівка Миргородського пов. Полтавської губ. — 12 I 1938, Київ). Див.: Обірвані струни: Антологія поезії поляглих, розстріляних, замучених і засланих 1920–1945 / Вибір, передмова й довідки Богдана Кравцева.— Нью-Йорк: НТШ, 1955.— С. 41–52; *Славутич Яр*. Розстріляна муза: Сильвети.— [Detroit:] Прометей, 1955.— С. 25–28; *Шевчук Валерій Олександрович*. Скворода – Філянський і явище українського неobarocko // Наука і культура. Вип. 22.— К., 1988.— С. 388–395; *Грив Василь Іванович*. За відсутністю складу злочину // Репресоване краєзнавство.— С. 255–258; *Його ж*. Нерозривно пов'язаний з Україною // Реабілітовані історією.— К.: Полтава: Рідний край, 1992.— С. 112–116; *Шевчук Валерій*. Ліричні одкровення // Репресоване «відродження».— С. 322–331.

¹⁶⁰ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. I.— Дніпропетровськ, 1997.— С. 80.

¹⁶¹ Мушкет Марія Степанівна (1899, с. Денисівка Лубенського району Полтавської області – 1938). Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1. № 49866 ФП / кор. 972, арк. 459 зв., 502 – зв.; Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. I.— С. 79–80, 82; Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і мат.— К., 1998.— С. 112.

Поки довколишнє життя тривало, наче нічого не трапилося, слідчі мордували закріплених за ними в'язнів, провадячи з ними нескінченні нічні розмови й вигадуючи з одержаних прізвищ і реалій якісь свої, дикі комбінації. Для цього вони мали на руках «орієнтировки». Після цього примушували нещасних в'язнів авторизувати те, що в них відтак виходило й що могло оскаржити тих, хто ще лишався на «волі». Так, 13 січня 1934 р. у протоколі допиту Д. П. Гордєєва з'явився текст, широко цитований по інших справах:

«В Киеве был наиболее мощный блок музейных к-р ячеек при Лаврском музейном городке (Куринный, Шугаевский, Мощенко, Моргилевский, Потоцкий, Новицкая).

В Музее искусств ВУАН к-р работу проводил Гуляров и Вязьмитина.

В сельхоз-музее — Спасская.

В Историческом музее им. Шевченко Эрнст, Пилипенко, Мощенко»¹⁶².

Лише в цьому протоколі слідчий перелічив 11 душ. Дехто з них уже сидів, кілька музейників було арештовано згодом. Крім Моргілевського (помер за німців 1942 р), Новицької та Вязьмитіної, більшість перелічених уночі 13 січня 1934 р. рано чи пізно опинилась у в'язниці. Для цього службовці ГПУ розмножували цей і подібні йому витяги з протоколів і розкладали їх у відповідні теки. Справи-формуляри, «дела оперативной разработки» (ДОР) — а їх було нагромаджено з величезним запасом, — лиш чекали на сигнал. Так чи інакше, спершу в архівах ГПУ відклались документи, потрібні для оскарження одинадцяти видатних вчених, які уже є або будуть в енциклопедіях, а за ними — десятків, сотень і тисяч інших.

Як бачимо, руйнуючи українське музейництво, большевики громили увесь персональний склад музеїв. Доречно нагадати формулу, яку чули з вуст Кагановича: «Мы снимаем людей словами»¹⁶³.

¹⁶² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 61277 ФП / кор. 1604, арк. 16.

¹⁶³ Восленский М. Номенклатура — господствующий класс Советского Союза. — Москва: Октябрь, Сов. Россия, — 1991. — С. 95.

Сергій ВАКУЛИШИН,

голова районного осередку

Національної спілки краєзнавців, методист центру
позашкільної роботи та завідувач зразкового музею
історії Святошинського району м. Києва

ДО ПИТАННЯ ПРО АВТОРСТВО ЛІТЕРАТУРНОЇ ПАМ'ЯТКИ «ЯК ГАРТУВАЛАСЯ СТАЛЬ»

«Існують два роди книжок. До першого належать такі, що мають гарні захоплюючі місця, проте самі книжки в цілому погані. І є гарні книжки, що мають окремі невдалі слабкі місця»,— стверджував прославлений свого часу 30-річний інвалід з неповною початковою освітою, делегат кількох з'їздів Комуністичної спілки молоді, московський персональний пенсіонер Ніколай Островський. Наважуся додати до цієї класифікації ще третій рід книжок — п р а в л ь н і. Саме до таких творів належить книга «Як гартувалася сталь», закінчена у 1933 році.

Про кого цей твір? Про юного «чекіста», який у першій частині крив мотом навсібіч, а у другій — раптово відмовився від цієї звички, став зразковим комуністом, вожаком пролетарської молоді окупованої України... Залізною стійкістю він дивував усіх, хто траплявся йому на бойових шляхах. Найбільше — друзів-гепеушників, настирлива, стабільна присутність яких в усіх «захоплюючих місцях» твору гідна подивування.

Справжнісінькі, тепер уже московські гепеушники, беручись за написання роману «Как закалялась сталь» (надалі — скорочено — «КЗС»), вельми кепсько знали реалії Київщини. Тому українські сільські населені пункти вони називали «деревнями». Працюючи поспіхом, вони, вочевидь, полінувалися замовити топографічну мапу і користувалися оглядовою географічною.

Лише цим можна пояснити курйоз з «деревней Васильковим»! Поясню детально. Перед ключовою картиною «КЗС» — будівництвом вузькоколійки біля Боярки — кожний член Губерніяльного комітету «г л ь б о к о з а д у м а в с я»¹. І було чого чухати потилицю: головний доповідач повідомив, що стан-

¹ *Николай Островский. Как закалялась сталь.* — К., Вєзєлка, 1986. — С. 189.

ція Боярка лежить «за 15 верст від найближчої деревні!» Отже, ані робочої сили, ані житла для мобілізованих київських комсомольців не було...

Стоп! Для якого дурня це писано? Пряма відстань од станції становить: 6 км — до Віти-Поштової, 7 км — до Круківщини, 10 км — до Білогородки... І то все старовинні села або містечка! Вказаній у творі відстані (понад 15 км) відповідає лише Васильків — стародавнє місто з двома залізничними станціями.

Якби «КЗС» писав Островський (який, начебто, навчався у київському залізничному технікумі²), він би не дозволив собі такої дурниці. Не знаю, чи проходив Островський «Всеросійський перепис», але, пишучи твір про Україну (хоч і окуповану, а проте нібито ж окрему «республіку»), він би той перепис, який очевидно відбули справжні автори книжки, мабуть, не згадував.

Постає й інше питання: нащо було дванадцять років зволікати з прославлянням «епопеї»? (Це я знову про «легендарну вузькоколіяку»). Порівняймо, наприклад: Михайл Булгаков написав «Білу гвардію» уже через чотири роки після зображуваних реальних подій — і припустився лише о д н і є ї помилки: апокаліпсичний вибух набоїв 1918 року локалізував на Лисій Горі замість сусіднього Звіринця. А друга частина «КЗС» просто рясніє неточностями, «нестиковками» чи явними помилками...

Придивімося уважно до справжньої Боярки. На відміну од московських писак, які бачили на мапі лише пунсон (кружечок) при залізниці, ми знаємо ще дещо. Боярка — не лише залізнична станція. До 1916 року ще популярний курорт. Для потреб відпочивальників (здорових та хворих) існувала відповідна інфраструктура та — найсуттєвіше для нашої «епопеї» — кілька кварталів просторих дач.

Ось на цих самих дачах і слід було розмістити ударних будівельників. В порядку звичного тоді «уплотнення буржуев». (Тоді б одразу відпали складності «вахтового методу» і як наслідок цього — відморожені ноги та чиряки на брудних шиях.) Чому так не зробили члени Губкому, які на своєму екстремому засіданні, нагадаю, «глибоко задумалися»? Напрошується проста

² Леонід Хінкулов. Літературні зустрічі.— Київ: Радянський письменник, 1980.— С. 244.

відповідь. Справжні автори твору побоюлися це зробити, щоб згодом не з'явилися охочі до пошуку свідків — так звані «слідопити» — юні піонери, журналісти та інші краєзнавці.

Далі — більше. Виринають нові й нові питання. Одне з них, чи може людина з відмороженими ногами (відмороженими настільки, що вже і вночі не відтаювали) залишитися надалі ходячою,— передаю на розсуд практиків воєнно-польової хірургії.

Дивує, також, кульгава придумка з вимушеною зупинкою на засніженій станції Боярка пасажирського потяга — задля заправки паровоза дровами, замороженими до такого ж стану, що і ноги Корчагіна... По-перше, чому машиніст наважився рушати в рейс, знаючи про нестачу палива? По-друге, чому автори «КЗС» проігнорували елементарне застереження про те, що «взагалі нераціонально допускати спалювання вологих дров»?

Зрештою, чи могли шахтарі Кривбасу та Донбасу допустити ганебне явище, коли єдиновірні пролетарі-залізничники «Юго-Западної» стали їздити на дровах?.. Аж ніяк! «В результаті надзвичайних заходів... Донбас уже в 1921 році дав понад 5 млн. т вугілля. Донецьке вугілля пішло і на київські підприємства»⁴.

А тим часом (усього лише за 40 років) міф про Корчагінську вузькоколійку виріс до таких гіпертрофованих розмірів, що журналістська братія взагалі не розуміла предмета власного славословія. Наприклад, солідне видавництво — Всесоюзний «Політвидав» — накладом 200 000 (двісті тисяч!) примірників оприлюднив повідомлення Георгія Яковлева про те, що Островський «будував осінньої сльоти в у з ь к о к о л і й к у К и ї в – Б о я р к а»⁵. Нагадаю тим, у кого немає під рукою твору: «КЗС» змальовує епопею будівництва 6-кілометрової тимчасової гілки в місцевому лісі (де саме, невідомо й досі: в різний час встановили пам'ятні знаки в трьох різних точках), а не спорудження міжміської магістралі.

Втім, на час, у якому живуть персонажі «КЗС» (а це кінець 1921 року), жодної потреби у їхніх «геройських діяннях» не

³ П. Скепский. Паровоз: Учебник для школ машинистов паровозов.— Изд. 2-е.— М., 1953.— С. 327.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти томах.— Том «Київ».— К., 1968.— С. 292.

⁵ Г. Яковлев. Николай Островский.— М., 1975.— С. 4.

існувало! З тієї простої причини, що київські околиці вже мали кілька вузькоколіїних залізниць: 9-кілометрову для святошинського трамвая (кілька мемуаристів ХХ ст. засвідчили, що це був популярний варіант транспортування до Києва «лівих» дров); 20-кілометрову для пуца-водицького трамвая (в с я траса якого пролягала суцільним бором); 14-кілометрову для броварського пасажирського та в а н т а ж н о г о мототрамвая; 18-кілометрову для господарчих потреб — через Берковецьке, Пуца-Водицьке, Межигірське та Старо-Петрівське лісництва (т. зв. бельгійська вузькоколіїка); 70-кілометрову того ж призначення — південного напрямку (Германівка — Козин — Віта-Поштова — Гатне — Пост-Волинський).

До речі, саме про германівську залізницю згадав одноліток Островського — київський залізничник, а згодом Генсек усесервіської комсомолії Олександр Бойченко. Один з персонажів його прози «перейшов вузькоколіїку, що нею возили дрова з лісу до Києва...»⁶. Спеціально наголошую на тому, що дія твору Бойченка відбувається того ж таки 1921 року!

Найзручнішою для використання була, на мій погляд, пуца-водицька трамвайна колія. Адже вона сполучала досить віддалені ліси з центром міста. Тобто будь-який периферійний вантаж можна було доставити безпосередньо до електростанції, лікарні чи привокзального магазину... (Звернімо увагу на те, що в тексті «КЗС» відсутня важлива технологічна ланка! Погодьмося: вузькоколіїні вагончики самі до Києва не поїдуть; отже, треба комусь у Боярці перевантажувати дрова до магістрально-го ешелона).

...Опитуючи довгожителів Приірпіння про різні обставини спорудження «Київського укріпленого району №1», я дізнався про спеціально прокладену для цього залізницю (звісно, — вузькоколіїну) та час її будівництва. Це десь 1931–1932 роки. Досі в різних місцях Київського, Межигірського та Першотравневого лісництв можна побачити непогано збережений насип тієї звивистої дороги. Ось де мають стояти пам'ятні знаки талановитим військовим інженерам та сотням невідомих будівників вузькоколіїки: українським колгоспникам, робітникам київських заводів, в'язням Лук'янівки та інтернаціональному вояцтву РККА.

⁶ Олександр Бойченко. Молодість: Роман.— К., 1985.— С. 118.

Припускаю, що компетентні фахівці в одностроях НКВД, надивившись на панораму тієї епопеї, повернулися до Москви і запропонували змалювати її у «КЗС». З усім адекватним епосі реалізмом!.. Саме ця версія може виправдати і непоодинокі згадки про «з а г р а д о т р я д и», і те, що в усьому творі чи не єдиний раз згадано про їжу — три ложки борщу.

Отже, з творчим принципом Ніколая Островського «писати тільки правду» (за А. Хінкуловим) ми трохи розібралися. Більш об'єктивний знавець творчості Островського — Сьмьон Трегуб підштовхує нас до обчислення авторських пропорцій у текстах «КЗС».

Цікаво, що Островський задумав писати книжку ще 1925 року і робив для цього якісь заготовки⁷. За два-три роки визріло бажання створити спогади, записати низку фактів⁸. Нотатки Островського спецбригада використала у перших главах «КЗС».

Насамкінець — надзвичайно гостре питання: нащо було створювати книжку, де мало що тримається купи? Пропоную пояснення. Масові тиражі «КЗС» (уже 1936 року побачило світ 29-те видання!) були необхідні для потрібного впливу на читачів, точніше, — на їхню підсвідомість.

В середині 30-х років громадянам СРСР потрібно було прищеплювати ідею про Польську советську соціалістичну республіку⁹, мрію про те, що років через двадцять «одна республіка настане для в с і х людей»¹⁰. Тож чи могла «сліпа мумія» (за виразом Міхаїла Кольцова) знати послідовність бойових дій майбутньої світової війни, розробленої великим вождем товарищем Сталіном: спочатку Польща, потім Німеччина, а там уже «буржуя кінчати в Америку поїдемо»¹¹?

⁷ С. Трегуб. Живой Корчагин.— М., 1968.— С. 117.

⁸ Там само.— С. 130

⁹ Николай Островский. Как закалялась сталь.— К., Вєзєлка, 1986.— С. 147, 160.

¹⁰ Там же.— С. 221.

¹¹ Там же.

Людмила ШИЛОВА,
провідний науковий співробітник
відділу «Київ у 1917–1953 рр.»
Музею історії міста Києва

**ВИКЛАДАЧІ ШКОЛИ ІМЕНІ С. С. КАМЕНЄВА,
ЯКІ ПРОХОДИЛИ ПО СПРАВІ «ВЕСНА»
ВІЙСЬКОВО-ОФІЦЕРСЬКОЇ КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНОЇ
ОРГАНІЗАЦІЇ, ЩО «ДІЯЛА» У КИЄВІ 1930–1931 рр.**

Зусилля істориків нині спрямовані на переосмислення подій минулого, ліквідацію так званих «білих плям», відновлення історичної справедливості щодо наших співвітчизників, які зазнали необґрунтованих репресій з боку держави за свої політичні, релігійні переконання, соціальні та національні ознаки. Вільний доступ до державних архівів уможливив вивчення причин свавілля, політичних репресій. Раніше цей пласт нашої історії надійно приховувався адміністративно-командною системою за допомогою жорсткої цензури, закритості архівних матеріалів, позначених грифом «Цілком таємно». Архівно-слідчі справи репресованих свідчать, що в ті часи правовий характер і доказове значення слідчих дій звелось нанівець. Єдиною метою слідчих було отримання будь-якою ціною зізнань заарештованих у «скоєних» злочинах, тож форми і методи їх одержання до уваги не бралися. Інформація, що міститься у справах, є унікальною. Жодне інше джерело не містить такої повної інформації щодо механізмів терору від моменту формування компрометуючих певну особу матеріалів і до винесення вироку.

Ще до «великого терору» 1937–38 років об'єктом пильної уваги чекістів були військові. У середині — другій половині 20-х років ХХ ст. збирання оперативних матеріалів органами ДПУ на колишніх офіцерів — представників «внутрішньої контрреволюції», велось за кількома головними напрямками. Частина офіцерів, незалежно від того, служили вони чи ні у білих арміях, потрапляли під визначення «російська контрреволюція», інша частина, особливо ті, що у 1917–1921 рр. перебували у військах УЦР, армії гетьмана П. Скоропадського, Українській Галицькій

армії (УГА), Армії УНР, розглядалися як потенціальні кадри «української контрреволюції».

Отже, наприкінці 20-х на початку 30-х років минулого століття, коли відбулися масові показові репресії проти старої технічної і гуманітарної інтелігенції, радянськими органами держбезпеки було завдано нищівного удару і по дореволюційній військовій інтелігенції.

Справа «Весна» відрізнялася від інших справ на військових спеціалістів своїм всесоюзним масштабом (за нею проходило і було засуджено тисячі людей). Фігурантами її стали не лише військові, а й цивільні особи, яким інкримінувався широкий набір «контрреволюційних злочинів». Вона мала важливе політичне значення не лише тому, що безпосередньо стосувалася військової галузі, а ще й тому, що носила знаковий характер у ставленні тоталітарного режиму до старої військової інтелігенції.

Восени та в грудні 1930 р. — практично на всій території УСРР відбувалися лавиноподібні арешти усіх, підозрюваних у підготовці «всеукраїнського збройного повстання». В наказі ОДПУ від 9 серпня 1930 р. про посилення боротьби зі шпигунством, контрреволюційними й антирадянськими проявами у частинах РСЧА писалося *«Среди прослойки старых специалистов как состоящих в запасе, так и на службе в рядах Красной Армии, отмечаются резко выявленные тенденции «перестройки» (в связи с уверенностью в неизбежности гибели советской власти в предстоящих военных столкновениях). Часть из них становится на путь прямого вредительства и контрреволюционной работы, о чём свидетельствуют раскрытые Особыми отделами контрреволюционные вредительские организации в артиллерии, топографических органах, морском и воздушном флотах и военно-санитарных органах. Отмечается также рост среди части начсостава великодержавных, сепаратистских, шовинистических и антисемитских настроений»*¹. А в обвинувальному висновку по справі «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації» у частинах Київського гарнізону (справа «Весна») 26 травня 1931 р. було запи-

¹ Советская военная контрразведка. Сборник документов. Вып. 2.— М., 1961.— С. 230—231.

сано «Органами ГПУ Украины раскрыта в Киеве подпольная военная офицерская контрреволюционная организация, являющаяся частью Всесоюзной военно-офицерской контрреволюционной организации. Киевская военно-офицерская организация проводила широкую работу по подготовке активной помощи иностранной интервенции путём консолидации контрреволюционных сил, преимущественно из числа бывших офицеров, как находящихся в рядах Красной Армии, так и находящихся вне её, вредительства, деморализации ближайшего тыла Красной Армии и вооруженного свержения Советской власти.

Для выполнения этих задач организация успела развить активную деятельность как среди бывшего офицерства, так и комсостава запаса, создавая командные кадры для подготавливаемого восстания. Военно-офицерская организация успела развернуть весьма активную работу по созданию повстанческих кадров как в г. Киеве, вовлекая в свои ряды бывших офицеров, чиновников, домовладельцев, торговцев и прочих лиц, интересы коих были ущемлены Октябрьской революцией, так и на селе, вовлекая кулаков, бывших политбандитов и прочих контрреволюционный элемент.

Подготавливая вооруженное восстание, военно-офицерская контрреволюционная организация разработала оперативный план восстания города, разбив город на 30 районов, и назначив на каждый из этих районов руководителя из числа активных членов организации-военруков и военных преподавателей Киевских ВУЗов. Организация также разработала план вооружения повстанцев, заключавшийся в выдаче им оружия членами организации из военкабинетов гражданских ВУЗов, где имелось значительное количество его, и из оружейных складов войсковых частей.

Кроме того, для обеспечения успеха восстания и действий интервентов капиталистических государств Киевская военно-офицерская организация провела работу по созданию диверсионных групп для подготовки разрушения мостов через реку Днепр, важных сооружений в городе и железнодорожного транспорта»².

² ДА СБУ, ф. 6, л. 67093 ФП т. 3289 л. 3.— Оригінал. Рукопис.

Прелюдією до справи «Весна»¹ стали репресії, які мали місце у 1929 р. проти колишніх генералів та офіцерів царської армії — військових спеціалістів РСЧА з якимось технічним фахом — артилеристів, інженерів, фахівців зі зброї, топографів, медиків. Усі вони звинувачувались у шкідництві, знищенні живої сили, гальмуванні військово-технічного розвитку або навпаки — навмисному завищенні планів модернізації армії, підготовки антирадянського збройного повстання, шпигунстві, очікуванні інтервенції військ капіталістичних держав.

Територіально міфічна «організація» охоплювала значну частину України, включно з містами Харків, Київ, Одеса, Конотоп, Житомир, Чернігів, а також мала зв'язки з Москвою і Ленінградом. В агентурних матеріалах справи вказано: «...в школе ім. С.С. Каменева имела офицерская группировка, начавшая существовать с 1924 года. Источники указывают на то, что вокруг бывшего генерала Генерального штаба Ольдерогге, занимавшего в Киеве после окончания гражданской войны должность начальника школы имени Каменева, а затем помощника его, группировались многие бывшие офицеры, устроившиеся на преподавательскую работу в школе.

Сам Ольдерогге ... стягивал в школу имени Каменева многих бывших офицеров, окружил себя своими ставленниками и этим засорял преподавательский состав школы чуждыми элементами»⁴. У цих матеріалах також зазначалася мета організації та план по захопленню повстанцями міста Києва: «Цели организации сводились к свержению советской власти путем вооруженного восстания, при сочетании такового с началом и наступлениям интервентов. [...] непосредственно после восстания, временно до созыва Учредительного собрания, власть должна была принадлежать военной диктатуре. [...] Подготовка к восстанию в городе проводилась по заранее составленному плану, каковой предусматривал разбивку города на два сектора: северный и южный, или 1-й и 2-й. Город в целом был разбит на 20 повстанческих районов. Эти районы в свою очередь разбивались пополам. Начальниками городских повстан-

¹ Ця чекістська операція увійшла в історію під назвою «Весна», оскільки змовники, нібито, очікували навесні 1931 р. на інтервенцію Антанги.

⁴ ДА СБУ, ф. 6, спр. 67093 – ФП. – Т 3289, арк. 37.– Оригінал. Рукопис.

ческих районов были назначены активные члены военно-офицерской организации, проживавшие в этих же районах. Назначение их проводилось штабом организации.

На обязанностях начальников повстанческих районов и их помощников лежала задача по подготовке повстанческих кадров и формированию повстанческих отрядов.

По каждому из повстанческих районов были намечены основные объекты, подлежащие захвату. Конкретно намечались к захвату различные правительственные учреждения, а также разрабатывались меры по захвату особенно стойких, по мнению организации частей»⁵.

Для здійснення масових арештів 1930–1931 рр. співробітники ДПУ отримали дозвіл на спрощений порядок ведення слідства і суду. Величезні масштаби репресій, шалений темп арештів та винесення вироків, низький професійний рівень освіти більшості чекістів, їхнє бажання прискорити свій кар'єрний ріст, створювали сприятливі умови для масових фальсифікацій у процесі провадження слідства.

Показово, що у багатьох випадках у матеріалах слідства обвинувачення не конкретизувалося (наприклад, «займався контрреволюційною діяльністю», «соціально небезпечний елемент») слідчі долучали до справи лише ті документи, які були компроматом на заарештованого. Достовірністю інформації, викладеної в матеріалах слідства, не переймалися, факти не перевірялись, у якості доказів використовували навіть чутки.

Заяви репресованих, їхні касаційні скарги, листи, що містяться у справах, свідчать: одразу після арешту слідчі активно «працювали» з ними, тобто застосовували тортури, погрози, очні ставки з морально зламаними людьми, які давали необхідні слідству зізнання. Це далеко не повний перелік методів, які мали зламати волю в'язня, не даючи йому жодної можливості протидіяти слідству. Якщо не було потрібних зізнань, то протокол допиту взагалі не вівся.

Більшості допитуваних блюзнірськи обіцяли за неправдиві і сфальсифіковані свідчення збереження життя та звільнення. Якщо ж людина не погоджувалася, їй погрожували розстрілом,

⁵ ДА СБУ, ф. 6, спр. 67093 – ФП. – Т 3289, арк. 3–37, 47–59, 64–75, 76–78.

застосуванням тортур, побиттям у камерах, арештами і висилкою до концтаборів рідних — дітей та батьків.

Особливою формою пресингу слідчого була апеляція до патріотизму та сумління звинувачених. Тривале перебування у камерах призводило до психологічного «зриву» й бажання будь-що та якомога швидше завершити слідство. Проте більшість заарештованих вірили, що вдасться встановити «правду» на суді.

Під час здійснення репресивної операції заарештовувалися не лише особи з облікових списків ДПУ, а й багато хто з громадян на підставі сфальсифікованих чекістами протоколів допитів.

Під тортурами заарештовані давали неправдиві свідчення щодо існування міфічних контрреволюційних організацій, до яких нібито входили їхні родичі, друзі, знайомі. В абсолютній більшості випадків чекісти самі ж і вигадували наявний склад таких організацій.

Багато заарештованих по цій справі тривалий час заперечували свою провину, стверджуючи, що не належать до жодної антирадянської організації. Вони змінювали свої свідчення лише після застосування до них фізичного впливу та пред'явлення зізнань так званих «свідків». Для ілюстрації сказаного можна навести кілька прикладів: так, у справі Мьяновського⁶ Миколи Львовича — колишнього полковника російської армії, є його зізнання, в якому він визнає, що був членом контрреволюційної організації, але згодом у своїй заяві на ім'я Голови Об'єднаного Державного Політичного Управління України 01.09.1932 р. він це заперечує. Звернемося до інших документів: заарештований Мьяновський М. А. 31 січня 1931 р. свідчив: *«Примерно в декабре 1922 г. преподаватель Мартынов сообщил мне о существова-*

⁶Мьяновский М.А. (1876–?) закінчив Київський кадетський корпус (1895 р.), Олександрівське військове училище (1897 р.). Брав участь у Першій світовій війні, у 1917 р.— начальник паркового дивізіону 83-ї артилерійської бригади. В РСЧА з літа 1918 р.: начальник артилерії 1-ї стрілецької дивізії Радянської Латвії, у жовтні—грудні 1918 р.— у комісії з розробки статутів РСЧА, у грудні—травні 1919 р.— начальник артилерії Латинської (згодом XV) армії, згодом — начальник Тульського укріпленого району (УФ), начальник артилерії Уральського УФ. 3 січня 1920 р.— викладач Білгородської артилерійської школи, школи ім. С.С. Каменєва, Сумської артилерійської школи, з 1928 р.— викладач школи ім. С.С. Каменєва. 7 січня 1931 р. заарештований, 2 червня 1931 р. Судовою Трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до 10 років позбавлення волі. У 1958 р.— реабілітований.

нии ячейки, которая постановила себе целью организовать бывших офицеров, втянуть в эту организацию максимальное их число. Задачей этой организации была такова, чтобы взять власть в свои руки, объявить военную диктатуру и довести дело до Учредительного собрания. Я получил указания относительно той работы, к которой я должен был приступить, а именно: завербовать в организацию 5 человек, посвятить их в цели и задачи организации, возложить на каждого из завербованных обязательства завербовать в свою очередь пять человек, которые тоже должны будут такую вербовку провести»⁷.

Найбільша увага під час слідства ДПУ була сфокусована на безпосередній підготовці збройного повстання у Києві. Ось що з цього приводу розповідав Мянновський М. А. 18 січня.1931 р.: «Ржецицкий посвятил меня в план деятельности на случай интервенции. По этому плану в случае мобилизации все завербованные должны идти в части, в кои они призываются, должны получить вооружение, снаряжение, затем при выступлении на фронт, с первых же ночлегов бежать из частей в свои районы, оружие прятать, а сами скрываются до того времени пока интервенты не займут Киевский район. После этого собираваться в Киеве, в штабе, где их будут организовывать в группы и передавать в распоряжение интервентов»⁸.

6 лютого 1931 р. він говорив: «В ноябре–декабре 1928 г. Ржецицкий сказал мне, что штаб намечает назначить меня на случай восстания начальником Лыбедского района. По словам Ржецицкого план намечен такой: город разбивается на районы, в каждый район назначается начальник, этот назначенный обязан ознакомиться со своими районами, наметить места, подлежащие захвату, способ связи между строевыми частями и учреждениями в районе и района с центральными управлениями, наметить место штаба района. Кроме того захват воинских частей и их разоружение будут произведены его распоряжением крестьянскими и студенческими группами, командование которыми будет поручено особыми лицами по назначению штаба. Отряды и группы, действующее в районах, к которым

⁷ ДА СБУ, ф. 6, спр. 67093 – ФП. – Т. 778, арк. 22.

⁸ ДА СБУ, ф. 6, спр. 67093. – ФП. – Т. 778, арк. 31.

присоединяются и все завербованные данного района перебрасываются штабом из района в район в зависимости от успеха действий в том или ином районе. На случай частичной неудачи в районе, необходимо продумать вопрос об организации обороны до прибытия подкрепления из другого района, а в случае общей неудачи, отряды отходят под общим командированием с целью присоединиться к действующим частям интервенции. Я поделился с ним своей наметкой, которая сводилась к следующему: первым должны быть захвачены артчасти и другие строевые части, расположены в районе, затем милиция и пожарная команда, а потом почтово-телеграфная контора, железнодорожная станция «Киев» и сберегательные кассы. Захватываются эти пункты по следующему плану: захватываются отрядами по числу войсковых частей, включая сюда и милицию, части разоружаются, а пункты эти сейчас же приводятся в оборонительное положение, дабы в случае неуспеха в каком-либо участке, можно было бы временно удержаться до подхода подкреплений. В случае общего неуспеха действий, все отряды отходят в направлении на Соломенку – Жуляны и дальше по указанию штаба руководств»⁹.

Судова Трійка при колегії ОДПУ УСРС стосовно Мянновського М. А. 2 червня 1931 р. приймає таку постанову: «... закляти в общих местах лишения свободы сроком на 10 лет»¹⁰. По закінченні слідства та винесення вироку 1 вересня 1931 р. він пише особисту заяву на ім'я Голови Об'єднанного Державного Політичного Управління України, у якій відмовляється від попередніх своїх свідчень: «В своих письменных показаниях я, Мянновский Н. А., признал себя виновным несмотря на то, что в действительности я не только не состоял в такой организации, но даже и не знал (и не знаю и по сей день) о её существовании. Поступил так под влиянием камерной обработки, убившей меня, что так надо писать, что так требует настоящий момент. Кто не враг Советской власти, кто действительный и искренний друг её, тот сделает то, что от него сейчас требуется т.е. напишет о своём якобы участии в кон-

⁹ ДА СБУ, ф. 6, спр. 67093 – ФП. – Т. 778, арк. 42.

¹⁰ ДА СБУ., ф. 6, спр. 67093 – ФП. – Т. 778, арк. 201.

трреволюционной организации. Это вот атмосфера в камерах: пиши, пиши, так надо, так требует партия и власть»¹¹. Проте це йому вже не допомогло.

У справі «Весна» було засуджено і Глаголева¹² Леоніда Олександровича — колишнього підпоручника російської армії. На допиті 16 квітня 1931 р. він показував: «Я, Глаголев Л. А., бывший преподаватель Киевской пехотной школы состою в контрреволюционной организации с зимы 1929–30 г.г. Втянут в эту организацию бывшим преподавателем той же школы Фирсовым И.Е. он рассказал мне о том, что в связи с тяжелым положением бывших офицеров, неустойчивостью их служебного положения и тяжелым политическим состоянием Союза, сейчас развивается недовольство среди беспартийного казачества, что создание организации бывших офицеров, ставящей своей целью свержение советской власти, что к этой организации примыкают многие лица начсостава. Одновременно Фирсов спросил меня о моём согласии примкнуть к этой организации. Я согласился и получил от Фирсова задание подыскать сочувствующих этому делу лиц и вовлекать их в организацию. Это было в декабре 1929 г. Второй раз я имел с Фирсовым разговор осенью 1930 г. На этот раз Фирсов сообщил мне, что организация бывших офицеров разрастается, что в неё входят и лица военного начсостава и гражданские лица и что основная задача организации помочь интервенции.

Причины, которые толкнули меня на это были следующие: 1. антисоветские настроения развившиеся у меня к концу 1929 г.; 2. неуверенность в своём служебном положении, постоянная боязнь быть уволенным со службы и остаться не у дел»¹³. А через деякий час, 6 лютого 1931 р. він зробив таке

¹¹ ДА СБУ, ф. 6, спр. 67093 – ФП. – Т. 778, арк. 226.

¹²Глаголев Леонід Олександрович (1890–?),закінчив духовне училище (1905р.), Тульську духовну семінарію (1911 р.), Київську духовну академію (1915 р.), 2-е Київське військове училище (1915 р.). В жовтні 1915 р. призначений в м. Омськ у 20-ий Сибірський стрілецький полк. Брав участь у Першій світовій війні. В РСЧА з 1919 р. У 1924 р. призначений у піхотну школу м. Києва на посаду викладача тактики. В 1928 р. — закінчив військову педагогічну школу. В 1929 р.— призначений начальником учбової частини зборів комскладу. 24.04. 1931 р. постановою судової трійки покараний на 7 років ув'язнення.

¹³ ДА СБУ, ф. 6, спр. 97093 – ФП. – Т. 1689, арк. 96.

зізнання: «...признаю себя виновным в том, что принадлежал к контрреволюционной организации. Чистосердечно в этом раскаиваюсь и даю обещание впредь всеми мерами и средствами избегать не только вовлечения в такие организации, но даже и малейшего намёка на них. ...Вот совершенно чистосердечный откровенный ход моей жизни за последние почти 3 года:

1. Я виновен в принадлежности к организации;

2. Что также как и я в эту организацию втянуты были Обухов, Трунов, Кротевич, может быть Плиско и Фейчин;

3. Что, очевидно, ядром, вокруг которого создалась эта организация, были гражданские ВУЗы, где в качестве руководителей как-то оказывались все уволенные из армии лица»¹⁴.

У витягу з протоколу засідання судової Трійки при колегії ОДПУ УСРР стосовно Глаголева Л.О. 24 квітня 1931 р. написано: «Постановил: настоящее дело № 1800 по обвинению Глаголева Л.А. в преступлении, предусмотренном ст. ст. 54-11 и 54-2 УК УССР направить в коллегію ОГПУ с ходатайством о заключении Глаголева Л. А. в концлагерь сроком на 7 лет»¹⁵.

Одночасно з арештами у викладацькому складі військових закладів освіти почалися масові репресії проти викладачів (воєнруків) військових предметів у цивільних вищих учбових закладах (вузах) Москви, Ленінграда, Києва.

Усього серед цивільного населення Києва чекісти «виявили» близько 1000 «повстанців», з яких 730 було арештовано. Близько 300 з них у минулому були царськими офіцерами. Усього з 650 «членів контрреволюційних організацій», які не перебували на дійсній військовій службі, дістали або найвищу міру покарання, або ув'язнення. У частинах Київського гарнізону по справі «Весна» було заарештовано 121 колишнього та діючого командира Червоної армії; 20 з них, у тому числі В. О. Ольдерогге, за рішенням колегії ОДПУ було розстріляно, а решта отримали тривалі терміни ув'язнення. Понад 200 командирів РСЧА було звільнено з військової служби або переведено до інших регіонів СРСР.

¹⁴ ДА СБУ, ф. 6, спр. 67093 – ФП. – Т. 1984, арк. 37.

¹⁵ ДА СБУ, ф. 6, спр. 6793 – ФП. – Т. 1689, арк. 112.

Анатолій ЗБАНАЦЬКИЙ,

заступник директора з наукової роботи
Музею історії міста Києва

ДЕНЬ, ЯКИЙ НАЗАВЖДИ РОЗІРВАВ ЧАС

23 серпня 1939 року Радянський Союз підписав Пакт Ріббентропа-Молотова про ненапад та нейтралітет із фашистською Німеччиною, що стало своєрідним прологом до початку Другої світової війни, яка розпочалася вже за тиждень — 1 вересня 1939 року. Очевидно, що зважившись на такий крок Сталін намагався спрямувати агресію нацистів на Захід, насамперед, проти Франції та Англії і виграти час для зміцнення обороноздатності країни напередодні великої війни. Дехто з істориків вважає, що радянський диктатор прагнув скористатися наслідками запеклої боротьби між імперіалістичними державами, сподіваючись, що вони вийдуть з неї вкрай знесиленими та виснаженими. От коли своє вирішальне слово мала б сказати Червона армія. Можливо тому, після підписання договору Сталін перебував у напруженій гарній настрої, постійно задоволено повторював загадкові слова: «Таки обманул!»

Ця подія, викликала неоднозначну реакцію серед різних шарів радянського суспільства, яка досить суттєво відрізнялася від офіційної пропаганди, що систематично нав'язувалась по радію та іншими засобами масової інформації. Про справжні, але приховані настрої та думки звичайних людей того часу сьогодні можна довідатися лише зі спецповідомлень таємних агентів НКВС, які були повсюди і постійно доповідали своєму керівництву про приватні розмови, що точилися тоді, як, можливо, комусь здавалося, між своїми і надійними людьми. Завдяки таким документам, які нині зберігаються в архіві СБУ, є можливість дізнатися про те, як оцінювали сучасники тодішні події. Здавалося б, звичайні люди, далекі від політики часом дуже точно вхоплювали завуальований зміст того, що відбувалося, безпомилково передбачаючи їхній подальший розвиток. На підставі аналізу, якихось незначних, на перший погляд, фактів і деталей, вони могли правильно орієнтуватись у ході складних подій. Водночас було багато свідчень того, що дехто з громадян

сліпо вірили всьому, що писалось у газетах і були просто у захваті від дій радянського уряду на міжнародній арені. Проте багато хто через обережність вважав за краще тримати язика за зубами і не базікати зайве, говорячи на людях нещирі слова. Так, наприклад, службовець Тополянський беззаперечно підтримував це історичне рішення: *«Мы должны приветствовать решение правительства»*¹. Під впливом багаторічної антифашистської пропаганди та війни в Іспанії радянські люди були просто спантеличені таким неочікуваним і карколомним поворотом у зовнішній політиці СРСР. *«Непонятно одно, так усиленно агитировать против фашизма, разжигать среди Красной Армии любовь к родине и ненависть к фашизму, а теперь так постыдно протянуть руку фашистам»*² — бентежився службовець Ульянов. Письменник Семен Скляренко зазначав: *«В наше время никому и ничему нельзя верить. Сильный хватает слабого, это извечный животный закон. Еще вчера мы кричали, что немцы варвары, погромщики и мерзавцы, а сегодня чуть не целуемся с ними. Такая поразительная двуличность»*³. Кербуд будинками Києва Шостаковський: *«В газете теперь не найдете слово фашизм. Скоро появятся фотографии Гитлера. Будут кричать «Да здравствует Гитлер». Это позор, я ожидал всего, но этого не ожидал»*⁴.

Люди намагалися прогнозувати подальший розвиток подій і часто це їм вдавалось. Ось що у приватній розмові тоді говорив, зокрема, науковець АН УРСР Тарануха: *«После заключения дружеского договора с Германией возможно ожидать всевозможных сюрпризов. Мы можем в ближайшие дни выступить против Польши, отхватив от нее Западную Украину. Нужно сказать, правильно сделали бы, потому что это наши древние земли и народ там живет украинский»*⁵.

Менше ніж через місяць так і сталося. Реалізуючи на практиці положення таємного протоколу до німецько-радянсь-

¹Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України.— К., 2009.— С. 1006.

(Надалі всі цитати подано мовою оригіналу).

²Там само.— С. 978.

³Там само.— С. 1030.

⁴Там само.— С. 1025.

⁵Там само.— С. 995.

кого договору, СРСР протягом короткого часу зайняв майже всі території, що колись входили до складу Російської імперії, крім Фінляндії та частини Польщі.

17 вересня 1939 року Червона армія перейшла радянсько-польський кордон і почала здійснювати визвольний похід. Вже через 5 днів вона оволоділа Львовом. Дехто дуже вірно оцінював наслідки подібного кроку. Редактор видавництва «Радянська школа» Антон Дробязко: *«Установление новой границы в Польше это не прочно и не долговечно. Гитлер хотел разбить наши переговоры и союз с Францией и Англией, и он добился своего. Он рассорил нас с ними, для того, чтобы обеспечить себе спокойный тыл. По всему видно, что это еще далеко не конец, а только начало новой империалистической войны»*⁶. Академік АН УРСР Михайло Ротмістров відверто побоюючись німців говорив: *«Наши законные русские земли Галиции и Белоруссии отойдут к СССР. Это возвратный ход России на Запад. А с немцами лучше жить в мире, славяне против немцев не могут устоять в бою»*⁷.

Український поет Максим Рильський: *«Вот пишу каждый день стихи, восхваляю доблесть советских войск и мудрость нашей политики, а в сердце нет никакого энтузиазма, все-таки мы напали на слабых, и оправдать такой поступок честному поэту — очень трудно»*⁸.

29 жовтня 1939 року у трьохсоттисячному на той час Львові, де переважно жили поляки та євреї, відбулася неймовірна двохсоттисячна демонстрація на підтримку входження Західної України до складу СРСР та встановлення на її теренах радянської влади. Невдовзі за це історичне рішення проголосувало 93 відсотки виборців. Але ця ідилія тривала недовго. Вже в грудні того ж року було підписано наказ про створення органів НКВС на визволених територіях, які одразу, з подвоєною енергією взялися до активних дій, викорінюючи повсюдно контрреволюцію. Наслідки цієї «роботи» скоро відчули на собі сотні тисяч людей. Початкова ейфорія швидко згасла, перетворившись згодом на неприховану ненависть до радянської влади. Єврейський

⁶Там само.— С. 1033.

⁷Там само.— С. 1007.

⁸Там само.— С. 1030.

письменник Матвій Талалаєвський: *«Я недавно вернувся із Львова, там совсем ужас, люди буквально голодают. Ничего себе реклама для советской власти. Пришли освободить братьев из под польского ига, а сами морим их голодом. Какой позор»*⁹. Селяни на власній шкурі переконалися у «перевазі» колгоспів, до яких нова влада заганяла людей силоміць. Невдоволення викорінювалося вже випробуваними «пролетарськими методами». 10 лютого 1940 року розпочався перший етап масових депортації. На Схід потяглися переповнені ешелони з вигнанцями. Що відчували ці люди, відомо з таємно прочитаних листів: *«У нас опять вывозят людей. Я шла из города и видела, когда отходил эшелон с людьми. Это была страшная картина. Люди в вагонах плачут, те, что стояли на улице, тоже плачут, даже мужчины и те плакали. Очень много женщин с маленькими детьми»*¹⁰, ще одне свідчення: *«Со Львова куда-то вывозят людей. Ночью автомашиной приезжают из НКВД, забирают женщин, детей, мужчин. За две ночи забрали 6000. По селам делается то же самое. Здесь люди начали слишком открыто говорить о своем недовольстве»*¹¹. Загалом протягом року було вислано на Схід величезну кількість осіб, що становило неймовірно високий відсоток до всього населення Західної України. Тож не дивною була вкрай негативна реакція на подібні дії радянських уповноважених: *«Работать не хочется, так как не знаешь для кого работаешь. Все посматриваем вверх, не видать ли немецких самолетов, по которым мы так скучаем и ожидаем ежедневно, ведь это же наши спасители»*¹² (З листа жителя м. Городок, надісланого за кордон).

У період 1939–1941 рр. на Схід, переважно, до ГУЛАГу було депортовано з Західної України понад 550 тисяч осіб, а в цілому, від усіляких видів репресій нової влади, постраждав кожен десятий житель Галичини та Волині. Американський дослідник Ян Гросс підрахував, що в радянській «зоні інтересів» було репресовано в 3–4 рази більше громадян розгромленої Польщі, ніж

⁹Там само.— С. 1099.

¹⁰Там само.— С. 1209.

¹¹Там само.— С. 1209.

¹²Там само.— С. 1211.

у німецькій¹³. З приходом Червоної армії ще більше загострилися міжетнічні стосунки. Поляки з панівної нації вмиють, неочікувано для себе, перетворилися на пригноблених. У перехопленому співробітниками НКВС листі однієї польки писалось: *«Среди тех, которых вывозят большинство украинцев, их забирают целыми селами. Этим не жалко. Забыть им 1939 г. нельзя. Тогда, когда мы были совершенно бессильны, они тоже головы поднимали. Ничего, мы их еще отблагодарим»*¹⁴.

Отже, мав рацію Олександр Довженко, коли говорив: «Польшу мы забрали голыми руками, это — подарок немцев. Но дорого нам будет стоить этот подарок. Процентом 30–40 жителей Западной Украины и Западной Белоруссии, особенно поляки, относятся к Советскому Союзу с недоверием и злобой. Это уже, в случае войны,— нож за спиной»¹⁵.

У грудні 1939 року вибухнула радянсько-фінська війна, в якій Червона армія продемонструвала свою неспроможність швидко прорвати «лінію Манергейма» завширшки 135 км та глибиною до 90 км. Після кривавих боїв, 12 березня 1940 року Фінляндія зрештою була змушена припинити воєнні дії та підписати мирний договір з СРСР. Фінський уряд змушений був піти на поступки і відмовився від Карельського перешийка включно з містом Выборг. Але ця перемога коштувала надто дорого. За 105 днів бойових дій радянські війська втратили вбитими та пропалими безвісти майже 100 тисяч своїх бійців, 650 танків та 500 літаків. Втрати фінської сторони були приблизно в чотири рази меншими¹⁶. Оцінки цієї війни були різними: *«Финляндия для нас теперь проходной двор и крепкий замок для Ленинграда»*¹⁷ (думка лікаря Медведєва.) Його колега Лимарєв думав інакше: *«Мне просто стыдно за родину. Ведь сколько погибло людей из-за какого-то ничтожного кусочка карельского перешийка. Если бы сложить людей, то этой территории было бы мало. Стоило ли из-за этого начинать войну...»*¹⁸, а письмен-

¹³ День.— № 174.— 30 вересня 2009.

¹⁴ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України.— К., 2009.— С. 1209.

¹⁵ Там само.— С. 1073.

¹⁶ Вечірні вісті.— № 226.— 2008.

¹⁷ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України.— К., 2009.— С. 1118.

¹⁸ Там само.— С. 1118.

ник Аркадій Любченко з цього приводу висловив навіть захоплення: *«Вот замечательный народ, я горжусь тем, что в наше время существует такая нация, которая действительно героически борется за свою независимость»*¹⁹.

Продовжуючи діяти таким чином, 28 червня 1940 року Червона армія вступила до Бессарабії та Північної Буковини. Повідомлення радянського уряду про врегулювання конфлікту між СРСР та Румунією зустріло в Києві абсолютне схвалення. Понад тисячу чоловік, які зібралися біля райвоєнкомату Сталінського району міста, вислухавши повідомлення, почали бурхливо аплодувати та вітати один одного. Ось якою була реакція на цю подію: *«Замечательно сделано, умно. А главное, без капли крови, в то время как немцы несут такие потери»*²⁰ — вважав коректор київського видавництва «Комуніст» Котельник. *«Мне кажется, что это все направлено против Германии. Все равно мы будем с ней воевать»*²¹ (Сергій Маслов, професор інституту української літератури АН УРСР.)

Через місяць, 3–6 серпня 1940 року відбулась анексія Прибалтійських країн — Литви, Латвії та Естонії. Багатьох радянських громадян тоді вельми цікавило, чи можлива зміна їхнього державного устрою та входження цих країн до складу СРСР. *«Надо Прибалтийские страны припереть так, чтобы все эти государства были нашими республиками»*²² (Робітник Епштейн), *«А может быть Латвия, Литва и Эстония будут к нам присоединены. Это было бы хорошо, а Германия — это такие друзья, от которых лучше подальше»*²³ (Викладач німецької мови Волявська). Були й протилежні думки: *«Это самая настоящая оккупация прибалтийских стран. Мы хотели оккупировать Финляндию, но благодаря ее сопротивлению не могли это сделать»*²⁴ (Лікар Гінзбург).

Мотивуючи необхідність подібних кроків, радянська пропаганда упродовж багатьох років стверджувала, що завдяки цьо-

¹⁹ Там само.— С. 1098.

²⁰ Там само.— С. 1162.

²¹ Там само.— С. 1154.

²² Там само.— С. 1156.

²³ Там само.— С. 1157.

²⁴ Там само.— С. 1158.

му вдалося суттєво посунути на Захід державний кордон СРСР, майже на півтора роки затримати початок великої війни та визволити з-під ярма панської Польщі єдинокровних братів. Однак, не слід забувати, що в результаті цих подій територія Німеччини стала межувати безпосередньо з СРСР. Таке сусідство значно погіршило стратегічне положення країни, адже, доки існувала Польська держава, про раптовий напад Німеччини на СРСР, не могло бути й мови. Історія переконливо довела, що відсунуті далеко на захід кордони СРСР не завадили німцям уже через 20 днів війни вийти до Києва і захопити майже всю Білорусію. До того ж, 21 місяць порядкування на «визволених» теренах Західних України та Білорусії призвів до того, що їхнє населення люто зненавиділо радянську владу і чинило їй опір повсюдно, активно співпрацюючи з окупантами у майбутньому. Фінляндія перетворилася на запеклого ворога СРСР і в роки війни стала союзником фашистської Німеччини, блокуючи своїми військами Ленінград з півночі. Щось подібне відбувалось і в Прибалтійських республіках та Бессарабії. Якщо раніше, за свідченням одного з керівників німецької розвідки Пауля Левверкюна²⁵, засилка агентів у Росію була можлива у дуже рідких випадках, то після приєднання до СРСР Західних України, Білорусії та республік Прибалтики це вже не було надто складною справою.

В той час, як радянське керівництво надто захопилося вирішенням територіальних питань, командування німецького вермахту методично реалізовувало свої плани з підготовки війни проти Радянського Союзу.

31 липня 1940 року у німецькому місті Бергхоф відбулася важлива нарада, на якій Гітлер проголосив стратегічні цілі у війні проти СРСР. У липні–серпні того ж року здійснювалася передислокація військ і штабів вермахту з Заходу до кордонів СРСР. 18 грудня 1940 року Гітлер затвердив Директиву № 21, яка дістала назву «План Барбароса». Навчені гірким попереднім досвідом, німці панічно боялися повторення сценарію розгортання військових дій, які мали місце під час Першої світової війни, що призвели до поразки. У зв'язку з цим Гітлер сказав

²⁵ *Пауль Левверкюн*. Служба разведки и контрразведки//Итоги второй мировой войны.— М., 1957.— С. 273.

своєму найближчому соратнику Борману; *«Моей целью было попытаться прийти к соглашению с Англией для того, чтобы избежать создания непоправимой ситуации на западе. Я всегда утверждал, что мы должны любой ценой избежать войны на два фронта»*²⁶. Однак, у результаті запаморочення від неймовірних військових успіхів проти Франції та Англії він проігнорував своє власне переконання стосовно цієї обставини, тож німці знову припустилися фатальної помилки. Починаючи з лютого наступного року, Німеччина, не закінчивши війну проти свого запеклого ворога — Англії, розпочала концентрацію головних сил для нападу на свого «вірного» союзника — СРСР, який неухильно виконував підписаний з цією країною договір. До 22 червня 1941 року з СРСР до рейху широким потоком продовжувала надходити стратегічна сировина та продовольство.

Радянські ж люди, спостерігаючи за тривожним розвитком подій у світі, були впевнені у наближенні важких часів: *«Надвигаются страшные события, весь мир втягивается в эту бурю»*²⁷ (Академік Дмитро Яворницький), *«По всей вероятности, мы тоже будем воевать с Германией. Договор о ненападении заключен для отвода глаз. У нас, на Куреневке, даже дети твердят, что мы обязательно будем воевать с Германией»*²⁸. (Службовець 3-го Державного млина Мельничевський). Були і досить крамольні на той час думки. М. Рильський, зокрема, вважав, що: *«...Сейчас в Европе орудут всего 3 человека,— Сталин, Гитлер и Муссолини. Гитлера я считаю гениальнейшим человеком. Как это не дико, в образе действий Сталина и Гитлера я вижу много общего, та же твердая решительность и та же яростная дисциплина»*²⁹.

Всесвітньо відомий український кінорежисер Олександр Довженко, переглянувши німецьку документальну кінокартину «Похід в Польщу», в якій розповідається про польську кампанію вермахту пророчо стверджував: *«Сталин не имеет сейчас более страшного и опасного личного врага, чем Гитлер»* і далі:

²⁶Некрич А. М. 1941. 22июня.— М., 1965.— С. 8.

²⁷Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України.— К., 2009.— С. 1039.

²⁸Там само.— С. 986.

²⁹Там само.— С. 1071.

«Если Сталин смотрел немецкую картину, он должен был это почувствовать»³⁰.

Песимістично оцінюючи найближче майбутнє, Довженко з гіркотою казав: *«Людей отучили самостоятельно думать. Выросли безликие, безынициативные люди. Кадров организаторов нет. Особенно это чувствуется на положении в армии. Мы сами перебили наших командиров в 10 раз лучше, чем это сделал бы Гитлер. Теперь, когда я думаю о будущей войне, я не столько боюсь Гитлера, сколько наших командиров, наших воров, бездельников, расхлябанность... ..Мне лично кажется, что после провала финской кампании Сталин стал очень недоверчиво относиться к Красной Армии, к ее боеспособности. Это, по-моему привело к тому, что мы не выступили против Гитлера. Теперь момент упущен, и Гитлер скоро поведет против нас весь мир»³¹.*

Ці тривожні передчуття видатного українського кінорежисера, на жаль, справдилися у повній мірі. Прорахунки вищого керівництва Радянського Союзу дорого коштували його громадянам у роки війни.

На початку літа 1941 року все віщувало швидке наближення грози. Ситуація у світі загострилася до краю. Однак раптовість гітлерівського удару стала несподіванкою лише для народу, а не для керівництва країни. Ще в квітні 1941 року інформація про імовірність воєнних дій проти СРСР з боку Німеччини надходила майже щодня з 40 точок земної кулі. У багатьох випадках таємні агенти точно вказували не лише дату нападу, а й загальну кількість військ та напрямки стратегічного наступу³². Проте, тогочасне кремлівське керівництво продовжувало зберігати малозрозумілий спокій, всіляко ігноруючи тривожну інформацію, що надходила буквально зусібіч.

Повідомлення агента з Берліна: *«Джерело, що працює в штабі німецької авіації, повідомляє: 1. Всі військові заходи Німеччини по підготовці збройного виступу проти СРСР повністю закінчено, і удар можна чекати у будь-який час. 2. В колах штабу авіації повідомлення ТАРС від 14 червня сприй-*

³⁰Там само.— С. 1152.

³¹Там само.— С. 1172.

³²Новітня історія України.— К., 2003.— С. 340.

няли досить іронічно. Підкреслюють, що ця заява ніякого значення мати не може»³³ (надійшло не пізніше 16 червня 1941 року).

Із закордонного донесення секретного співробітника „Кармен”: «19 червня 1941 року другий секретар німецького посольства фон Вальтер, зустрівши співробітницю американської дипломатичної місії сказав їй буквально наступне: «Я шкодую, що дезінформував вас, вказавши на 17 червня в якості дати вторгнення. Напад відбудеться 21 червня. Американка впевнена, що німець попередив про напад Німеччини на СРСР. Вона багатозначно дивлячись на мене додала: «Всі уже втомились попереджувати росіян»³⁴.

Реакція Кремля на подібні донесення виявилася напрочуд швидкою. «В останній час багато працівників піддаються на нахабні провокації і сіють паніку. Секретних співробітників „Яструба”, „Кармен”, „Алмаза”, „Вірного” за систематичну дезінформацію стерти у табірний пил як посібників міжнародних провокаторів, які бажають посварити нас з Німеччиною. Решту суворо попередити»³⁵. Підпис під документом, зроблений 21 червня 1941 року, належав самому Лаврентію Берії. Грізний наказ шефа НКВС від початку війни відділяв лише один день. А в цей час співробітники німецького посольства усіх рангів на машинах вже поспішно виїжджали за околиці Москви, щоб уникнути можливого бомбардування. Коли о 12 годині ночі Сталіну доповіли, що на кордоні чуто сильний гуркіт моторів, він перебуваючи у полоні своїх власних уявлень, відповів: «Зря піднімаєте паніку»,— хоча особисто кількома годинами раніше дав вказівку посилити протиповітряну оборону Москви. Така позиція дуже влаштовувала потенційного агресора. 13 червня 1941 року Гебельс занотував у своєму щоденнику: «Росіяни, здається, ще нічого не передчувають, принаймні вони розгортаються таким чином, що цілком відповідають нашим бажанням: густо масовані сили — легка здобич для взяття в полон... Здається Москва нібито зовсім нічого не розпочинає проти нас. Чудово!»³⁶. Через два дні в захваті від передчуття

³³Правда.— 1991.— 22 июня.

³⁴Там само.

³⁵Там само.

³⁶Ржевская Е. Берлин, май 1945.— М., 1965.— С. 33.

небаченого успіху він запише: «*Попереду нас чекає безприкладна перемога... Співпраця з Росією була фактично брудною плямою на нашій честі. Тепер ми знищимо те, проти чого ми боролись все життя*»³⁷.

Розпочавши бойові дії на світанку німецький вермахт почав масований артилерійський обстріл усього радянського кордону на всьому його протязі від Балтійського до Чорного моря. «*Рівно о 3 год. 15 хвилин почався ураганний обстріл, що пронісся над нашими головами з такою силою, якої ми жодного разу не переживали ні раніше, ні протягом усієї подальшої війни... Цей гігантський концентрований вогняний вал буквально здригнув землю*»³⁸ (Спогад Рудольфа Гшепфа військового капелана 45-ї німецької піхотної дивізії).

План «Барбароса» передбачав, що з початком бойових дій радянський кордон на великих висотах перетнуть німецькі бомбардувальники з чорними хрестами на крилах і почнуть швидко заглиблюватися у межі СРСР. Такі дії агресора призвели до того, що вже у перші години війни синхронно з сухопутними силами, що широким фронтом перейшли кордон, потужних повітряних ударів було завдано по багатьох радянських містах.

Війна прийшла у Київ рано-вранці 22 червня 1941 року. У роки війни популярною була пісня в якій співалося: «*22 юня, ровно в четыре часа, Киев бомбили, нам объявили, что началась война...*». Перший авіаналіт на Київ гітлерівці здійснили раніше. Вже о 4 годині 25 хвилин, коли ворожі бомби були скинуті на залізничний вузол у Дарниці та військовий аеродром, що знаходився поблизу. О 6 годині ранку наліт повторився і цього разу бомби були скинуті на авіаційний завод № 43 (нинішній «Аміант») у Святошині та на завод «Більшовик» на Шулявці³⁹. Після бомбардування у місті з'явилися перші потерпілі. На «Більшовику» було вбито кількох робітників і поранено начальника цеху заводу Петра Євтухова⁴⁰. В інші райони Києва війна прийшла дещо пізніше. Багато городян, які на початку восьмої години ранку у неділю прокинулися після напруженого

³⁷Там само.— С. 34.

³⁸Правда.— 1991.— 22 юня.

³⁹История Киева., т.3., книга первая.— К., 1985.

⁴⁰Музей історії міста Києва (далі МІК). Спогади М. Євтухової.

робочого тижня, почули звуки від вибухів бомб, що долітали з боку військового аеродрому в Жулянах. Відомості про цей наліт зафіксовані у оперативному зведенні № 02 штабу ВПС Південно-Західного фронту датованому 23 червня 1941 року: «22.6.41...36 авиадивизия прикрывала город Киев от воздушных налетов. Аэродром Киев в 7.05 был атакован 19 ХЕ -111 с высоты 2000 м. Убито 32 и ранено 34 рабочих, строителей и колхозников. Произведено 3 полка-вылета, израсходован один боекомплект патронов. Потери: один И-16 на развороте свалился в штопор — самолет разбит, летчик убит, один самолет И-16 сел вынужденно из-за отсутствия горючего»⁴¹.

Про це свідчить і киянка Ірина Хорошунова, цього дня вона зробила свій перший запис у щоденнику, який потім вела упродовж усієї війни: «О 7 годині я крізь сон чула вибухи бомб, подумала, що це звичайне навчання. Вранці в місті було три-вожно і напружено, хоча ніхто нічого не знає. Багато хто думає, що це маневри. О 10 годині ранку я пішла в ВУАН, там мені сказали, що становище дуже серйозне, на Солом'яниці горить аеродром і є поранені. Ніхто вже не має сумніву в правдивості цих чуток»⁴².

Усі 1418 днів тієї найкривавішої в історії людства війни були надзвичайно запеклими і напруженими, проте найбільше запам'яталися їй перший та останній дні. І кожна людина бачила їх по-своєму, лише як невеличкий фрагмент величезної мозаїки, що вимальовувала трагічну картину війни. Спогади інженера Федора Пігідо-Правобережного: «У неділю 22 червня, коли почалась війна, я мав нараду у справі дипломного проектування студентів, і виїхав до Інституту о шостій годині ранку. Біля Бессарабки я побачив, що люди дивляться на групу літаків, які на досить значній висоті летять на захід. Далеко позаду цих літаків було видно димові кільця від розривів шрапнельних набоїв. Це трохи дивувало всіх: для чого ж ще й обстрілювати своїх чи далеко до нещасного випадку? Всі ми до такої міри звикли до всякого роду військових вправ за останній рік,

⁴¹Правда.— 1991.— 22юня.

⁴²МК.— Щоденник І. Хорошунової.

до майже щоденних „повітряних тривог”, що ні в кого не з’явилось навіть думки, що це вже й є та давно очікувана війна»⁴³.

Надзвичайно сильне враження справив перший день війни і на 24-річну Валентину Борщевську, яка працювала вихователькою у дитячому будинку на околиці Києва: «22 червня 1941 року я прокинулась від сильних поштовхів та вибухів авіабомб. О 12 годині дня по радіо чула виступ В.Молотова від імені радянського уряду з приводу раптового нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз. Я швидко зібралась і поїхала на свою роботу в дитячий будинок для іспанських дітей, що знаходився у Святошині. Там налічувалось 105 вихованців, батьки яких загинули під час громадянської війни, що вирувала в Іспанії у другій половині 30-х років»⁴⁴. У червневий день літнього сонцестояння у найкоротшу ніч року війна наздогнала дітей далеко за межами Іспанії на території України, яка стала для багатьох із них другою Батьківщиною. Оскільки німецькі бомбардувальники регулярно пролітали над територією дитбудинку під час нальотів на Київ, там терміново встановили зенітні гармати, щоб відбивати повітряні напади. Вихователі разом з дітьми відразу ж почали копати щілини, для порятунку від осколків авіабомб. Настрій у більшості вихованців був пригнічений.

У Києві вже через декілька днів після початку війни з’явилися перші біженці із Західної України, що втікали від наступу німців від самого кордону. Коли через п’ять днів Валентина разом з маленькою донькою опинилися у центрі Києва, проходячи повз оперний театр ім. Т. Шевченка, вони стали свідками незвичної картини: з боку Хрещатика вулицею Леніна (нині — Б. Хмельницького) тягнуть пошкоджений німецький бомбардувальник «Юнкерс 88». Літак здавався величезним. Перехожі дивилися на нього з острахом, а дехто з літніх людей навіть плакав, хоча понівечений металевий птах вже нерухомо і безпорадно лежав на асфальті. Кияни тоді вперше побачили зблизька ворога з чорними хрестами на крилах та фюзеляжі, який ще недавно безкарно літав у небі, несучи смерть. Чорні хрести — ці

⁴³Пігідо-Правобережний Федір. Велика Вітчизняна війна. Спогади та роздуми очевидця.— К., 2002.— С.31.

⁴⁴МІК.— Спогади В. Борщевської

зловісні символи фашистської агресії, що принесла на багато-страждальну українську землю нову кровопролитну війну, викликали у людей ненависть і лють до ворога, що порушив їхнє мирне життя. Притишені, стривожені люди спостерігали за літаком, який уже, на щастя, відлітав своє. Хоча перед війною у багатьох радянських людей і було переконання, що в разі ворожого нападу Червона армія розіб'є будь-якого агресора малою кров'ю, і до того ж, на його території, тоді у людей не було особливої радості від споглядання трофейної зброї, тому що багато інших ворожих літаків продовжували безкарно ширяти у київському небі. Перехожі, трохи постоявши, йшли далі, заклопотано вдивляючись у купу понівеченого металу. В їхніх поглядах читалося запитання: «Чому він тут опинився і що йому від нас треба?».

Надворі спекотно припікало літнє сонце, віщуючи хороший день. Але настрої у людей був похмурий. Навкруги панувала гнітюча тиша. Раптом її порушив спокійний голос літнього чоловіка, який, звертаючись до оточуючих, впевнено мовив: *«Громадяни, товариши! Війна тільки-но почалась, а фашистський літак уже лежить біля ваших ніг. Це свідчить про те, що така ж сама доля спіткає і інші, якщо вони з'являться у нашому небі»*⁴⁵.

Це було сказано з такою впевненістю, що не викликало навіть найменшого сумніву у оточуючих. Слова людини, яка багато бачила і пережила на своєму віку, підбадьорили і додали впевненості. Люди спрямували свої погляди туди, звідкіля донеслися такі оптимістичні слова дуже необхідні в драматичний момент. Вони побачили дідуся з білосніжним волоссям, що вкривало його сиву голову неначе ореолом. Напруга, що панувала серед натовпу поволі спала, у людей просвітлили обличчя і подекуди навіть з'явилися стримані усмішки. Люди розправили плечі, відчувши полегшення. У багатьох почало зникати відчуття безвиході і страху перед грізним і невідомим майбутнім. Дочка Валентини — маленька Римма запам'ятала той епізод на все життя, хоча їй було лише 4 роки. А її мати, що згодом добровільно пішла на фронт, у скрутні моменти свого воєнного жит-

⁴⁵Там само.

тя часто пригадувала сказані тоді віщі слова, які стали пророчими.

У трагічний день початку війни свій перший і останній лист рідним написав червоноармієць Леонід Красиков, сліди якого загубилися у вирі війни: *«Привіт з Києва; 22 червня 1941 р. Здрастуйте дорогі Машо, Вова, Надя! Привіт всім рідним і знайомим. Сьогодні знаменний день. О 4 години ворог порушив наш кордон. Небачене звірство. Але ворог прорахувався, він буде битий на його території... Машо, прошу тебе бути спокійною і заспокоювати інших, які панічно настроєні... А також прошу не турбуватися за мене. Це зайва витрата здоров'я, яке ще знадобиться. Будьте бадьорі та зміцнюйте трудову дисципліну. Потрібно серйозно враховувати існуючі обставини, Червоній Армії потрібно багато всіляких речей для боротьби з ворогом... »*⁴⁶.

Через несподіваність першого удару його наслідки перевершили всі сподівання командування вермахту, хоча на всіх ділянках кордону їм відповіли вогнем. «Ворог у прикордонній смузі майже скрізь чинив опір. Якщо він при цьому не зовсім уявляв собі обстановку, то це було наслідком тактичної несподіванки, яка призвела до того, що опір ворога виявився неорганізованим, розрізненим, і тому малоефективним»⁴⁷ — задоволено відзначив на третій день війни начальник німецького генерального штабу генерал-полковник Ф. Гальдер. Оцінюючи стійкість військ Червоної армії, він записав наступне: *«[...] Слід відзначити відчайдушність окремих російських з'єднань у бою. Мали місце випадки, коли гарнізони дотів підривали себе разом з дотами, не бажаючи здаватися в полон»,* — і додає далі — *«[...] стало зрозуміло, що росіяни не думають про відступ, а навпаки, кидають усе, що мають у своєму розпорядженні, проти німецьких військ, що вклинилися»*⁴⁸.

Те саме засвідчив і звичайний радянський бойовий офіцер — фронтовик П. Чаплін, який за дивним збігом обставин мав те саме прізвище, що і всесвітньо відомий актор німого кіно. Після

⁴⁶Правда.— 1991.— 22 юня.

⁴⁷Гальдер Ф. От Бреста до Сталинграда: Военный дневник. (Перевод с немецкого).— Смоленск., 2001.— С.656.

⁴⁸Там само.— С.656.

війни він згадував: *«Напад ворога застав нас зненацька. Командири у відпустках. Зброя у глибокій консервації на складах. Техніка розібрана. Бензобаки літаків на промивці... Військ наших на західній ділянці було багато. Фізичне загартування, витривалість та моральний стан воїнів були на висоті. Особливо доброю бойовою підготовкою відзначалися наші молодші командири. Це заслуга наших полкових шкіл... Але наша бойова міць (а вона була) не знайшла потрібного використання. Не була розумно і вчасно пущена в хід. Поки «Іван шукав шапку» ворог руйнував, громив, різав, шматував рубежі нашої, якщо можна так сказати «оборони», просуваючись у глиб країни. Наші воїни билися відчайдушно, запекло, сміливо, на смерть. Зав'язували рукопашні бої, знищували кулями, багнетом, прикладом. Гризли фашистів зубами! Але це — епізоди. Загальна ж картина складалася трагічно, не на нашу користь. Ворог був озброєний до зубів. Німці з автоматами, а ми частенько з учбовими гвинтівками, та й то одна на двох... Стиснувши зуби, з біллю в серці, ми відходили, відступали, втрачаючи своїх друзів, маючи численні жертви. У відчай воїни запитували одне одного: «Де командування? Куди воно поділося?» Дехто, втративши витримку, ремствував, з острахом висловлював жакхливий здогад: «Невже зрада?»⁴⁹.*

Аналізуючи надзвичайно трагічний початок війни, Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков висловлював упевненість у тому, що якби Червона армія зустріла напад ворога організовано і у повній бойовій готовності то з самого початку хід бойових дій був би зовсім іншим. Німці ніколи б не заглибились так далеко у межі країни, досягши берегів Волги, якщо б не так званий “раптовий” напад ворога, який неможливо було підготувати таємно. Припустившись фатальної помилки, Сталін пережив неймовірне потрясіння. Після нападу німців на СРСР Г. К. Жуков доповів радянському керівнику про нальоти ворожої авіації на Київ, Мінськ, Севастополь, Вільнюс, та інші міста. Після своєї доповіді начальник генштабу перепитав Сталіна: «Ви мене зрозуміли, товаришу Сталін?» «Генсек важко дихав у трубку і нічого не говорив». Можливо, в його свідомості промайнув текст

⁴⁹Криволапов И. Родина зовет.— Горький, 1959.— С. 651.

вітальної телеграми Адольфа Гітлера в день його, Сталіна 60 річчя, яке урочисто відзначали в СРСР у грудні 1940 року «Пану Йосипу Сталіну! До дня Вашого шестидесятиріччя прошу Вас прийняти мої найсердечніші привітання. З цим я пов'язую свої найкращі побажання, Бажаю доброго здоров'я Вам особисто, а також щасливого майбутнього народам дружнього Радянського Союзу»⁵⁰.

Яке щасливе майбутнє мав на увазі німецький фюрер, стало остаточно зрозуміло лише після раптового нападу гітлерівців на СРСР та особливо у другій половині трагічного 1941-го року, коли Червона армія буквально спливала кров'ю, намагаючись зупинити просування ворога в глиб країни.

⁵⁰ Жуков Г. К. Спогади і роздуми.— Київ, 1985.

Дмитро МАЛАКОВ,
старший науковий співробітник
відділу «Київ у 1917–1953 рр.»
Музею історії міста Києва

КИЇВ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ФОТОЗНІМКАХ

Виповнилося 70 років від початку Другої світової війни та 65 років від дня визволення України від нацистської окупації. Отож, вкотре пригадалося все, що пов'язано з Києвом часів минулої війни. А це, передусім, трагічні події 1941 року: задача міста ворогу, нацистська окупація для 400 тисяч покинутих напризволяще киян, оточення і полон для 665 тисяч захисників столиці, вибухи і пожежа Хрещатика, Бабин Яр, знищення Успенського собору Лаври, 100 тисяч оstarбайтерів, а потім — 417 тисяч червоноармійців, загиблих при визволенні Києва до «жовтневих свят» 1943 року. Й усі ці події, ці страшні цифри радянська влада десятки років замовчувала й перекручувала, щоб приховати від власного народу правду про провину сталінського режиму за кричущі прорахунки, втрати й страждання людей. Писалися неправдиві книги, ставилися неправдиві фільми, поширювалися легенди, вигідні режиму. Так виховувалися кілька поколінь киян — здебільшого новоприбулих: адже по визволенні чисельність населення міста становила лише двадцять відсотків від довоєнного рівня; тож по війні Київ фактично ментально змінився і, на жаль! — не в кращий бік. Нові кияни не сприйняли усталені київські міські традиції та звичаї, виявилися здебільшого байдужими до минулого столиці, переймаючись адаптацією до нових умов життя на рівні матеріальних проблем. Саме їм зятято втовкмачувалося, що Хрещатик і мости на Дніпрі зруйнували німці, що в усіх негараздах і збитках винні лише німці.

Так, 1957 року газета «Вечірній Київ» вмістила замітку у рубриці «Сторінка минулого» з фото Ланцюгового моста, повідомляючи, що він «був висаджений у повітря в 1941 році гітлерівськими загарбниками»¹. Навіщо загарбники руйнували конче

¹ Степанюк В. Двічі зруйнований...// Вечірній Київ.— 1957.— 11 трав.— С.4.

потрібні їм переправи, автор замітки не уточнював... А люди ж читали, вірили «правдивому більшовицькому слову».

Правда про причетність до знищення Хрещатика радянських спецслужб почала просочуватися лише на останніх сплесках «хрущовської відлиги»: 1965 року московське видавництво «Агентство печати Новости» випустило у світ 300-тисячним накладом збірку «Фронт без линии фронта». Там, у нарисі В. Дроздова і А. Євсєєва йшлося про безпосередню причетність до вибуху на Хрещатику чекіста Максима Кудрі та його групи². Незабаром на Київській студії художніх фільмів ім. О. Довженка відзняли однойменний з нарисом фільм — «Два роки над прірвою». Наступного, 1966 року кияни прочитали роман-документ А. Кузнецова «Бабий Яр», надрукований в московському часописі «Юность»³.

Але «відлига» кінчалася, «гайки закручувалися», коли в київському видавництві «Дніпро» 1968 року вийшов 30-тисячним накладом роман І. Головченка та О. Мусієнка «Чорне сонце». Аби не гортати 752 сторінки видання, прочитаємо рядки з анотації: «...читачі дізнаються, як були знищені разом із київською комендатурою сто новоявлених нацистських рицарів, з чияї злої волі злетів у повітря Хрещатик»⁴. Оформлювати це видання видавництво запропонувало художнику Г. Малакову. Ознайомившись з текстом, він зустрівся з авторами роману і відверто сказав, що насправді події в Києві відбувалися, м'яко кажучи, дещо інакше, на що, замість відповіді, побачив витріщені очі та виразні рухи руками — мовляв, так треба! Художник не став підспівувати авторам, використавши для обкладинки, титулу і двох шмуц-титулів лише фрагменти свого аркуша «Серпневі дні і ночі» із серії ліногравюр «Київ у грізний час» (1967 р.). Цікаво, що задовго до того, ще 1961 року Г. Малаков виконав кольоровий лінорит «Хрещатик палає. Вересень 1941 р.» у серії «Київ. 1941–1945», яка успішно експонувалася на Республіканській художній виставці в Києві, неодноразово репродукувалася в

² Дроздов В., Евсеев А. Два года над пропастью. / Фронт без линии фронта.— М.: АПН, 1965.— С. 80–81.

³ Кузнецов А. Бабий Яр. // Юность.— № 9.— 1966.— С. 18–20.

⁴ Головченко І., Мусієнко О. Золоті ворота. Чорне сонце.— К.: Дніпро, 1968.— С. 2.

періодиці, тепер уже стала хрестоматійною, а її автор — визнаним мистецьким літописцем Києва часів минулої війни.

Коли 1982 року в одній на той час популярній столичній газеті з'явилася публікація автора цих рядків про пожежу Хрещатика, з ілюстрацією — згаданим ліноритом⁵, довелось почути від одного читача-киянина здивоване: «А як дозволили?» Ніхто вже не дозволяв — просто в редакції працювали молоді, незаангажовані журналісти, вже нове покоління киян.

Цікавість до минулого столиці значно позжавилася у ході широко розгорнутої пропагандистської кампанії з нагоди святкування так званого 1500-річчя Києва. Тоді автор цих рядків запропонував видавництву «Мистецтво», а потім — Політвидавву України видати фотоальбом про Київ часів минулої війни. Однак пропозиція не знайшла підтримки, оскільки існував дуже обмежений Головлітом (цензура) перелік хрестоматійних, переважно постановочних фотодокументів на цю тему, а доба гласності й правдивості стосовно минулого ще не настала.

Лише в незалежній Україні, восени 1998 року стало можливим вперше влаштувати у Музеї історії Києва фотодокументальну виставку, присвячену життю міста в роки нацистської окупації. В тридцяти вітринах демонструвалися понад 200 фото з фондів музею, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, приватних зібрань. Третину світлин було надано Бібліотекою сучасної історії м. Штутгарт — за сприяння Культурного центру Посольства Федеративної Республіки Німеччина в Україні.

За матеріалами виставки, збільшеними (завдяки подальшим пошукам) удвічі, 2000 року в столичному видавництві «Кий» вийшов друком фотоальбом автора цих рядків «Київ. 1941–1943»⁶ — з 382 ілюстраціями. На презентації видання 14 липня 2000 року в конференц-залі Музею історії Києва знову з промовою, як і на відкритті виставки, виступив Надзвичайний і Повноважний Посол Федеративної Республіки Німеччина в Україні д-р Ебергард Гайкен. Він же написав передмову до фотоальбому. Видання викликало неабиякий розголос і цікавість

⁵ Малаков Д. У вересні сорок першого // Прапор комунізму.— 1982.— 18 берез.— С. 4.

⁶ Малаков Д. Київ. 1941–1943. Фотоальбом.— К.: Кий, 2000.— 268 с., іл.

далеко за межами України, а автор почав одержувати все нові й нові матеріали на тему Києва часів Другої світової війни.

Велика добірка унікальних світлин надійшла навесні 2001 року з Нідерландського інституту військової документації, за сприяння дослідника Карела Беркгоффа з Амстердаму. Ці знімки, зроблені невідомим чужинцем влітку 1942 року на київському Єврейському базарі, увійшли до фотоальбому «Тут був Євбаз, а потім — площа Перемоги»⁷, що побачив світ у столичному видавничому домі «Амадей» 2004 року та був презентований 31 січня того ж року у Музеї історії Києва (ще в Кловському палаці).

Дещо раніше до музею завітала група німецьких дослідників з Гамбурга — з проханням ідентифікувати добірку кольорових фотографій, виконаних німецьким військовим фотокореспондентом Йоханнесом Хьолє на початку жовтня 1941 року в Києві. Значна кількість цих світлин була зроблена ним у Бабиному ярі. Багато років окремі знімки з цієї фотоплівки друкувалися в різних виданнях у ФРН та США — але здебільшого в дзеркальному відображенні. Нами аргументовано й точно було встановлено місця з'йомок, докладно описано ці кадри та оприлюднено результати дослідження 2004 року у збірнику «Бабий Яр: человек, власть, история»⁸.

Надходили все нові й нові матеріали. Приходило усвідомлення, що Києва стосувалися події Другої світової війни, починаючи вже від 11 вересня 1939 року, коли Київський особливий військовий округ був перейменований на Український фронт. 17 вересня він перетнув прикордонну річку Збруч і розпочав «визвольний похід» на Західну Україну. Так само кияни брали участь у війні з Японією, якою 2 вересня 1945-го закінчилася Друга світова війна.

Відтак 2005 року видавництво «Кий» подарувало шанувальникам історії міста новий фотоальбом, значно більшого обсягу — включно з кадрами радянської та німецької кінохроніки,

⁷ Малаков Д. Тут був Євбаз, а потім площа Перемоги.— К.; Амадей, 2004.— 144 с., іл.

⁸ Малаков Д. Киев и Бабий яр на немецкой фото пленке осени 1941 года. // Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах. Книга 1. Историческая топография. Хронология событий.— К.: Внешторгиздат Украины, 2004.— С. 164–170, илл.

під назвою «Київ. 1939–1945»⁹ з 685 ілюстраціями. Презентація відбулася 3 листопада 2005 року у Музеї історії Києва — вже в приміщенні «Українського дому». Видання отримало ще ширше визнання, було удостоєне титулу кращої книжки року в номінації «Минувшина».

Тимчасом надходило дедалі більше нових матеріалів, зібраних автором та надаваних колекціонерами. Адже події Другої світової війни на Східному фронті знайшли відображення у незліченній кількості світлин. Кращі, найвиразніші з них, відзняті професійними фотографами — військовими кореспондентами, вже давно стали хрестоматійними. Але чимало фотодокументів досі залишаються невідомими для широкого загалу. Пояснити це можна тим, що перш, ніж потрапити на шпальта радянських газет, кожен знімок мусив пройти через багаторазову цензуру. Не менш ретельно добиралися сюжети й у засобах масової інформації нацистської Німеччини, де за цим стежило відомство пропаганди. На відміну від застрашеної «органами» Червоної армії, де наявність фотоапарата була прерогативою лише ретельно проінструктованих військових фотокореспондентів, серед військовослужбовців Вермахту фотоапарат вважався звичайним елементом «цивілізованої європейськості». Німецькими вояками було зафіксовано безліч унікальних, реальних, а не постановочних миттєвостей війни, побачених очима звичайних її учасників. Певно, потрібен був ще якийсь час, щоб одійшли у вічність автори таких знімків, щоб разом з тим поколінням пішла в минуле ідеологічна зашореність, втовкмачена у свідомість суспільств обох протиборствующих тоталітарних режимів; щоб впала «залізна завіса», щоб об'єдналась Німеччина, розвалився Радянський Союз та постала нова незалежна Україна. А ще — не менш суттєвим стало одвічне природне явище, коли ці приватні знімки опинилися в руках також незаангажованих онуків та правнуків учасників війни. Лише тепер, завдяки можливостям глобальної інформатизації, ці фотодокументи змогли стати надбанням ширшого загалу.

Саме так київський колекціонер Стефан Машкевич розшукав за океаном кілька десятків фотознімків, зроблених у Києві

⁹ Малахов Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом.— К.; Кий, 2005.— 464 с., іл.

німцями в перші дні окупації міста та згодом. Серед них виявилися такі унікальні сюжети, як-от похід євреїв до Бабиного яру 29 вересня 1941 року.

Цікаві матеріали надійшли з Російського державного архіву кінофотодокументів — за сприяння киян Костянтина Козлова та Миколи Сала.

Дуже плідними виявилися нові цілеспрямовані пошуки документів у Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного, здійснені Оленою Насировою, — головним редактором столичного видавництва «Варто». Саме в ньому побачив світ новий фотоальбом автора цих рядків, традиційно названий «Київ. 1939–1945. Post scriptum»¹⁰ — з 280 новими світлинами, кадрами словацької кінохроніки та з унікальним німецьким кольоровим планом Києва 1943 року. Видання було презентовано 25 червня 2009 року в «Українському домі».

А в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України нами було виявлено трофейний альбом з фотографіями, зокрема й Києва, виконаними у 1942–1943 роках невідомим молодшим сержантом Військово-повітряних сил Угорщини. Вдалося встановити місця, де зроблено знімки та сформувати альбом з 86 сюжетами під назвою «Ніби й не було війни...»¹¹, який побачив світ з передмовою Олесь Ільченка у столичному видавництві «Грані-Т». Презентація відбулася 18 вересня 2009 року в книгарні «Є».

Ще одна презентація обох останніх видань відбулася 26 листопада в Будинку вчених, так само зібравши шанувальників історії Києва.

Отже, з цими виданнями дослідники історії Києва одержали сотні докладно прокоментованих фотодокументів, що розповідають про столицю України напередодні Другої світової війни, про життя окупованого нацистами міста та про його відродження по війні. Всі оприлюднені матеріали стали в нагоді, зокрема, при виданні збірки документів Інституту історії

¹⁰ Малаков Д. Київ. 1939–1945. Post scriptum.— К.: Варто, 2009.— 224 с., іл.

¹¹ Малаков Д. Ніби й не було війни... (Київ 1943 року на світлинах угорського вояка).— К.: Грані-Т, 2009.— 112 с., іл.

НАН України¹², при створенні десятків телевізійних програм та фільмів в Україні, Греції, Канаді, Федеративній Республіці Німеччина, Російській Федерації, Республіці Білорусь увійшли до експозиції різних музеїв, зокрема — Центрального музею Збройних Сил України.

Цікаво було бачити саме ті, вище згадані, та вже правильно подані кольорові знімки Бабиного Яру 1941 року — на великому моніторі в новітньому Музею Холокосту в місті Скокі, штат Ілліной, відкритому в квітні 2009 року. Отже, наші публікації стали в пригоді й там.

Знайомство із закордонними ілюстрованими виданнями, присвяченими Другій світовій війні (зокрема англійськими), дає підставу вважати, що ми володіємо набагато більшим обсягом фотоматеріалів про Київ, особливо в сенсі докладності коментарів до них. Водночас приємно відзначити, що наприкінці ХХ століття, а тим більше — на початку ХХІ-го добір ілюстрацій та зміст коментарів до них набув в американських та британських виданнях помітної об'єктивності. Далися взнаки, вочевидь, більша відкритість колишніх радянських архівів та цілком зрозуміле прагнення зарубіжних колег позбутися упереджень часів «холодної війни», якими так само були уражені і засоби масової інформації їхніх країн. Гарно й переконливо виглядають особливо ті фотоальбоми, в яких події війни на Східному фронті подаються в хронологічній послідовності — день за днем. Як приклад, альбом раніше не оприлюднених фото англійця Вілла Фовлера, виданий 2001 року¹³, та фотоальбом американця Стіва Кроуфорда¹⁴. Але ж Київ там згаданий лише побіжно.

Новітні ілюстровані видання про Другу світову війну продовжують цікавити освічену частину громадськості, причому не тільки старше покоління та фахівців, але й молодь. А пошук триває, тож не виключено, що з часом назбирається матеріал на нове видання!

А пошук триває!

¹² Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб.— К.—Л., 2003.

¹³ *Will Fowler*. Eastern Front. The Unpublished Photographs 1941–1945.— London, 2001.— 224 p.

¹⁴ *Steve Crawford*. The Eastern Front. Day by Day, 1941–45. A Photographic Chronology.— Washington, D.C.: Potomac Books, Inc., 2006.— 192 p.

Олександр Білоус,

старший науковий співробітник

Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»

ДІЯЛЬНІСТЬ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КИЄВА

Світовий досвід свідчить, що характер системи визначається умовами життя і традиціями того чи іншого суспільства. Виходячи із завдань, що стоять перед державою на кожному конкретному історичному етапі владні інститути намагаються змінювати освітню систему, чи пристосувати її до нових умов¹.

Упродовж майже всього ХХ ст. в Україні не було самостійної освіти, вона формувалася під впливом країн, до складу яких українські землі входили: Російської імперії, Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини та СРСР. До цього списку, безперечно, потрібно віднести і Німеччину періоду радянсько-німецької війни. Навіть попри на своє нетривале панування, нацисти розпочали будівництво «нового» типу освітньої структури на території України.

Якими ж вони бачили окуповані землі? Якою мала бути освітня політика окупантів на цих землях, зокрема в Україні? Пануюча верхівка Німеччини не обходила стороною і цю проблему, яка включала в себе різні погляди та плани на питання розвитку шкільництва, освіти й науки.

Адольф Гітлер щодо освітньої політики на окупованих територіях висловлювався так: «...загальна освіта є отрутою, що призводить до гниття. Тому кожен стан буде мати свій рівень освіти. Широком масам рабів буде надано благо бути неписьменними»².

Райхсфюрер СС Генріх Герінг розглядав освіту населення окупованих територій як складову онімечування й поневолення Європейського Сходу. В одному з його документів зазначає-

¹ Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні.— Мюнхен, 1957.— С. 4.

² Краль Вацлав. Преступлення против Европы. Перевод с чешского.— М., 1968.— С. 13.

ся: «Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчання учнів тільки рахуванню максимум до 500 і вмінню розписатися, а також поширенню вчення про те, що покірність німцям, чесність, старанність і слухняність є божою заповіддю. Уміння читати я вважаю необов'язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей»³.

Втілюючи в життя подібну педагогічну доктрину фюрера, райхскомісар України Еріх Кох у січні 1942 р. видав наказ, у якому перераховувались умови відкриття початкових, так званих «народних» шкіл. Згідно з цим наказом, заборонялося використання навчальних планів, навчальних посібників радянської школи. У доборі педагогічних кадрів перевага надавалася особам, відомим своїми антирадянськими поглядами, а передових учителів до роботи не допускали. Заборонялося також викладання російської мови⁴.

Якими ж були настрої і сподівання української інтелігенції в умовах окупації? Загальновідомо, що значна частина освітян, науковців, та й інших прошарків української інтелігенції сприймали прихід нацистів як ліквідацію багатьох заборон на способи навчання школярів та студентів. Велика кількість вчителів, переживши репресивні 1930-ті роки, коли зі шкільних програм масово вилучалися класики світової та української літератури, у викривленому руслі викладалася українська мова, фальсифікувалася історія, сподівалися на відновлення історичної справедливості. Сподівалися на проведення докорінної реформи освітнього життя і у співпраці з німцями, на підняття на новий більш якісний рівень освіти України.

У добу окупації українська освіта набула рис великонімецької і складалася з кількох основних елементів. Перший — дошкільний, метою якого було створення для дітей 3–6 років можливостей всебічного розвитку, забезпечення догляду, опіки та відповідного до віку виховання під керівництвом досвідчених та

³ СС в действии: Документи о преступлениях СС.— М., 1968.— С. 546.

⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів та матеріалів.— К., 1963.— С. 71.

підготовлених фахівців. Другий — народна (початкова) освіта, обов'язкове навчання для дітей 6–10. По отриманні початкової освіти — вища початкова школа, навчання протягом 2–3 років, де б останній рік був доповнюючим. Його завданням вважалося націонал-соціалістичне виховання, що мало завершити формування світогляду молоді та відповідно до місцевих потреб і обставин *«дати їм такі знання, без яких в житті важко буде обійтися»*⁵.

По закінченні чотирьох класів і складання випускних іспитів учень міг вступити до гімназії, або до будь-якої фахової школи. Гімназії мали бути восьмикласними з обов'язковим вивченням латинської мови з першого класу і грецької — з шостого. У середніх шкільних закладах можна було навчатися і після закінчення шести класів⁶.

У фондозбірні Меморіального комплексу матеріали, які б могли розповісти нам про освітнє життя України, практично відсутні. Натомість наявні поодинокі номери «Українського слова» та «Нового українського слова»; окремі комплекси учасників підпільної боротьби, осіб, причетних до освітньої сфери, спогади пересічних киян про події 1941–1943 рр., певний фотоілюстративний матеріал. І це практично все.

Під час роботи над науковою публікацією було використано пресу періоду окупації; збірники документів, що всебічно розкривають політику нацизму на Україні; наукові праці нової хвилі істориків, які у своїх дослідженнях намагалися розглядати проблеми без будь-яких штампів і суб'єктивних оцінок.

Значний масив інформації про освіту в окупованому німцями Києві містить найпоширеніші міські газети 1941–1943 рр. «Українське Слово», а після її закриття «Нове Українське Слово», які вже з перших номерів надають прискіпливої уваги проблемам освіти й науки. У жовтні — грудні 1941 р. «Українське Слово» проводить широку кампанію з відновлення середньої та вищої освіти у Києві. Практично в кожному номері з'являються

⁵ Стефанік Г. В. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр): дис. ... на здоб. наук. ступ. к-та. історичних наук.— Івано-Франківськ, 2004.— С. 98.

⁶ Антолюк Н. В. Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939–1944 рр.).— Львів: НТШ, 1997.— С. 63.

коротенькі, невеличкі повідомлення, завдання яких пропагувати відновлення навчального сезону в Києві, що їм певною мірою вдалося. Так, станом на 26 жовтня у школах та гімназія зареєструвалося понад 34 тисячі учнів⁷.

Чи не перше повідомлення, що стосувалося шкіл, з'являється 11 жовтня 1941 р. у матеріалі про реєстрацію учнів Києва⁸, а 26 жовтня подається інформація, що на 1 листопада у Києві буде відкрито 64 середніх школи, 8 чоловічих і 12 жіночих гімназій⁹. У цьому ж номері йдеться про успіхи щодо такої підготовки: «...Всі школи вже на сьогодні готові прийняти учнів. Повністю підготовлено класні кімнати, забезпечено їх паливом, навчальним приладдям... Багато зроблено і в справі підготовки підручників, 10 методично-програмових комісій, що працюють при відділі освіти, переглянули ряд підручників (зокрема буквар, читанку, підручники з фізики, математики, природознавства), у які внесено зміни й поправки. Цими підручниками учні поки що будуть користуватися в наступному навчальному році...»¹⁰.

Через тиждень на шпальтах наступного номера «Українського Слова» знаходимо: «Звичайно, у перші дні наша українська народна школа зустрінеться з труднощами: відсутність підручників, наочного приладдя, опалення, але все це можна в найближчі дні налагодити, головне те, що школи почали свою нормальну роботу»¹¹. Разом з констатацією низки проблем, преса жваво звітувала про готовність дедалі нових шкіл розпочинати навчання: «На бульварі Шевченка 23, в приміщенні колишньої 58 школи, розпочала підготовку до навчання друга жіноча гімназія. Уже 275 дітей подали заяви про вступ до неї. (...) У четвертій чоловічій класичній гімназії (Виноградний завулок, 2, приміщення колишньої 51 школи) жваво йде підготовка до відкриття гімназії»¹².

1 листопада 1941 р. на засіданні шкільних активістів під головуванням професора К.Штепи відбулося створення всеукраїн-

⁷ Українське Слово.— 1941.— 26 жовтня.— № 41.— С. 4.

⁸ Українське Слово.— 1941.— 11 жовтня.— № 28.— С. 4.

⁹ Українське Слово.— 1941.— 26 жовтня.— № 41.— С. 4.

¹⁰ Українське Слово.— 1941.— 26 жовтня.— № 41.— С. 4.

¹¹ Українське Слово.— 1941.— 5 листопада.— № 49.— С. 4.

¹² Українське Слово.— 1941.— 26 листопада.— № 67.— С. 4.

ської вчительської спілки. Одним із головних її завдань було «об'єднання всіх працівників-українців вищих, середніх і нижчих шкіл, науково-дослідних і культурних закладів. Це дасть можливість краще виховувати українських дітей та молодь»¹³.

Водночас українська освітня еліта ставить собі завдання створити учительський інститут: «...такий інститут створюється в Києві на базі колишніх педагогічного та вчительського інститутів. Для нього виділено приміщення колишнього педагогічного інституту на бульварі Шевченка, 22.»¹⁴.

Чим далі просувалася справа, то більше з'являлося питань, пропозицій, зауважень щодо української школи: «...Треба негайно заповнити програмовим матеріалом весь робочий день школи, треба ввести в школах викладання основ релігії, історії України, всесвітньої історії та української літератури... Конче потрібно відзначати належним чином усі важливі історичні події та розв'язати питання про відзначення релігійних свят... налагодити зв'язок школи з відділом агітації та пропаганди... Не розв'язане питання про медичне обслуговування шкіл. Лишаються відкритими ряд питань матеріального характеру, справа забезпечення дітей сніданками»¹⁵. Крім того, дедалі частіше починають лунати заклики про необхідність вивчення в освітніх установах іноземних мов «поруч української, німецька мова, цілком природно, широко вживається в більшості наших установ, заводів, шкіл і всяких інших інституцій»¹⁶.

У Меморіальному комплексі зберігаються унікальні експонати — дві книги: «Українська мова. Підручник для IV класу початкової школи»¹⁷ (підручник пройшов німецьку цензуру) та «Тексти для початкового навчання німецької мови в школах», представлені в головній експозиції¹⁸. За допомогою саме таких підручників і велося викладання різних дисциплін в українських початкових школах під час окупації. Також слід зазначити

¹³ Українське Слово.— 1941.— 8 листопада.— № 52.— С.4.

¹⁴ Українське Слово.— 1941.— 03 грудня.— № 73.— С.4.

¹⁵ Українське Слово.— 1941.— 03 грудня.— № 73.— С. 4.

¹⁶ Українське Слово.— 1941.— 03 грудня.— № 73.— С. 4.

¹⁷ Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» далі МК НМІВВВ, КН-40121.

¹⁸ Фонди МК НМІВВВ, КН-63006.

що «Українська мова...» видана «Радянською школою», але, пройшовши певну цензуру, була допущена до вивчення у школи уже нового зразка.

Зважаючи на певну доляльність нової окупаційної влади до питань освіти у перші місяці війни, громадськість Києва активно розпочала відновлення початкової та середньої освіти міста. У другій половині 1941 р. певний поштовх для відновлення навчання отримали і вищі учбові заклади. Крім відновлення вже існуючих вузів, на сторінках газет порушувалося питання про створення зовсім нових. Так М. Васильєв у своїй статті «Про організацію економічної освіти» зазначає необхідність відновлення економічного факультету Київського університету, а також про створення Комерційного інституту¹⁹. Згодом промайнуло повідомлення, що в Києві має бути «відновлено 21 інститут і 1 університет, а також у цьому році початися навчання в індустріальному, сільськогосподарському інститутах та інституті імені Лисенка»²⁰. У Музично-драматичному інституті ім. Лисенка певний час у роки окупації працювала Шрейєр-Ткаченко Анісія Яківна, матеріали якої зберігаються в фондозбірні Меморіалу²¹. Те саме «Українське Слово» з жовтня 1941 р. друкує серію публікацій, знайомлячи читачів з історією вищих навчальних закладів Києва, а також з їхнім становищем за більшовиків. Зокрема, висвітлюючи життя Київського університету в попередні роки, автор з криптонімом «Д. Ж.» пише таке: «...в цьому старовинному українському учбовому закладі українці становили національну меншість (...) а тому характерним явищем серед українського студентства було систематичне голодування і злидні...»²². Через кілька днів було оголошено про «реєстрацію та з'ясування академічного стану»²³. Незабаром інший автор Євген Дніпрянський друкує порівняльні матеріали про стан та діяльність цього ж навчального закладу вже за часів німецької окупаційної влади. Він подає відомості, що вже відновили роботу історико-філологічний, біологічний

¹⁹ Українське Слово.— 1941.— 18 жовтня.— № 34.— С. 4.

²⁰ Українське Слово.— 1941.— 11 жовтня.— № 28.— С. 4.

²¹ Фонди МК НМІВВВ, КН-60000.

²² Українське Слово.— 1941.— 10 жовтня.— № 27.— С. 3.

²³ Українське слово.— 1941.— 14 жовтня.— № 30.— С. 3.

та геолого-географічний факультети, а українські студенти на них тепер становлять більшість²⁴.

Після того, як 14 грудня 1941 р. «Українське Слово» німці замінили на «Нове Українське Слово» головним редактором, якого став професор Київського університету К.Т. Штепа, на його сторінках ще більше уваги стало приділятися університетові. На шпальтах газети друкуються статті з різної тематики: від історії до некрологів викладачів цього навчального закладу²⁵.

Поряд із Університетом відновлює свою роботу і Академія сільськогосподарських наук. Головним завданням закладу, на думку автора однієї з публікацій П. Терпила, є «...створення такої Академії сільськогосподарських наук, яка б гідно репрезентувала і наше багате сільське господарство і нашу славну Батьківщину, велику Україну й яка б проводила переважну роботу...»²⁶.

На початку 1942 р. вже «Нове Українське Слово» продовжує на своїх шпальтах тему української науки за окупації. Так у статті «Радість молоді» наголошується на роботі медичного інституту: *«Увагу київської молоді звернуло на себе оголошення про набір студентів на перший курс. Почався прийом заяв для вступу на лікувальний, стоматологічний і фармацевтичний факультети.*

Відкриття факультетів полегшується тим, що все необхідне майно і апаратура збереглися. У чорні дні евакуації Києва професор Лазуренко, директор медінституту, майже не виходив з приміщення, щоб врятувати цінне майно від вивозу і розкрадання. [...] Вже подано 374 заяви. Більше всього заяв на лікувальний факультет. Кількість бажаючих поступити до медінституту перевищує кількість місць. І лютото починаються вступні іспити»²⁷.

З початком Великої Вітчизняної війни Олексій Савович Лазуренко — активний учасник організації медичних установ КиУРу, евакуації інституту до Харкова (на початок вересня 1941 р. він фактично виконував обов'язки частини медінституту, що залишалася у Києві) — став учасником місцевого анти-

²⁴ Українське Слово.— 1941.— 24 жовтня.— № 39.— С. 3.

²⁵ Нове Українське Слово.— 1942.— 1 березня.— № 47.— С. 4.

²⁶ Фонди МК НМІВВВ, КН-41320.

²⁷ Нове Українське Слово.— 1941.— 31 січня.— № 23 (38).— С. 4.

фашистського підпілля. Заарештований гестапо і розстріляний у Бабиному Яру влітку 1943 р. В експозиції залу №7 представлені його фотографія і документ²⁸, інші документи зберігаються у фондозбірні музею.

За лояльності нової влади відновив роботу гідромеліоративний інститут. Загалом його відновили, щоб, привабивши студентство можливістю навчатися, зосередити у закладі якомога більше молоді для подальшого вивезення її до Німеччини. Одним із його студентів був Г.Я. Синіцин — керівник Сталінського (Радянського) підпільного райкому АКСМУ. Його зарахували до інституту ще в 1937 р., під час окупації разом зі своєю групою вони врятували від німецької неволі велику кількість юнаків і дівчат²⁹. Фотографія Г. Синіцина та його студентська залікова книжка експонувалися на багатьох виставках, присвячених героям підпілля Київщини.

Уже в березні 1942 р. в газетах можна було зустріти невеличкі публікації, що стосувалися театрального інституту: *«У просторому приміщенні колишнього фізкультурного залу (інші кімнати знищено пожежею) знаходиться театральный інститут. Тут — за штучною перегородкою з шафів — розміщується канцелярія і кабінет директора. Інша територія ділиться між сценою і імпровізованою аудиторією, відокремленою від лаштунків лише чорною дошкою. Хоч суворе дихання війни відчувається скрізь, акторський темперамент, притаманний більшості студентів, перемагає матеріальні труднощі. Колективною роботою всіх курсів, які приступили до навчання ще в грудні, була підготовка святкового вечора-концерту на тему «Ніч перед Різдвом»³⁰.*

Незважаючи на певний підйом освіти та науки, говорити про повноцінне відродження українського шкільництва в умовах окупації, було надто передчасно. Вже наприкінці грудня 1941 р. з'являється розпорядження VII Вищого 34 командування особливого призначення Групи армій «Південь» (з серпня 1941 р. входило до складу 6-ї армії Вермахту³¹) «Про шкільництво

²⁸ Фонди МК НМІВВВ, КН-227644, НД-27249.

²⁹ Фонди МК НМІВВВ, КН-110387.

³⁰ Нове Українське Слово.— 1942.— 5 березня.— № 49 (74).— С. 4.

³¹ Залесский К. Вермахт. Сухопутные войска и верховное командование.— М., 2005.— С. 242.

у військовій зоні»³². Згідно з цим документом, до навчання допускаються учні початкових класів народних шкіл. Також дозволялася діяльність усіх сільськогосподарських та лісогосподарських шкіл. Для осіб жіночої статі: курси фахової підготовки з домашнього господарства, ручної праці, охорони здоров'я та гігієни. Заборонялися вищі навчальні заклади (університети, технічні вузи), вищі школи (гімназії, ліцеї та рівноцінні загальноосвітні заклади), середні школи (семінари, загальноосвітні середні школи), професійні заклади (загальні школи з спеціальними планами навчання з певних професій). Уже відкриті школи такого типу слід було закрити. Передумовою до початку навчального процесу мала бути «грунтовна перевірка навчального персоналу та засобів навчання»³³. Ще не розпочалося втілення цього розпорядження, а 9 січня 1942 р. вже з'являється повідомлення керуючого справами Київської міської управи для керівників усіх відділів міської управи і голів райуправ Києва про закриття у місті всіх шкіл. Зокрема у цьому повідомленні йдеться, що київські школи закрито ще за розпорядженням від 13 грудня, а *«тому і організація школи підготовки неможлива»*³⁴.

Перші розпорядження та відповідні роз'яснення до них для всього Райхскомісаріату «Україна», та для Києва зокрема, з'явилися на початку 1942 р. Це відбулося тоді, коли українськими територіями почала керувати цивільна адміністрація і стало реальним відкриття нових українських шкіл.

Директиви про необхідність створення системи шкільної освіти надсилалися до Райхскомісаріату «Україна» від імені міністра з питань окупованих східних територій А. Розенберга. Головний їх лейтмотив такий: *«щоб місцеве населення могло виконувати поставлені перед ним німецькою владою завдання, потрібно шкільну освіту в Україні організувати по новому»*³⁵. У директивах постійно наголошувалося, що йдеться лише

³² В. Косик. Україна в Другій світовій війні у документах у 4-х томах. Т. 1. Львів, 1997.— С. 368.

³³ Там само.— С. 368.

³⁴ Державний архів Київської області, ф. р-2356, оп. 1, спр. 34, арк.3.

³⁵ Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейх комісаріаті «Україна» 1941–1944. У світлі німецьких документів.— К., 2008.— С. 66.

про обов'язкову семирічну освіту. До старших класів зараховуватимуться лише старанні та достойні учні. Кількість таких дітей має визначатися можливостями та потребами. В останніх трьох класах школи учні мали проходити практику з ремесел, основ промислового виробництва, адміністрування.

Після закінчення старших класів передбачалося одно-, трирічне навчання в технікумі (з викладанням основ сільського та лісового господарства, техніки, ремесел і адміністрування). Навчання могло перериватись залученням учнів до практичної діяльності.

Але, у райхскомісаріаті «Україна» діяли часто всупереч подібним директивам і розпорядженням А. Розенберга щодо керівництва українською освітянською справою. Українофоб Е. Кох своїми вказівками зводив нанівець директиви міністра з питань окупованих східних територій. Так, 12 січня 1942 р. з'являється директива вже райхскомісара України всім генерал- і гебітскомісарам про ускладнення умов відкриття початкових шкіл (щодо вищих шкіл та профшкіл залишалися чинними його попередні накази). У ньому, зокрема для відкриття початкової школи висувалися такі додаткові вимоги: *«...наявність необхідного палива після покриття потреб вермахту і цивільних німецьких службових інстанцій. Відсутність небезпеки поширення інфекційних захворювань. Наявність достатньої кількості учительських сил, політично благонадійних і спеціально підготовлених. Відсутність потреби використання шкільних будинків для інших необхідних цілей. Застосовувати запроваджені за більшовицького режиму учбові плани, підручники, учнівські і викладацькі бібліотеки, а також політично тенденційні навчальні посібники (фільми, карти, картини і т.д.) заборонено. Поки не з'являться нові навчальні плани і підручники, запроваджується вільне навчання. Воно обмежується читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою і ручною працею. Мова навчання українська або, відповідно, польська. Російську мову викладати більше не слід»³⁶.*

У цей же період подібне ставлення формується і щодо вищої школи *«Всі вищі школи у Райхскомісаріаті «Україна» аж до*

³⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матер.— К., 1963.— С. 71.

дальших вказівок закриваються. Це стосується також самостійних факультетів, робітничих університетів, самостійних інститутів, всіх галузевих установ радянської академії, спеціальних вищих шкіл та інших установ цього роду»³⁷. Слід зазначити, що, зважаючи лише на крайню потребу, було залишено низку окремих факультетів та інститутів (медичні, ветеринарні, сільськогосподарські, лісогосподарські та технічні факультети «...ці факультети організаційно і за спеціальностями надалі будуть існувати як самостійні інститути, до них відносяться спеціальні вищі школи, інститути, академії й інші установи вищевказаних профілів»³⁸. Викладацький склад, як закритих так збережених навчальних закладів підлягав ретельній перевірці жандармерією і відділами поліції.

У подальшому ситуація в освітній сфері Райхскомісаріату «Україна» загалом і Києва зокрема лише погіршувалася. Вже у лютому 1942 р., згідно з розпорядженням Еріха Коха, було звільнено з роботи учительку Дегтярьову Н.Н., оскільки вона «не виконала нашого наказу під №3 від 13 січня 1942 року про конфіскацію літератури з комуністичним змістом і на уроках користується підручниками советського видання...»³⁹.

На початку 1942 р., як відомо, розпочинається масовий вивіз української молоді на примусові роботи до Німеччини. Свого апогею він досяг влітку і восени поточного року. В цей же час райхскомісар України видав чергове розпорядження, що стосувалося українського шкільництва «Мені довелося дізнатися, що в генеральних округах, крім 4-класних народних шкіл, ще існує певна кількість інших шкіл, на які я не давав дозволу. (...) У Києві і Вінниці інститути набрали характеру, подібного до університетського, і що, крім цього, функціонує ще ряд інститутів іншого роду. (...) Тому я вимагаю від панів генерал-комісарів закрити всі школи і інститути, в яких навчаються учні старші 15 років, а всіх учнів і викладачів, з цих закладів, незалежно від статі, закритим способом відправити на роботи до Німеччини»⁴⁰.

³⁷ Там само.— С. 76.

³⁸ Там само.— С. 76.

³⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: 36. док. і матер.— К., 1963.— С. 91.

⁴⁰ Там само.— С. 168–169.

Велике значення для сучасних дослідників нині мають спогади очевидців і учасників тих подій. Останнім часом співробітники Меморіального комплексу здійснюють проект «усна історія» Другої світової війни, робота над яким дає нові цінні відомості. Так, з розповіді наукового співробітника музею історії Києва Дмитра Малакова, який усю окупацію прожив у Києві, відомо, що на кінець 1942 р. — початок 1943 р. у Києві продовжували діяти всього дві школи (на Михайлівській площі та Бульварно-Кудрявській вулиці); обидві вони були перепрофільовані під навчання дітей фольксдойче⁴¹. Інші освітні заклади, за словами іншого очевидця подій М. Покришевського⁴², у 1942 р. просто саморозпустилися⁴³.

Дуже часто приміщення шкіл були зруйновані ще восени 1941 р. (в ході пожеж у центрі Києва, бомбардувань, авіанальотів тощо), в інших випадках школи використовувалися для потреб нової влади. Так, на фотографіях переданих нещодавно Меморіалу бельгійським колекціонером Мартіном Богартом можна побачити, що середня школа № 163 (Дарниця) використовувалася нацистами під штаб військової частини та казарми⁴⁴; у середній школі № 153 (Брест-Литовське шосе) — було організовано стайню. Очевидець тих подій П. Березовський, який до війни навчався у середній школі № 134 по вул. Рибальській, 4, а у роки війни працював чорноробом «Гідродорконтори», свідчить, що його рідна школа була перепрофільована під шпиталь, у середніх школах № 84 по вул. Різницькій та № 80 по вул. Суворова знаходилися військові частини⁴⁵.

Певною мірою реанімувати українську освіту Альфред Розенберг спробував знову, надіславши 23 лютого до Райхскомісаріату «Україна» чергові нові директиви щодо шкільної освіти. Цими директивами визначалося завдання шкіл — виховати професійно підготовлені кадри.

⁴¹ Нові надходження фондів МК НМІВВВ.

⁴² М. М. Покришевський — до війни інспектор з приймання вагонів трамвайного депо ім. Дзержинського. З серпня 1941 р. — військовий керівник середніх шкіл № 101 і 61 м. Києва. В період окупації входив до групи підпільників під керівництвом Г. О. Шубіна.

⁴³ Фонди МК НМІВВВ, КВ-228867, КВ-058101.

⁴⁴ Фонди МК НМІВВВ, КН-229378/156.

⁴⁵ Нові надходження фондів МК НМІВВВ.

Для цього було необхідно організувати чотирирічні народні школи. Навчальний рік мав починатися 1 вересня. Також у директиві подавалася структура шкільної освіти та містилися організаційні вказівки.

А. Розенберг з приводу дій райхскомісара України та його брутальної політики, зокрема в освітній сфері, висловлював неодноразові протести. Одна з причин такої антипатії полягала, без сумніву, в тому, що навіть у партійних колах націонал-соціалістів Е. Коха вважали персоною досить одіозною і неоднозначною. Фактично він став райхскомісаром України лише для того, щоб вивозити з України зерно, худобу і якомога у більшій кількості. Для виконання подібного завдання Кох вважався ідеальним кандидатом. Він фанатично і цілковито поділяв погляди фюрера щодо непотрібності освіти для людей нижчої раси: *«уміння росіян, українців, киргизів та інших читати і писати нам може тільки зашкодити. Адже це дало б можливість людям зі світлими головами отримати правдиві історичні знання і прийти до політичного розуміння, яке б змусило їх повстати проти нас...»*⁴⁶. На його переконання, у школах *«не варто дозволяти вчити представників цих народів чогось більшого, ніж значення дорожніх знаків. Викладання географії головним чином повинно обмежуватися тим, що столиця німецької імперії називається Берлін і що кожен має хоча б раз у своєму житті там побувати... Заняття з арифметики і інших предметів взагалі зайві...»*⁴⁷.

Тож, зважаючи на це, Кох зробив усе можливе, щоб шкільна освіта в Україні повністю занепала. З цього приводу він відкрито говорив своїм підлеглим, що, на його думку, навіть трирічна початкова освіта даватиме *«надто високий освітянський рівень»*⁴⁸. Водночас він висловлював Розенбергу своє абсолютне незадоволення щодо його дій зі «сприяння українській культурі», видання шкільних підручників.

Уже взимку 1943 р. Е. Кох оприлюднив інформацію про те, що через брак ресурсів «тимчасово» припинили роботу школи

⁴⁶ Сржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейх комісаріаті «Україна» 1941–1944. У світлі німецьких документів.— К., 2008.— С. 83.

⁴⁷ Там само.— С. 84.

⁴⁸ Там само.— С. 85.

з чотирма класами навчання. У цей час шкільна освіта опиняється у найгіршому стані від початку окупації.

У 1943 р. міністерством з питань окупованих східних територій було зроблено чергові спроби змінити освітянську політику на Україні, але, як і попередні, вони зазнали невдачі як через протидію Е. Коха, так і через швидке просування радянських військ Україною в 1943–1944 рр.

Отже, необхідно констатувати, що надії і сподівання значної частини українського населення на лібералізацію життя з приходом нової німецької влади не виправдалися. Більш того, нацисти знищували в Україні комуністичне правління далеко не з метою визволення її (як це подавала німецька пропаганда), а задля реалізації власних жорстоких колонізаційних планів — створення нової сировинної й аграрної бази для райху та здобуття на цих безкрайніх землях додаткового «життєвого простору для німців». Тому більшість чиновників німецького окупаційного апарату послідовно реалізовували саме колонізаційну політику щодо України. Поодинокі супротивники такої політики просто не могли дістати підтримки у керівництва Німеччини і не мали шансів на реалізацію свого поміркованого «ліберального» варіанту окупації. Хоча такі спроби мали місце у перші півроку війни (до кінця 1941 р.), але згодом усі їхні намагання було зведено нанівець політикою райхскомісара Е. Коха та його оточення. Неузгодженість методів і мети у проведенні східної політики особливо виразно проявилася саме при здійсненні реорганізації шкільної освіти. Розпорядження щодо системи шкільної освіти зазнавали постійних змін і часто були суперечливими. Школи по кілька разів закривалися, існувала велика кількість обмежень.

Політика Райхскомісаріату спрямована на закриття шкіл, вкрай негативно впливала на настрої місцевого населення. Це посилювало недовіру до німців, радянська ж пропаганда вдало використовувала цю ситуацію на свою користь.

Упродовж трьох років, у ході яких на українських землях перебували нацисти, німецька східна політика зазнала цілковитої поразки у військовій, адміністративній та політичній сферах. Не меншого фіаско зазнала і політика освіти.

Тетяна ЄВСТАФ'ЄВА,
завідувач відділу «Бабин Яр»
Музею історії м. Києва

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СПОРТИВНОГО ЖИТТЯ В ОКУПОВАНОМУ НІМЦЬМИ КИЄВІ

Дедалі в минуле відходять події, що відбувалися в окупованому німцями Києві. Час невблаганний, і з кожним роком щораз ціннішими стають справжні документи тих років, розповіді очевидців, які передають атмосферу і розкривають нові подробиці тогочасного життя. У пропонованому матеріалі йтиметься про життя киян за «нового порядку», а саме — про одну зі сторінок спортивного життя в окупованому німцями Києві.

19 вересня 1941 р. до Києва вступили окупаційні війська. З перших днів окупації німці почали створювати власні адміністративні органи в місті, яке стало центром Київського Генерального округу. Разом з існуванням німецьких окупаційних органів влади, які господарювали у місті, німецьке командування дозволило створити й українські органи влади, насамперед, — міську управу. Серед відділів міської управи був відділ освіти і культури, керівником якого став професор К. Штепа¹, до цього відділу входила секція фізкультури і спорту², яка від імені міської управи оголосила про обов'язкову реєстрацію спортсменів міста. За свідченням Г. Щецова³ *«Объявление немецких властей о*

¹Штепа Костянтин Феодосєвич (1896–1958), історик, професор. В 1910–1914 рр. навчався у Полтавській духовній семінарії, 1915 р. вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Був учасником Першої світової війни, громадянської війни у складі військ генерала А. І. Денікіна та барона П. М. Врангеля. 1922 р. закінчив Ніжинський інститут народної освіти і вступив до аспірантури. 1924 р. захистив кандидатську, 1927 р. — докторську дисертації. З 1930 р. працював у Київському інституті професійної освіти, завідувачем кафедри середньовічної історії Київського університету, одночасно — старший науковий співробітник інституту історії Всеукраїнської академії наук. 18. 03. 1938 р. заарештований органами НКВС УРСР, однак був звільнений. З 14. 12. 1941 р. — редактор газети «Нове українське слово», у вересні 1943 р. виїхав з німцями. З 1945 по 1952 р. проживав у ФРН, а потім виїхав до США.

²Секцію фізкультури і спорту було створено 23 вересня 1941 р., керівник секції — В. Дуб'янський.

³Щецов Георгій Дмитрович, (1899–?), з дворян, у 1937 р. закінчив Харківський інститут фізкультури. У 1918–1919 рр. навчався у Київському політехнічному інституті, потім служив (з грудня по липень місяць 1920 р.) в армії

регистрации спортивных работников было дня через 3–4 после занятия г. Киева. То есть числа 25–26 сентября 1941 г. ...я тоже пошел в горуправу и зарегистрировался там у работника спортотдела Дубянского. [...] Да, в этом деле, когда я прошел регистрацию в горуправе встретил моих знакомых спортсменов Махницкого, Климовича, Гончаренко и целый ряд других лиц которых я сейчас не припомню»⁴.

Спортсменів залишилася досить велика кількість. Спочатку, як свідчать архівні документи, зареєструвалися близько 200 чоловік, це в основному ті, хто на момент вступу німців перебував у місті. Головною проблемою була необхідність відповідної легалізації в окупованому місті. Жорстокий режим, встановлений німецькими окупантами, не давав жодного шансу молодим, здоровим чоловікам залишатися в місті непоміченими. Одним із перших заходів окупаційних властей стала реєстрація чоловіків у віці від 15 до 60 років. На початку жовтня з'явився наказ про реєстрацію усіх членів ВКП(б), працівників НКВС, комсомольців. Двірники і керівники будинків, згідно з наказом коменданта української поліції Орлика⁵, зобов'язувалися повідомляти про євреїв, працівників НКВС і членів ВКП(б), що проживають у їхніх будинках, протягом 24-х годин. Реєстрація в секції фізкультури і спорту міської управи давала шанс отримати документи і уникнути відправки на роботу до Німеччини.

Поступово життя в місті налагоджувалося. Почали працювати заводи, фабрики, було відкрито оперний театр, театр-вар'єте, кінотеатри. Що ж до експлуатації спортивних споруд Києва, то 12 листопада 1941 р. завідуючий секцією фізкультури і

генерала А. І. Денікіна, у чині капітана, на посаді зав. артекладом. З липня 1920 р. по 1934 р. служив у Червоній Армії інструктором фізпідготовки 134-ї танкової бригади в м. Києві, потім — службовець, працював тренером з футболу в Домі Червоної Армії. Грав у команді «Желдор» (залізничників), входив до складу першої збірної м. Києва. Війну зустрів під Києвом, де був розквартирований 81-й залізничний полк, Швецов служив інструктором спортивної підготовки. Втік з частини, дочекався приходу німців, запропонувавши їм свої послуги. Створив спортивне товариство «Рух». 5. 05. 1944 р. Засуджений до 15 років ВТТ. У 1955 р. звільнений. Повернувся у Київ, працював контролером на Республіканському стадіоні, гардеробником в одному з навчальних закладів.

⁴ ДА СБУ, ф. 6, спр. 73185 ФП, арк. 46, 47 зв. Оригінал. Рукопис.

⁵ Орлик—Конкель Анатолій Костянтинович, (1900–?) білоемігрант, у вересні-листопаді 1941 р.— комендант поліції в м. Києві.

спорту В. Дуб'янський подав на ім'я завідуючого відділом освіти і культури міської управи К. Штепи доповідну записку, в якій зазначалося що, секцією «взяті на облік та схоронення всі спортивні споруди та спорт. майно м. Києва, яке коштує більше десяти мільонів крб»⁶. Серед спортивних споруд перераховані: Палац спорту, стадіони «Динамо», «Локомотив», «Зеніт» (колишній стадіон ДСО «Снайпер» заводу імені Г. Петровського), водна станція і спортивні зали. Стадіон «Спартак» неможливо було ввести в експлуатацію, оскільки восени 1941 р. він був повністю затоплений і замулений після прориву труб водонесучої магістралі, що проходить поблизу стадіону.

За ініціативою Г. Щецова, з метою об'єднання спортсменів та організації спортивної роботи в місті було створено українську спортивну організацію, яку спочатку назвали «Сич», згодом — українським спортивним клубом «Дніпро», далі — спорттовариством «Трізуб» і нарешті наприкінці 1941 р. зупинилися на назві — «Українське спортивне товариство «Рух». *«Примерно через месяц после прихода в г. Киев частей немецкой армии, осенью 1941 г., — показував Г. Щецов, — я через отдел культуры и просвещения при городской управе, где и был зарегистрирован, поступил работать тренером футбольной команды организованной при городской управе. На этой должности я проработал до конца сезона 1941 г. В команду входили спортсмены из различных обществ оставшиеся в оккупации в Киеве»*⁷.

На початку січня 1942 р. ініціативна група під керівництвом Г. Щецова звернулася до міської управи по офіційний дозвіл на створення «Українського спортивного товариства «Рух». Ось як він розповідає про перші кроки організації товариства: *«В январе 1942 г. группа спортсменов, в числе которых находился и я, решили организовать спортивное общество и с этой целью обратились за разрешением в городскую управу. Там нам ответили, что необходимо представить устав общества, что нами и было сделано, и 13 января городская управа дала разрешение на открытие спортивного общества под названием «Рух» (по-русски это «Движение»)*.

⁶ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 207, арк. 21.

⁷ ДА СБУ, ф. 6, спр. 73185 ФП, арк. 25. Оригінал. Рукопис.

...В инициативную группу входили человек 25–30, в частности Гордиенко В., Кузнецов, Миронов, я — Щецов, Барсуков, Путистин, Коротких, Ткаченко и другие, фамилии которых уже не помню»⁸. Юристи правничого відділу міськуправи написали статут, який було затверджено 15 січня 1942 р., тож ця дата вважається датою створення українського спортивного товариства «Рух». Активно сприяв створенню цього товариства Желяшкєвіч⁹ Вільгельм Вільгельмович (Василь Васильович), якого Г. Щецов знав з 1912 р., досить відомий у минулому київській футболіст, член Київської колегії суддів, німець за походженням, який емігрував 1926 р. до Німеччини, і повернувся до Києва на початку 1942 р. Він працював у штадткомісаріаті, очолював спортивний відділ, і його підтримка була дуже суттєвою.

Першим керівником цього товариства було призначено референта міської управи зі спорту, співробітника української поліції В. Гордієнка¹⁰. Його заступником — Г. Щецов. Зі свідчень Г. Щецова: *«Отделом культуры и просвещения городской управы я был направлен в это общество заместителем председателя общества по спортивной части. Председателем общества был Гордиенко. [...] Гордиенко до войны работал в Дрогобыче в отделе физкультуры и спорта. В Киев он приехал вместе с немцами в качестве полицейского. Председателем общества он проработал около двух месяцев, а потом уехал в Харьков и больше не возвращался. ...После Гордиенко председателем спортивного общества «Рух» был Головченко¹¹ Олег, в прошлом — тренер по гимнастике. После оккупации г. Киева немцами Головченко стал работать в полиции, первоначально агентом полиции, а потом следователем. Управление полиции, где он работал, помещалось по ул. Короленко, 15. После Головченко председателем общества «Рух» был Геслер Петр Олегович, в прошлом преподаватель физкультуры в г. Харькове, по национальности немец из русских колонистов. В последствии он перешел работать заведующим гаража штадткомис-*

⁸ ДА СБУ, ф. 6, спр. 73185 ФП, арк. 25 зв. Оригінал. Рукопис.

⁹ В деяких архівних документах його прізвище пишеться як «Жеминкевич».

¹⁰ Гордієнко Валерій Іванович.

¹¹ Головченко Олег Олександрович, до війни — відомий гімнаст, працював слідчим у поліції, виїхав з німцями.

сариата. Последним председателем спортивного общества «Рух» был Снетенчук¹² Вадим Николаевич, в прошлом тренер по спорту. Был при немцах заведующим дворца физкультуры и насколько мне известно эвакуировался при уходе немцев из Киева»¹³. У перервах, коли мінялися голови товариства, Г. Швецов виконував обов'язки голови спорттовариства «Рух». Розміщувалося правління товариства на вулиці Мало Васильківській, 19. «Українське спортивне товариство «Рух» налічувало понад ста київських спортсменів, які тренувалися у ряді секцій. За свідченням Г. Швецова: «Всё это бывшие спортсмены, оставшиеся на оккупированной территории. В общество принимались все желающие, уплатившие вступительные членские взносы. Первоначально принимались, верно, только украинцы, а позднее и русские»¹⁴.

Які цілі і завдання ставила ініціативна група, вирішуючи організувати спортивне товариство в умовах окупованого Києва, дізнаємося зі свідчень того ж таки Г. Швецова: «Организованная общество «Рух», мы имели ввиду, его работой привлечение к спорту новых кадров молодежи, повышение мастерства старых спортсменов и общая оздоровительная работа среди населения»¹⁵ ...Задача этого общества заключалась в том, чтобы развивать спорт среди украинцев, так было сказано в уставе общества»¹⁶.

Українське товариства «Рух» зосереджувало свою роботу, головним чином, на спортивній та господарській діяльності. Спортивна діяльність полягала в роботі секцій футбольної, тенісної, ручних ігор, легкоатлетичної, гімнастичної та боксу.

Господарська діяльність складалася з відкриття товариством «Рух» підсобних підприємств для отримання коштів на забезпечення його існування. Товариство мало спортивний магазин, їдальню, більярдну і цех по натиранню підлог. Кошти від їхньої діяльності йшли на оплату штатних оплачуваних працівників товариства, а також на сплату податків міській управі. 4 берез-

¹² Так у тексті, вірно — Снетенчук.

¹³ ДА СБУ, ф. 6, спр. 73185 ФП, арк. 26, 27, 27 зв. Оригінал. Рукопис.

¹⁴ Там само.— Арк. 27. Оригінал. Рукопис.

¹⁵ Там само.— Арк. 26. Оригінал. Рукопис.

¹⁶ Там само.— Арк. 19. Оригінал. Рукопис.

ня 1942 р. спорттовариство «Рух» оголосило про відкриття власної їдальні на вул. Великий Васильківський, 43. Проте згодом виявилось, що забезпечувати їдальню продуктами і утримувати необхідний штат працівників «Руху» було не під силу, вони відмовилися від цієї ідеї, відкривши у тому самому приміщенні закусочну. Працював магазин спортивних товарів з комісійною торгівлею на вул. Хрещатик, 3, завідувачем якого з 15 червня 1942 р. і по 15 січня 1943 р. працював Г. Щецов. У червні 1942 р. Українське спорттовариство «Рух» відкрило майстерню з ремонту спортивного інвентарю в приміщенні на вул. Олександрівський, 95, розраховуючи налагодити ремонт усього, що вже зносилось.

Як розгорталася спортивна робота в місті і якими були для цього умови можна прослідкувати за архівними документами. Ще 25 січня 1942 р. керівник секції фізкультури і спорту В. Дуб'янський одержав завдання від німецької влади відремонтувати всі стадіони міста. А на початку березня 1942 р. його роботу перевіряв контрольно-інспекторський відділ міської управи, у довідці, складеній співробітником відділу І. Солодовником¹⁷ зазначено, що до ремонту стадіонів не приступили і навіть не провели їх інвентаризацію, штат як секції, так і її структур значно завищений, і т.д., і вже 18 березня було призначено нового керівника секції В. Снетенчука. Він здійснив інвентаризацію стадіонів і з'ясувалося, що придатні для тренувань лише 4: стадіон Палацу спорту, «Динамо», «Зеніт» і «Локомотив». Інші, як зазначено в документах, перебувають на консервації. Що це за консервація видно з тих таки документів: стадіон «Спартак» розграбований і вимагає капітального ремонту; стадіон заводу «Більшовик» — «Авангард» (Пушкінський парк) — зайнятий військовою частиною, усі споруди розібрані, вхід до парку взагалі заборонений; стадіон «Сахарників» (на Солом'янці) — усі

¹⁷Солодовник Іван Васильович, 1897 р. нар., українець, освіта вища, працював в 1934–1941 г. у Київському індустріальному інституті на посаді доцента кафедри фізики. З 23 жовтня 1941 р. по 10 вересня 1943 р. працював у міськуправі — інспектором контрольно-інспекторського відділу, заступником завідувача контрольно-інспекторського відділу, завідувача відділом культури і освіти (з 16.03.1942 р. по 3.05. 1943 р.). У 1944 р. за вироком Військового Трибуналу військ НКВС Київської області в м. Києві засуджений до 15 років ВТТ. 18. 04. 1945 р. помер в ув'язненні. Реабілітований у 1999 р.

входи закриті, на воротах табличка «Зайнято Німецьким командуванням. Стороннім вхід заборонено. За порушення — розстріл»; стадіон заводу Арсенал — територія зрита бомбосховищами, спортивний павільйон зайнятий армійським майном і охороняється часовими, спортивне майно розграбоване. Стадіон «Динамо», перейменований на «Дойче стадіон», використовувався як спортивна арена, винятково для німців. Директором цього стадіону була знаменита радянська рекордсменка з бігу на ковзанах Т. Васильєва.

Весною 1942 р. керівник секції фізкультури і спорту В. Снетчук з метою активізації спортивної роботи пише доповідну записку своєму начальству, в якій зазначає: «[...]з метою по-*ж*вавлення спортивної роботи (після відповідного розрішення на це) організувати центральні секції з: ...атлетики, боксу, футболу, *п*еребачені навіть спортивні зустрічі між окремими командами міського гарнізону та командами інших міст»¹⁸. Відповідний дозвіл було отримано і той таки В. Снетчук у доповідній записці від 12 червня 1942 р. на ім'я заступника голови міської управи В. Волконовича писав: «[...] протягом сезону провести низку показових виступів кращих спортсменів з різних видів спорту і зокрема спортивні зустрічі по футболу як між місцевими українськими командами так і між командами українців і німецьких військових частин»¹⁹.

Тоді ж, на початку 1942 р. у футбольну команду спорттовариства «Рух», створену за ініціативи Г. Швецова, ще восени 1941 р., вдалося залучити декого з відомих футболістів — у тренувальних матчах цієї команди брали участь і гравці команди «Динамо» — М. Свиридовський, М. Гончаренко, Л. Гундарєв і М. Голімбієвській. Футбольна команда «Рух» була гордістю і турботою Р. Швецова, граючим тренером якої він сам себе призначив. Грали вони на невідкритому Республіканському стадіоні, перейменованому на Український. Проте з переходом на роботу на хлібозавод № 1 команду залишили М. Свиридовський і М. Гончаренко, Л. Гундарєв грав і в команді «Рух», і кілька матчів зіграв у команді «Старт».

У червні 1942 р. керівництво відділу освіти і культури одержало дозвіл штадткомісаріату Києва на відродження спортив-

¹⁸ ДАКО, ф. р-2356, оп. 6, спр. 207. арк. 59. Копія. Машинопис.

¹⁹ Там само.— Арк. 61. Копія. Машинопис.

ної роботи на підприємствах і організаціях міста. До їх числа входили працюючі заводи, фабрики, комбінати, підприємства міської управи, приватні підприємства, пожежна охорона, управління поліції й ін. До всіх цих підприємств і установ було надіслано, однакового змісту листи з проханням направити представників до секції фізкультури і спорту для узгодження питань організації спортивної роботи. Проте це не знайшло відгуку з боку керівників підприємств і установ і незабаром про це просто забули.

Тимчасом дехто з керівників підприємств, які були пристрасними шанувальниками футболу, організували на своїх підприємствах футбольні команди. Так, за бажанням дирекції хлібозаводу № 1 (колишній хлібозавод № 4), було створено футбольну команду. До складу команди увійшли колишні динамівці Микола Трусевич, Михайло Свиридовський, Іван Кузьменко, Олексій Клименко, Макар Гончаренко, Михайло Путістін, Федір Тютчев, Павло Комаров і Володимир Балакін, який до війни грав за «Локомотив», — вони працювали на заводі. Отож, саме вони і склали ядро футбольної команди. Для укомплектування команди хлібозаводу, яка стала називатися «Стартом», до них приєдналися динамівці Михайло Мельник, Микола Коротких, який працював кухарем у їдальні відділу освіти і культури міськуправи на вул. Леніна, 22, Юрій Чернега, який працював в охороні міськуправи, Лев Гундарев, Олександр Ткаченко і Георгій Тимофеев, які працювали в поліції, а також Василь Сухарев, що до війни грав за «Локомотив». Наймолодшому — М. Мельнику було 27 років, найстаршому — Ф. Тютчеву — 35. Капітаном команди було обрано М. Свиридовського. Тренувалася і грала команда хлібозаводу на стадіоні «Зеніт», що на вул. Керосинний, 24, після ліквідації там табору для військовополонених.

До червня 1942 р. секція фізкультури і спорту міської управи на базі українського спортивного товариства «Рух» створила ще один український спортивний клуб «Спорт» і футбольну команду при цьому клубі, яку теж назвали «Спорт».

У середині липня 1942 р. було утворено ще одну київську команду «Алмаз» при граверно-ювелірній фабриці П. Дюндикова. Серед гравців цієї команди найбільш відомим був Володимир Ногачевській, що до війни входив до складу київського «Локомотива». Тренером команди був М. Свиридовський.

Крім українських, у Києві були німецькі і угорські футбольні команди, деякі з них знаходилися в місті постійно — збірна угорського гарнізону, «Flakelf», збірна залізничників та ін.

Офіційно футбольний сезон 1942 р. було відкрито в окупованому Києві 7 червня, хоча грати в місті почали ще ранньої весни. Грали команди товариства «Рух» і хлібозаводу²⁰ на стадіоні Палацу спорту²¹. Перемогла команда «хлібозаводу» з рахунком 2:0. Цього ж дня перед матчем «Рух»–«хлібозавод» відбувся матч між німецькими командами штабної роти військово-повітряних сил і служби забезпечення однієї з дивізій.

У номері за 6 червня 1942 г. Георгій Швецов писав у замітці під назвою «Спорт»: «З дозволу Штадткомісаріату за допомогою Міської управи спортивне життя Києва відновлено. Наданий для занять стадіон Палацу спорту (В. Васильківська) вівторками та п'ятницями являє центр живої спортивної роботи. ...Тепер за затвердженням статуту почала свою діяльність єдина спортивна організація — товариство «Рух», яка поруч з проведенням спортивної роботи, в зв'язку з браком спортивного інвентаря, організує спортивне товариство та відкриває спортивну крамницю. Група ініціаторів має на увазі організувати друге спортивне товариство в Києві, яке називатиметься «Спорт». Між іншим, українські футболісти мали нагоду бачити на київському німецькому стадіоні футбольні зустрічі німецьких вояків. [...] У неділю 7 червня о 17 год. 30 хв. усі аматори будуть мати можливість бачити перше відкрите змагання футбольних команд «Рух»–хлібозавод, яке відбудеться на стадіоні Палацу спорту²². Перемогла команда «хлібозаводу» з рахунком 2:0. Цього ж дня перед матчем «Рух»–«хлібозавод» відбувся матч між німецькими командами штабної роти військово-повітряних сил і служби забезпечення однієї з дивізій.

Наступний матч відбувся 21 червня 1942 р. грала команда хлібозаводу «Старт» зі збірною командою угорського гарнізону. Саме про цей матч у місті з'явилася перша афіша²³ про про-

²⁰ Тоді назви «Старт» у команди ще не було.

²¹ Нині — Республіканський стадіон.

²² Нове Українське слово.— 1942.— 6 червня.

²³ Всього на сьогодні відомо про існування дев'яти афіш на матчі «Старта» та ще 4 афіші на матчі інших київських команд. Вони великого розміру 80 x 95,

ведення футбольної гри. На афіші було вказано склади обох команд. На цьому матчі був присутній і рейхсміністр Альфред Розенберг, який з рейхскомісаром Еріхом Кохом прибув у суботу 20 червня до Києва. Зустріч закінчилася з рахунком 7:1 на користь «Старту». Через тиждень після гри з угорцями, 28 червня 1942 р., команда «Старт» грала зі збірною артилерійської частини, і цього разу «Старт» переміг німецьку команду артилеристів, знову ж таки з рахунком 7:1.

5 липня 1942 р. на стадіоні «Зеніт» відбувся матч між командами «Старт» і «Спорт» (українське спортивне товариство «Спорт») Команда «Спорт» — це команда міськкуправи і складалася вона головним чином з молодих футболістів, хоча ворота захищав один із запасних воротарів команди «Динамо» М. Голембівський, а в нападі — ще один гравець з команди «Динамо» А. Гундарев. Ця гра закінчилася блискучою перемогою «Старту» 8:2. Зрозуміло, що рівних «Старту» в Києві немає. Очевидно, з цієї причини влада міста призначила на матч, присвячений урочистому відкриттю центрального стадіону 12 липня 1942 р. таких суперників: німецьку «Рейхсбан» (залізничники) та місцеву «Рух».

12 липня 1942 р. відбулося відкриття Українського стадіону (його майже постійно в усіх документах і листуванні називають стадіоном Палацу спорту). Ця подія мала для німецьких властей велике значення, майже рік, як вони панують у Києві, і тому надавали особливої уваги пропаганді «значних» успіхів у сфері культурного життя, зокрема спортивній роботі серед місцевого населення. Ось як цю подію висвітлював у газеті «Нове українське слово» Г. Щецов: «Відкриття цього прекрасного майже на 60 000 чоловік стадіону було призначене за советів на неділю 22 червня 1941 року. Але, з цілком зрозумілих для кожного причин ні матч, ні свято не відбулись, були відкладені на невідомий час. І ось тепер, 12 липня, більш як через рік, відбулося відкриття Українського стадіону. Хороша, сонячна погода сприяла святу, і на відкритті було понад 15000 чоловік, серед них багато представників німецької та союзних армій. ... Майже всі

накладом по 100 примірників на кожний матч їх друкували на Київській книжковій фабриці на вул. Воровського, частина накладу була надрукована у трьохчотирьох кольорах.

учасники спортивних змагань — члени українського спортивного клубу «Спорт». [...] Після гімнастики та легкої атлетики відбулися товариські змагання з боксу, без відзнаки переможців. Змагалися дві пари, в середній та легкій вазі. В першій парі — Федоров и Томашевський, в другій (легка вага) — чемпіон Києва Червинський та чемпіон СРСР 1935 року Трофімов. [...] Цікавим футбольним матчем між командою спортивного товариства «Рух» та командою однієї з німецьких частин «Д. В» закінчилось відкриття Українського стадіону в Києві. Матч закінчився перемогою української команди. Про гру обох команд можна сказати, що вона взагалі непогана, але все ж відчувається відсутність потрібного спортивного тренування. Слід відмітити добру організацію свята: наявність буфету, гру духового оркестру під час перерв та ін.»²⁴. Результат для німців знову був неприємний: «Рух» переміг з рахунком 6:1. Після поразки німецька команда значно підсилила свої ряди і у зв'язку з тим, що команда «Рух» відмовила їм у матчі-реванші, вони запропонували зіграти матч команді «Старт». Цей матч відбувся 17 липня 1942 р. між командами «Старт» і німецькою командою «RSG I» — збіркою залізничників. Рахунок 6:0 на користь «Старту». Через день, 19 липня команда «Старт» переграла команду угорців з рахунком 5:1. Тоді угорці запропонували матч-реванш з посиленням складом команди «GK SZERO», який відбувся 26 липня 1942 р. Кияни перемогли з рахунком 3:2.

Цього ж дня о 17-й годині на Українському стадіоні — В. Васильківська, 51, як повідомляла газета «Нове Українське слово», відбувся матч між командами спортивного товариства «Рух» та найсильнішою німецькою командою «Flakelf», зібраною з солдатів і офіцерів військ протиповітряної оборони (зенітників), а також льотчиків і механіків київського аеродрому. В цій зустрічі «Рух» програв «Flakelf» з рахунком 1:2. А трохи раніше команда «Flakelf» програла аматорській команді з велотреку 0:3. Щоправда гра проходила на полі велотреку, погано пристосованому для гри у футбол.

6 серпня 1942 р. з німецькою командою «Flakekf» зустрілася команда «Старт». Газета «Нове українське слово» напередодні матчу представила команду футболістів «Flakekf» як таку, що

²⁴ Нове Українське слово.— 1942.— 15 липня.

має багато перемог і є кращою командою у військах окупаційної армії: «Сьогодні на стадіоні «Зеніт» відбудеться цікава зустріч двох кращих футбольних команд: німецької частини «Flakekf» і хлібного заводу «Старт», які не мають жодної поразки у своїх спортивних виступах. Німецька команда «Flakekf» багато разів зустрічалася з гарнізонними частинами, а також з командою київського спортивного товариства «Рух» і щоразу перемагала, показуючи високий клас гри, добрих і міцних майстрів футболу»²⁵. Рахунок 5:1 на користь команди «Старт».

А 9 серпня 1942 р. відбулася ще одна зустріч матч-реванш між цими командами. Футболісти «Старту» розгромили «Flakekf» зі значним рахунком 5:3, два голи з п'яти забив М. Гончаренко, звіт про це не публікувала жодна місцева газета.

13 серпня 1942 р. зустрічалася угорська збірна «GK SZERO» з командою «Алмаз», тренував цю команду М. Свиридовський, він же був і суддею на цьому матчі. Ось що про цю команду писала газета «Нове Українське слово» 16 серпня 1942 р. «На зелене поле вибігають дві команди. Одна відома киянам «GK SZERO», другу кияни бачать вперше. В афішах вона зветься «Алмаз» (збірна ювелірної фабрики П. М. Дюндикова) вона в жовтому. В кінці першого тайму киянину Ногачевському вдається відкрити рахунок. Суддя Свиридовський призначає пенальти в ворота «Алмаз». Удар – гол! Угорці забивають ще один гол і виграють 2:1. Що це за команда «Алмаз»? Ця молода, безперечно здібна команда утворена з робітників і службовців граверно-ювелірної фабрики Дюндикова. Вже з місяць іде уперте тренування команди, яким керує капітан команди «Старт» п. Свиридовський. Майже вся команда складається з самих юнаків, і ми можемо сподіватися побачити при наступних зустрічах технічний ріст нової команди»²⁶.

Цікавий матч відбувся на стадіоні «Зеніт» 15 серпня 1942 р. Зустрічалися німецька команда «Flakelf» і угорська збірна. В цьому матчі виграла німецька команда з рахунком 2:1.

16 серпня 1942 р. команда «Старт» зустрілася з командою «Рух» і знову отримала перемогу з рахунком 8:0. У газеті за 19 серпня 1942 р. є звіт про цей матч: «Багато глядачів було на

²⁵ Нове Українське слово.— 1942.— 6 серпня.

²⁶ Нове Українське слово.— 1942.— 16 серпня.

стадіоні Zenit, де відбувся футбольний матч між командами І хлібозавода «Старт» і командою Українського спортивного товариства «Рух». Матч проходив при явній перевазі «Старту» і закінчився з розгромним рахунком 8:0 на користь «Старту»²⁷. Це був останній матч «Старту». 18 серпня 1942 р. футболістів команди «Старт»²⁸, які працювали на хлібозаводі,— М. Трусевича, М. Путістіна, І. Кузьменка, О. Клименка, М. Гончаренка, Ф. Тютчева, М. Свиридовського, В. Балакіна²⁹ і П. Комарова — заарештували³⁰. Існують версії, що на них нібито донесли, що команда «Динамо» була у структурі НКВД. Її гравці значилися у штаті НКВД і мали військові звання.

Попри арешт гравців команди «Старт» спортивне життя в місті продовжувалося у звичному режимі, як і раніше, на стадіонах міста проводилися футбольні матчі.

Останній матч у футбольному сезоні 1942 р. було проведено командою «Алмаз» 22 вересня. Вже після арешту М. Свиридовського в команду «Алмаз» граючим тренером запросили Т. Пржепольського. Суперником команди «Алмаз» була команда «Спорт» і грали вони на Українському стадіоні, «Алмаз» виграв. «Газета Нове Українське слово» так подала цей факт: «...молода і здібна команда «Алмаз» виявила в цьому матчі значний технічний ріст і здобула перемогу з переконливим рахунком 7:2 на свою користь»³¹. Більше ні в яких матчах українські футболісти участі не брали. Мабуть, футбольний сезон 1942 р. був найцікавішим і найяскравішим, і з його завершенням потроху пішло на спад і інше спортивне життя міста, багато в чому це було зумовлено і поразкою німецької армії, було вже не до загравання з місцевим населенням.

²⁷ Новее Українське слово.— 1942.— 19 серпня.

²⁸ Всього футболістами «Старту» зіграно з 7 червня по 16 серпня 1942 р. 10 матчів, 10 перемог (7 матчів з окупантами, і 3 з українськими командами «Спорт» і «Рух»), 56 голів забито, 11 пропущено.

²⁹ В Балакіна через два дні було звільнено, позаяк він не був у команді «Динамо».

³⁰ Після гестапо, у вересні 1942 р. їх перевели у Сирецький концтабір. У лютому 1943 р. були розстріляні як заручники М. Трусевич, І. Кузьменко і О. Клименко. Дивом врятувалися з концтабору Ф. Тютчев, М. Путістін, М. Гончаренко і М. Свиридовський. П. Комарова погнали до Німеччини при евакуації Сирецкого концтабору у вересні 1943 р.

³¹ Новее Українське слово.— 1942.— 27 вересня.

У 1943 р. спортивне життя було млявим — на початку року всі зимові приміщення Українського стадіону (його ще іменували міським стадіоном), за розпорядженням генералкомісаріату було зайнято під військові склади. Використовували стадіон тільки для проведення нерегулярних занять спортсменів товариства «Рух» на футбольному полі, бігових доріжках і легкоатлетичних секторах. Головне навантаження щодо проведення спортивних змагань ніс стадіон «Зеніт». На ньому проводили заняття винятково німецькі та угорські військові частини, а також зрідка співробітники української поліції. Спроби організувати футбольну команду української поліції закінчилися нічим, команду ні в 1942 р., ані в 1943 р. так і не було створено, хоча тренування поліцейські іноді проводили. Згідно зі звітом секції шкіл і культури міської управи за станом на вересень 1943 р. їм були підконтрольні до певної міри лише три стадіони — «Український», «Зеніт» і «Спартак», на якому тренувалися і проводили футбольні матчі військовослужбовці, з розміщених неподалік військових частин. У вересні 1943 р. за розпорядженням міськуправи, спортивне товариство «Рух» припинило своє існування, і працювали лише точки, тобто магазин, їдальня, більярдна і цех по натиранню полів.

Анатолій ІЗОТОВ,
магістр мистецтвознавства,
кандидат архітектури
член-кореспондент УНК ІСОМОС

ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНИЙ РОЗВИТОК СЕЛИЩА БИКІВНЯ У м. КИЄВІ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «БИКІВНЯНСЬКІ МОГИЛИ»

1994 р. «З метою глибокого і всебічного дослідження трагічних сторінок історії України, відновлення історичної правди і справедливості, увічнення імен загиблих (...) внести в установленому порядку пропозиції щодо оголошення у 1994–1995 роках відкритого міжнародного конкурсу на спорудження меморіального комплексу з відповідною музейною експозицією у селищі Биківня¹». Так почався процес створення Меморіального комплексу жертв політичних репресій біля с. Биківня.

2001 р., постановою Кабінету Міністрів України Меморіальний комплекс перетворено на Державний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»². В постанові зазначалося також про необхідність «забезпечити розроблення до кінця 2001 року (...) генерального плану забудови та розвитку заповідника».

2006 р. Указом Президента України державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» (далі — Заповідник), надано статус національного³.

2007 р. Указом Президента України визначено необхідність «завершення робіт зі створення Національного історико-ме-

¹ Розпорядження Президента України від 11 серпня 1994 № 98/94-рн «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня».

² Постанова Кабінету Міністрів України від 22 травня 2001 року № 546 «Про створення Державного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

³ Указ Президента України від 17 травня 2006 р. № 400/2006 «Про надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного».

моріального заповідника «Биківнянські могили»⁴. Того ж року постановою Кабінету Міністрів України року було визначено необхідність «розробити науково-проектну документацію щодо визначення зон охорони Заповідника та режиму їх використання і подати її до кінця 2007 р.»⁵. Проте цю роботу було виконано лише 2009 р.

Аналіз нормативно-правової бази фіксує значний у часовому полі процес СТВОРЕННЯ та РОЗВИТКУ названого Заповідника. Проте до 2008 р. практичних дій щодо нього не проводилось.

Саме 2008 р. в Науково-дослідному інституті пам'яткоохоронних досліджень автором статті було розроблено історико-містобудівне обґрунтування меж землекористування Заповідника⁶. Результатом наукової розробки став Указ Президента України 2008 р., в якому йшлося про «надання у постійне користування (Заповіднику — А. І.) необхідної для його функціонування земельної ділянки в обґрунтованих заповідником розмірах»⁷.

У тому ж 2008 р. у названому НДІ, під науковим керівництвом автора статті було розпочато розробку Генерального плану розвитку Заповідника. Завершена на сьогодні науково-проектна розробка на основі аналізу нормативно-правових документів, природної цінності та історико-меморіального значення територій, натурних досліджень тощо, визначає шляхи подальшого розвитку Заповідника.

У контексті цієї роботи було також проведено й дослідження процесу формування селища Биківня, як невід'ємної частини

⁴ Указ Президента України від 21 травня 2007 р. № 431/2007 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937–1938 років».

⁵ Постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2007 р. № 820 «Про невідкладні заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

⁶ *Ізотов А. О.* Історико-містобудівне обґрунтування меж землекористування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» (А. О. Ізотов) НДІ пам'яткоохоронних досліджень.— К., 2008.— 35 с., іл.

⁷ Розпорядження Президента України від 3 грудня 2008 р. № 331/2008-рп «Про деякі питання Національного історико-меморіального заповідника Биківнянські могили».

історико-містобудівного дослідження території Заповідника. Під час підготовки цього розділу, автор зіткнувся з проблемою відсутності у загальних працях з історії Києва відомостей про це містобудівне утворення. Тому постала необхідність оприлюднення одержаної під час досліджень інформації для людей, які цікавляться минувиною та сьогоденням Києва.

Загалом, дослідження формування територій селища Биківня, а також суміжних територій у містобудівному аспекті не проводилося⁸. Тому найпершим завданням цієї публікації є розгляд етапів формування території, визначення її топографічних та топонімічних аспектів. У роботі це вбачалося необхідним з метою правильного розуміння історико-містобудівних процесів, оскільки в різних джерелах вони трактуються по-різному, а тому потребують уточнення з метою їх подальшого врахування при внесенні змін до містобудівної документації м. Києва.

Зауважимо, що формування с. Биківня та суміжних територій є незначним в історико-часовому полі: друга половина ХІХ–початок ХХІ століть. Та, на відміну від інших, небагата на пам'ятки культурної спадщини минулих століть, не зазнала значного містобудівного розвитку.

Отже, с. Биківня та Заповідник розташовані у північно-східній частині м. Києва у північній лівобережній планувальній зоні, в межах Придніпровської низовини.

На сьогодні селище — один з населених пунктів, що є самостійним містобудівним утворенням у складі м. Києва, подібним до с. Пирогів, с. Троєщина, с. Осокорки. Сформувавшись у другій половині ХІХ–ХХІ століть, лише в результаті подій кінця 30-х — початку 40-х років ХХ століття, воно стало тим місцем, що в розумі сучасної людини кореспондується із репресіями 1930-х років та військово-політичними злочинами 1939–1940-х років, які відбувались у так званому Биківнянському лісі.

В історіографічних матеріалах зустрічаються кілька назв цього лісу, в межах якого нині формується Заповідник: Биківнянський, Броварський, Дарницький.

Варто зазначити, що до появи селища Биківня, яке згодом дало назву частині лісу в Дарницькому районі м. Києва, лісо-

⁸ Крім названих вище двох наукових розробок — А. І.

вий масив від Києва до Броварів мав назву Броварський ліс⁹. Згодом його частково знищено розливами Дніпра та іншими природними й антропогенними чинниками. На сьогодні існує лише Броварське лісництво, що становить частину території, яка розташована на північний схід від Броварів та входить до складу Комунального підприємства «Дарницьке лісопаркове господарство»¹⁰.

В історіографічних матеріалах Биківнянський ліс локалізується між селищем Биківня та житловим масивом «Лісовий». Однак за сучасною топографією Биківнянський ліс — це територія, обмежена з півночі урочищем Куричів, зі сходу — вулицею Радистів та Білодівровним лісництвом, з півдня — Броварським проспектом та з заходу — вулицею Маршала Жукова й проспектом Лісовий. Ліс, у межах якого відбувались трагічні події 30-х–40-х років ХХ століття, а сьогодні розміщується Заповідник, має назву Дніпровське лісництво¹¹.

Заснування сучасного селища Биківня, як зазначалося вище, припадає на другу половину ХІХ сторіччя, а його активніший розвиток — із запровадженням у 1862 р. Київського військового округу, як одного з 12 військових округів, що разом з Областю Війська Донського склали новий військово-адміністративний поділ Російської імперії¹². У 1868 р. за наказом імператора Олександра ІІ для учбових занять Київського військового округу створюється артилерійський полігон. На ділянці 911 га з північного боку Чернігівського шосе¹³ було вирубано ліс, і на початку 1870-х років полігон став до ладу. Згодом його учетверо розширили, перетворивши на велику військову базу з батареями важкої артилерії та іншими військовими частинами загальною чисельністю 4320 чоловік. Розташування полігону локалізують плани Києва 1871–1873, 1897, 1902, 1910¹⁴, 1918 років.

⁹ Цей лісовий масив вперше зафіксовано на плані складеного Гійомом Левассером де Бопланом : «Ukrainae pars. Kiovia Palatinatus» (1662).

¹⁰ КП «Дарницьке лісопаркове господарство» засновано 1956 року та складається з п'яти лісництв: Білодівровного, Броварського, Дарницького, Дніпровського та Микільського.

¹¹ Ліс влаштовано в 1970-х роках.

¹² Назарчук В. Київський військовий округ / Володимир Назарчук // Історична енциклопедія: З найдавніших часів до 1917 р. / Видання перше.— К.: 3-D MEDIA, 2000.

¹³ Сучасний Броварський проспект.

¹⁴ На цьому плані артилерійський полігон позначено, як «Militiun Baraken».

Саме в 1870-ті роки, на карті, складеній Л.Похілевичем¹⁵ вперше зафіксовано населений пункт Биківня, а також «Х. Рыбное»¹⁶ та однойменне «Оз. Рыбное». На плані околиць Києва (1881), вже зафіксована наявність у цей час кількох містобудівних елементів з єдиним коренем «Быков»: «Кл. Быковское»¹⁷, «Бол. Быковнянское»¹⁸, «Казар. Быковня»¹⁹. План також є першим, що фіксує «Бол. Пляховское». Аналізуючи названі плани та інформацію подану на них, можна дійти висновку, що після організації артилерійського полігону на території сучасного селища Биківня було влаштовано цвинтар для потреб військових. Пізніше, згідно з планами 1897, 1902 та 1910 років, полігон став окремим містобудівним утворенням²⁰, а територія на схід від цвинтаря поступово перетворилась на хутір. Ці дані підтверджують матеріали земської управи Броварської волості Остерського повіту: «в 1858 році хутір Биківня мав три двори, в 1897-му – 37 жителів»²¹. На початку ХХ століття хутір згадується як такий, що «містився на лівому березі Дніпра вздовж дороги на Бровари (...). В 1901 р. на хуторі, що належав до Остерського повіту Чернігівської губернії, було 37 мешканців»²².

На плані 1918 р.²³ вже позначено населений пункт «Биковня», у межах якого зафіксовано цвинтар «Прав.»²⁴, до якого прилягає забудова, що складається з 3 ділянок по парному та 2 — по непарному боках Чернігівського шосе. За цим же пла-

¹⁵ Карта Киевского уезда къ описанію его А.И.Похилевичемъ съ дополненіями и поправками составена по карте Шуберта. Див.: *Похилевич А.* Краєзнавчі праці / А. Похилевич.— Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2007.— 340 с.

¹⁶ Х.— хутор (хутір).

¹⁷ Кл.— кладбище (цвинтар).

¹⁸ Бол.— болото.

¹⁹ Казар.— казармы (казарми).

²⁰ На картах кінця ХІХ – початку ХХ століть його територія позначалась також, як «Лог. юнкерск. Учил.».

²¹ Шаров І. Биківня. В кн.: 100 визначних місць України: Навч. посіб.— 2 вид., перероб. / І. Ф. Шаров.— К.: АртЕк, 2004.— С. 41.

²² Київ. Історична енциклопедія: З найдавніших часів до 1917 р. / Видання перше.— К.: 3-D MEDIA, 2000; Хутір перебував в межах Броварської волості.

²³ Київ з передмістями. Видане Картографічного Відділу Головної Геодезичної Управи по с'йомкам 1897 року. Номенклатуру уложив геодезист Тихон Калган. 1918 р. / Відділ картографії НБУ ім. В. І. Вернадського. Шифр: 16393.

²⁴ Прав.— Православний.

ном територію тодішніх ще хуторів Биківня та Рибне з півдня оточували півкільцем урочища Ліски, Пляхова²⁵, Мостище, з яких на сьогодні збереглося лише два останні, а Ліски перетворилися на невеликий історичний район Старої Дарниці. На той час остаточно складається й сучасна вулиця Берегова (її південна та північна частини).

За планом 1910 р.²⁶ забудова Биківні показана по парному боку вздовж Броварського тракту, а урочище Пляхова позначено, як «*Vto. Plechowskoje*»²⁷.

Сучасний Броварський проспект²⁸ раніше являв собою шосе, паралельно якому згодом було прокладено колії мототрамваю, зафіксований на плані 1936–1938 років.

Початок функціонування цього виду транспорту в напрямку Київ–Бровари датується 1913 р.²⁹. Маршрут було відкрито «Броварським Товариством мототрамваю». За історіографічними джерелами усю Дарницьку гілку обслуговував лише мототрамвай³⁰. Такий само трамвай у 1913 році за пропозицією інженера В.Тимченка планувалося запустити за маршрутом Київ–Житомир³¹.

Дещо раніше, у 1911 р. курсував маршрут мототрамваю № В — від Поштової площі до Ланцюгового мосту. В тому самому році, після відкриття лінії по Ланцюговому мосту та створення Слобідського трамвайного депо, трамвай став ходити від Поштової площі, набережною і далі через Ланцюговий і Русанівський мости до Передмостної та Микільської слобідок, Дарниці і Биківні. Зрештою, у 1913 р. маршрут подовжили до старого центру Броварів, де на розвилці двох доріг мототрам-

²⁵ На сьогодні частина урочища Пляхова має статус ландшафтного заказника місцевого значення.

²⁶ Карта Генерального штабу австро-угорської армії. 1910 р.

²⁷ Мається на увазі «болото Пляховське».

²⁸ На початку ця транспортна артерія мала назву Чернігівське шосе. У 1920-і – 1940-і рр. — вулиця Першого Травня, у 1950-ті — Броварський проспект, а з 1977 по 1993 рік — 60-річчя Жовтня. Сучасна назва із 1993 року.

²⁹ Цей мототрамвай, який в літературі інколи називають «дарницьким» або «слобідським», працював на бензині, за що в народі отримав назву «примус».

³⁰ Історія Києва: В 3 т. і 4 кн.— К.: Наук. думка, 1982.

Т.2: Киев позднего феодализма и капитализма.— 1983.

³¹ Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины / Анатолий Макаров.— К.: Довіра, 2005.— С. 463.

вай розвертався. У цьому місці на сьогодні існує зупинка «Розвилка», яка зберегла у своїй назві свідчення про ті часи.

Подвійною колією курсувало 12 автомоторних вагонів, з них 8 з причепами. Оскільки через Ланцюговий міст було заборонено пропускати одночасно два навантажені вагони, безмоторні причепа тягли через міст за допомогою коней.

У газетах того часу повідомлялось: *«Сообщение быстрое и удобное. Вагоны отходят через каждые 20 минут. Киевская станция этого мототрамвая находится на берегу Днепра, у здания Конной почты. Плата за проезд Киев-Дарница — 20 коп. туда и обратно»*³². Цей маршрут став настільки популярним, що вагони були повністю *«забиты»* пасажирами. У результаті цього, в грудні 1913 р., київський поліцеймейстер видав спеціальний наказ: *«В предупреждение несчастных случаев, приставу Подольского участка предупредить администрацию мототрамвая об обязательном недопущении кондукторами (...) пассажиров более имеющихся в вагонах мест (...). Приставу Печерского участка обратить особое внимание на недопущение перегрузки пассажирами вагонов, отправляющихся через Николаевский мост»*³³.

У 1917 році внаслідок страйку залізничників рух мототрамваю у напрямку Броварів було припинено. Після революційних подій та Громадянської війни рухомий склад довелося створювати наново, оскільки від колишнього не залишилось жодного вагону. Нові мототрамваї створено на базі вантажних автодрезин. Для пристосування їх до перевезення пасажирів було використано кілька кузовів, знайдених на «кладовищі вагонів» електротрамваю. 1925 року по відновленому Ланцюговому мосту поновився і трамвайний рух: маршрут № 14 курсував від Поштової площі до Микільської слобідки, звідки маршрути № 15 та 16 здійснювали перевезення пасажирів до кінця Старої Дарниці та Броварів відповідно (пізніше № 16 було замінено № 23). Броварська лінія мототрамваю залишалась приміською.

³² Анисимов Александр. К сведению господ Дачевладельцев! В кн.: Киев и киевляне. Я вызову любое из столетий... / Александр Анисимов.— К.: Курчъ, 2002.

³³ Анисимов Александр. К сведению господ Дачевладельцев! В кн.: Киев и киевляне. Я вызову любое из столетий... / Александр Анисимов.— К.: Курчъ, 2002.

В довіднику 1932 року зазначено, що маршрут мототрамваю пролягає від Микільської Слобідки через Табори³⁴ та Биківню вздовж сучасного Броварського проспекту до Броварів (час пробігу маршруту в 13,7 км — 1 година)³⁵.

У 1923 р. Биківня входить до складу Києва.

На межі 30-х – 40-х років ХХ століття до Броварів повз Биківню курсував автобус. У цей час проводяться й роботи з покриття Броварського тракту асфальтом.

Відповідно до п. 39 протоколу засідання президії Київської міської ради від 20 березня 1937 р.³⁶ у 19 та 20 кварталах Биківнянського лісу, за 1,5 км від селища Биківня, на північно-східній околиці міста, було виділено земельну ділянку для спецпотреб НКВС УРСР³⁷.

Протягом 1936–1937 рр. тут прокладено дорогу, споруджено службове приміщення з дерев'яного бруса на цегляному фундаменті. За матеріалами, наведеними в статті А.Збанацького, *«Строительство возле Быковни началось летом 1937 года в низине, поросшей мелколесьем, недалеко от шоссе. Сооружение вокруг участка (...) зеленого деревянного забора и домика для охраны велось стахановскими темпами. Одновременно туда подвели дорогу, покрытую толстым слоем черного гравия. 5 августа 1937 года объект начал функционировать»*³⁸.

Ділянку, площею близько 5 гектарів, яка постійно охоронялась озброєними службовцями НКВС, огорожено щільним зеленим парканом заввишки 2,5 м, з колючим дротом зверху³⁹, за

³⁴ Табори юнкерського артилерійського училища.

³⁵ Київський трамвай: сорок лет. 1892–1932.— К., 1933.— С. 28.

³⁶ Шаров І. Биківня. В кн.: 100 визначних місць України: Навч. посіб.— 2 вид., перероб. / І. Ф. Шаров.— К.: АртЕк, 2004.— С.41.

³⁷ Пам'ять Биківні (...).— С. 25. Див. також: Архів ВППРУ, спр. 50-0092, т. 7, арк. 358 (Копія).

³⁸ Збанацький *Анатолій*. Анатомія преступлення: Тайний об'єкт НКВД № 23 под Києвом — последнее пристанище «врагов народа» / Анатолий Збанацкий // Киевский телеграф.— 2007.— 9–15 жовтня.— № 45 (38).

³⁹ Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т./ Голов. ред. В. Смолій.— К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999.

Київ.— Кн. I, ч. I: А – Л / Відп. ред. П. Тронько.— 580 с.

Кн. I, ч. II: М – С.— 2004.— С. 843.

іншими джерелами — 3 м⁴⁰, що є більш вірогідним. У статтях А. Труса (2002) та Є. Арсенєвої (2007) зазначалося, що такі спецділянки, зазвичай, маскували під стрілкові полігони. Так «(...) управления НКВД по всей стране стали выделять специальные «зоны» — территории, предназначенные для будущих массовых захоронений. Для отвода глаз они маскировались под армейские стрелковые полигоны. Можно упомянуть здесь ставшие известными «зоны»: в Левашовской пустоши под Ленинградом, в Куропатах под Минском, «Золотая гора» под Челябинском, Быковня на окраине Киева и многие другие»⁴¹. Проте такі припущення, що зустрічаються й у вітчизняній літературі, мають дві принципові помилки. По-перше, щодо Биківні, то йдеться не про «стрілецький», а про «артилерійський полігон», а по-друге, він розташовувався, як зазначалося вище, західніше сучасного селища: між Биківнею та Микільською слобідкою.

У 1936–1938 роках уздовж Броварського проспекту, в межах с. Биківня, розташовувалася садибна забудова, яка складалася з 4 садиб, а навпроти (по парному боку) — 19 садиб (у т.ч. 2 — навпроти сучасного центрального в'їзду на територію Заповідника) та п'яти господарських споруд, а також локальної забудови у межах урочища Пляхова. Картографічні матеріали свідчать, що в цей час Биківня ще зберігає статус хутора⁴², а дорогу до спецділянки НКВС показано як уже прокладену. Її фіксує й німецький план Києва 1943 р.⁴³

У 1941 р.— під час оборони Києва, а згодом — відступу радянських військ на схід, територія біля с. Биківня стала однією з ділянок протиповітряної оборони, яка прикривала відступаючу по сучасному Броварському проспекту 37-му армію під командуванням генерала А. Власова.

Говорити про наявність на той час значних оборонних укріплень у межах цієї території не доводиться, хоча вона й пе-

⁴⁰ Амонс А. Места захоронений репрессированных органами НКВД УССР людей, на территории Киева и области / Андрей Амонс // Київ і кияни: Мат. щоріч. практ. конф.— Вип. 8 / Музей історії м. Києва.— К.: Кий, 2008.— С. 129.

⁴¹ Леонид Трус. Остаться людьми // Наука в Сибири: Еженедельная газета сибирского отделения РАН.— 25 октября 2002.— № 41 (2377); Теж саме: Арсенєва Євгенія. Место скорби и страданий: Спецобъект НКВД «Коммунарка» в Подмосковье // Церковный вестник.— 2007.— июль.— № 13–14 (362–363).

⁴² План Києва. 1936–1938. Фрагмент.

⁴³ Stadtplan Kiew. Sonderausgabe A. Bearbeitung und Druck D 415, IV. 43. Maßstab 1:25 000

ребувала на межі так званого Протидесантного сектора⁴⁴. Це пояснюється тим, що основні укріплення КиУРУ розташовувалися на Правобережжі міста, а на Лівобережжі⁴⁵ «шла ускоренная подготовка противотанковых рвов, окопов, установка минных полей»⁴⁶ незадовго до початку та під час оборони міста. Залишки цих укріплень на сьогодні не збереглися, хоча й зустрічаються археологічні артефакти часів Київської оборонної операції 1941 р. За німецьким планом Києва 1943 р.⁴⁷ зафіксовано забудову вздовж парного боку забудови сучасного Броварського проспекту (усього 6 кварталів) у межах сучасних вулиць Кузбаської та Бобринецької, Путивльського провулку та Броварського проспекту.

По війні селище певний час не розбудовувалося⁴⁸. На плані Києва 1953 р. забудову селища зафіксовано вздовж парного боку Броварського шосе. Також на плані позначено поодинокі об'єкти забудови вздовж сучасної вул. Берегової до с. Рибне⁴⁹.

У повоєнні роки в межах колишнього хутора Рибне побудовано свиноферму, яка на сьогодні напівзруйнована та не діє (крім свинозабійника).

Завершальний етап формування планувальної структури с. Биківня припадає на 50-і – 70-і роки ХХ століття. У цей час формується забудова селища Радистів. «Збудовано школу (1956 р., вул. Путивльська, 35) і будинок (...) Ради місцевого самоврядування (1953 р., Броварський проспект, 67), а також клуб (вул. Ушицька, 73) і чотири 2-поверхові будинки (1953–1954 рр., вул. Радистів, №№ 60, 62, 67, 69). Серед нового будівництва — баптистка церква і будинок недільної школи при ній (вул. Путивльська)»⁵⁰, а в 1970-ті роки в межах Запо-

⁴⁴ Комісаром сектору був 1-й секретар Дарницького райкому партії Є. Р. Толок.

⁴⁵ Тут дислокувався 227-й полк військ НКВС під командуванням майора Т. І. Вагіна, посилений артилерійським дивізіоном та саперною ротою з 57-го полку 4-ї дивізії НКВС, а також 3 пдк (5, 6, 212 пдбр).

⁴⁶ *Крецианов А, Кузяк А, Оситов А, Продан О.* Оборона Києва. 1941. Книга 1.— К.: Архив-Пресс, 2002.— С.22.

⁴⁷ Stadtplan Kiew. Maßstab 1:25 000. Bearbeitung und Druk D 415, IV. 43.

⁴⁸ Це фіксують плани Києва 1946-1952 рр.

⁴⁹ Тобто практично, як станом на 1936-1938 роки.

⁵⁰ Історико-архітектурний та історико-містобудівний опорні плани Києва. Додаток 2. Історичні території Києва. Книга 10. Воскресенсько-Лісова частина / Водзинський Є. Є, Жаворонкова Т. А., Ієвєєва В. П., Логвин Н. Г., Сингаївська О. І.— К.: НДІТІАМ, 2001.— 25 с.

відника висаджено лісовий масив сосни звичайної⁵¹. За аналізом планів Києва 1972, 1975 та 1976 років можна констатувати, що в цей час прокладається вулиця Радистів (1975), уздовж якої завершується будівництво приватних будинків (1975–1976). Названі плани та плани 1966–1970 років також фіксують формування лісової зони території Заповідника, яка станом на 1966 р. відсутня. У наступні 1967–1969 роки формується паркова зона, а вже станом на 1975–1976 роки — суцільний лісовий масив. Більш повну інформацію щодо планувальної структури території в 1970-і роки дає «Street Map of Kiev» (1978). За цим планом можна стверджувати, що планувальна структура с. Биківня повністю склалась і була такою, як і на сучасному етапі розвитку. В 1987 р. «на могилах репресованих планувалось спорудження нового залізничного вокзалу (...), було навіть спроектовано станцію метро Биківня»⁵², однак у зв'язку з активними протидіями громадськості цей проект було відхилено.

На сьогодні селище Биківня локалізується між Броварським проспектом, вулицею Бобринецькою та вздовж вулиці Радистів. Більша частина селища розташована на парному боці Броварського проспекту. Селище включає 18 вулиць і провулків, у т.ч. провулок Биківнянський та вулицю Биківнянську. Забудова представлена малоповерховими приватними садибними цегляними будинками (1–2 поверхи), середньоповерховими (3–5 поверхи) цегляними та двома середньоповерховими (9 поверхів) панельними житловими будинками (вул. Кисловодська, 40, 42). 12 серпня 2004 р. відкрито церкву Іоана Воїна (УПЦ КП).

Останньою значною подією, яка визначила напрям подальшого розвитку території, стало зведення 6 травня 1988 р.⁵³ на території колишньої спецділянки НКВС у межах 19–20 кварталів меморіалу⁵⁴ «Жертв німецько-фашистських загарбників»

⁵¹ Висновок Управління охорони навколишнього природного середовища Київської міської державної адміністрації від 25.07.2008 р. № 071/04-4-19/4292.

⁵² *Проценко А.* Поховання репресованих у Києві // Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті Великого Терору 1937 року «Злочин без кари» 3–4 листопада 1997 року.— К., 1998.— С.152.

⁵³ *Гамалій Надія.* Літописець Биківні / Надія Гамалій // Україна молода.— 2007.— 6 березня.— № 42.

⁵⁴ Архітектор Вадим Михайлович Шарапов. Див.: *Цимбалюк Микола.* Мітинг в биківнянському лісі / Микола Цимбалюк // Вечірній Київ.— 1989.— 10 травня.— (№ 107).— С. 4.

(1995 р. перетворено на Меморіальний комплекс жертв політичних репресій).

Територія ж Заповідника, визначена в науково-проектній розробці, розташовується у кварталі, обмеженому з півночі магістраллю загальноміського значення — Броварським проспектом, а з заходу та сходу — вулицею місцевого значення Береговою та за функціональним призначенням належить до рекреаційної зони.

У межах Заповідника чітка планувальна структура відсутня, крім вулиці Берегової, яка є його межею з південного сходу та північного заходу, а також трьох лісових «магістралей»: перша — уздовж Броварського проспекту (колишня траса лінії мототрамваю № 23), друга — перпендикулярно Броварському проспекту до оз. Рибне, третя — від вулиці Берегової (на південному заході) через центральний меморіал Заповідника до вулиці Берегової (на північному сході).

Особливо важливим фактором, що формує традиційний характер середовища Заповідника є ландшафт та, власне, саме природне середовище, у тому числі суміжна з ним на південному сході акваторія оз. Рибне. В цій структурі органічним доповненням є пам'ятки культурної спадщини, а також інші об'єкти Заповідника. Вони розосереджені в межах центральної алеї, яка веде до Братської могили з хрестом. Створені за єдиним задумом⁵⁵ та в єдиному часовому полі, вони складають єдине ціле комплексу.

Наведені матеріали щодо історико-містобудівного формування селища Биківня, дають новий, узагальнений погляд на процеси, що вплинули на його формування, а також дають, необхідний базовий історико-містобудівний матеріал щодо визначення шляхів подальшого розвитку Заповідника.

З одного боку, це дозволить визначити умови та напрями розвитку селища, з урахуванням збереження ДУХУ МІСЦЯ розташованого поряд Заповідника, з іншого — унормують питання розвитку останнього, створивши належні умови для його функціонування — цього воістину інтернаціонального цвинта-

⁵⁵ Об'єкти меморіального комплексу створено авторським колективом у складі скульптора В. Чепелика та архітекторів М. Кислого, Р. Кухаренка (1995).

ря невинно убієнних у період репресій та військово-політичних злодіянь.

На основі отриманих результатів, творчою групою, під керівництвом автора статті в 2009 р. розроблено «Ескізні пропозиції музейно-меморіальних об'єктів Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», зокрема будівлі Музею історії політичних репресій (попередня назва), Меморіальної дзвіниці-пам'ятника та інших меморіальних та супутніх об'єктів Заповідника, які гармонійно доповнять вже існуючі об'єкти (пам'ятки). Після впровадження зазначених в роботі науково-проектних розробок, нарешті буде **СТВОРЕНО** умови для **ФУНКЦІОНУВАННЯ** Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», для повноцінного формування національної пам'яті про події тих страшних, доленосних років.

Андрей АМОНС,

колишній начальник відділу реабілітації
Військової прокуратури центрального регіону України,
полковник юстиції у відставці

БЫКОВНЯНСКАЯ КОЛЛЕКЦИЯ МОНЕТ ПЕРИОДА XVIII—XX веков.

(Тайные страницы украинской истории)

Трагедия, происшедшая в период Сталинского правления на берегах могучего Славутича, унесла жизни сотен тысяч ни в чем не повинных людей. И по сей день она волнует не только народ Украины, но и граждан многих государств.

Большинство людей до настоящего времени крайне мало знают о тайных спецоперациях, проведенных сотрудниками органов НКВД СССР на территории Украины во второй половине 30-х годов прошлого столетия.

Именно тогда сотни тысяч безвинных людей подвергались арестам. По решениям внесудебных органов часть из них расстреливалась в местных тюрьмах. Оставшиеся в живых люди, десятками тысяч направлялись для отбытия многолетнего наказания в различные исправительно-трудовые лагеря Советского Союза.

Незатихающая борьба с представителями бывших буржуазных классов и сословий, партийными противниками, людьми, имевшими свое личное мнение о проводимой большевиками политике, непрерывный поиск шпионов и врагов народа среди друзей и близких давали основания всемогущему НКВД СССР проводить бесконечные репрессии среди мирного населения Украины.

Тюрьмы были переполнены арестованными, привлекавшимися к уголовной ответственности за совершение наиболее опасных государственных преступлений, которых они, как правило, не совершали. Все методы насилия были хороши для достижения поставленной цели — получения признательных показаний обвиняемых. Мало кто из арестованных мог выдержать невыносимые истязания и признавал себя виновным в деяниях, которых не совершал. Расстрел или 10 лет лагерей были обычной нормой, на которую систематически обрекали представители

правоохранительных органов своих жертв. И так называемые приговоры в отношении врагов народа по 1-й и 2-й категории ежедневно выхватывали из советского общества сотни людей, лишая их жизни или свободы.

Однако не только советские люди подвергались массовым политическим репрессиям тех лет. Иностранцы, попавшие по тем или иным причинам на территорию УССР, также не избегали своей трагической участи, томясь в бесчисленных советских тюрьмах. Расстрелы и многолетнее пребывание в многочисленных лагерях СССР были и их уделом.

Именно поэтому, когда во время поисков мест погребения репрессированных советской властью людей, приходилось встречаться с раскопками тайных мест их захоронений, одними из важнейших вещественных доказательств, подтверждавших время проведения репрессивных акций и установления ряда иных важных обстоятельств, выступали найденные среди сохранившихся до наших дней вещей и документов монеты.

Эти вещественные доказательства могли храниться в земле дольше различных предметов и документов. Именно поэтому они всегда позволяли установить точную дату происшедших событий. Найденная монета давала возможность не только определить год ее выпуска и государственную принадлежность, но и точно указывала на время происшедших событий, а иногда помогала определить и ее владельца.

Найденные при раскопках тайных мест погребения репрессированных и расстрелянных органами НКВД людей монеты являются немymi свидетелями событий ушедшей эпохи. Они реально помогают определить ряд наиболее важных исторических событий на территории Украины.

Во время Быковнянских раскопок последних лет находили не только советские монеты, но и монеты различных государств, нередко попадавшие в тайных захоронениях НКВД. Немалое удивление вызывали случаи, когда в некоторых захоронениях находили большое количество иностранных монет, что позволяло невольно задуматься о подборке монет для самых различных коллекций.

Монеты попадались не только из обычных сплавов, но зачастую было немало монет из серебра и даже золота.

Найденные монеты заставляли исследователей искать ответ на вопрос о том, как и с кем они попали в конкретное захоронение. Для этого приходилось знакомиться с сотнями уголовных дел и архивных документов, которые многие десятилетия хранились при советской власти с грифом «совершенно секретно». Эти немые свидетели тех кровавых лет рассказывали не только о судьбах владельцев обнаруженных находок, но и говорили о тайнах целого поколения советских людей, живших на Украине в советское время, когда всемогущие органы НКВД выполняли преступные директивы сталинских руководителей.

Говоря о многочисленных находках различных вещей и монет, обнаруженных в ходе раскопок на территории Быковнянского лесного массива, хотелось бы упомянуть и об истории этой необычной коллекции, собранной и изученной после завершения раскопок на территории этого необычного лесного массива.

Все экспонаты собранной коллекции в последующем были переданы в музеи Украины и других стран, сотрудники которых проявили заинтересованность к найденным вещам и монетам. Они заняли достойное место в их музейных экспозициях.

Первые упоминания о монетах, найденных на территории тайного кладбища НКВД в Быковнянском лесу, относятся к периоду массовых несанкционированных раскопок, проводившихся местными старателями, искавшими ценные вещи, драгоценности и монеты среди тайных захоронений расстрелянных людей, репрессированных советской властью.

Наиболее активно поисковый процесс происходил в 60-е–70-е годы XX столетия, когда не только школьники, но и взрослые люди, вооружившись различными подсобными средствами, неутомимо по ночам и в дневное время раскапывали тайные погребения.

Среди многочисленных вещей погибших людей было немало бумажных денег и металлической монеты. Однако среди обычных для того времени советских денег и монет довоенной чеканки довольно часто попадались иностранные банкноты и монеты. Бумажные деньги из-за длительного хранения в земле имели крайне ветхое состояние и не представляли никакой ценности, поэтому внимание искателей было сосредоточено на

монетах, неплохо перенесших многолетнее пребывание в грунте. Особенно их интересовали монеты из драгоценных металлов, которые к немалому удивлению копавших, довольно часто в большом количестве попадались в захоронениях. Именно поэтому искали небольшие захоронения, где чаще всего были захоронены состоятельные люди и иностранцы.

По словам копавших, им часто попадались вещи польского и европейского происхождения, среди которых было много польских монет довоенного периода. Встречались чешские, румынские, и немецкие монеты. Особый интерес вызывали польские деньги, особенно серебряные монеты крупных номиналов в 2, 5 и 10 злотых с большим содержанием серебра, отчеканенные на Варшавском монетном дворе. На этих монетах в основном были изображены женские портреты и портреты польского маршала Пилсудского. Таких монет в то время находили немало.

Попадались и серебряные монеты советского чекана, а также царские монеты. Было на что посмотреть. Однако основной целью этих людей были поиски изделий из драгоценных металлов и золотые коронки, которые находили в значительном количестве.

Именно поэтому особого внимания монетам не уделяли, однако постоянно их находили и забирали домой для себя или для продажи.

Официальные раскопки Быковнянских захоронений 1971, 1987 и 1989 годов, под руководством Правительственных комиссий, подтвердили рассказы местных копателей о найденных среди человеческих останков, многочисленных монетах различных стран. При проведении дальнейших раскопок в погребениях продолжали находить монеты этих стран самых различных номиналов.

Так, во время раскопок 1971 года были найдены советские монеты: номиналом в 3 копейки 1928 года выпуска, 10-копеечные монеты, отчеканенные в СССР в 1931 и 1934 годах; 20-копеечные монеты, выпущенные в обращение в 1931, 1932 и 1933 годах. Находили немало и польских, среди которых были монеты: в 5 грошей 1928 года выпуска, 20 грошей отчеканенные в Варшаве в 1923 году, 1 грошовая монета из бронзы, отчеканенная перед началом войны в 1939 году, много монет номиналом

50 грошей, выпущенных в обращение в 1923 году. Отдельно оказалась найденной серебряная монета в 2 злотых с женским профилем на лицевой стороне, отчеканенная в Варшаве в 1933 году, в довольно хорошей сохранности.

В последующем по результатам раскопок была проведена судебно-криминалистическая экспертиза, выводы которой однозначно говорили о том, что в Быковнянских захоронениях обнаружены монеты польского государства, и их присутствие там должно быть выяснено следственным путем.

Найденные вещи, особенно монеты зарубежных стран, не афишировали, так как копавшие понимали, что деньги реально доказывали прямое отношение их владельцев к ряду европейских стран. Реально вставал вопрос, как и почему тела иностранцев оказались захороненными среди могил репрессированных советских граждан? Сотрудники НКВД об этом не говорили, а за подобную информацию об иностранных находках в советское время можно было получить не только словесное предупреждение от органов КГБ, но и реальный срок, поэтому находки подобных монет упорно скрывали.

Проведенные под патронатом 2-й Правительственной комиссии кратковременные раскопки 1987 года также дали определенные результаты. Среди костных останков расстрелянных людей и их личных вещей вновь были найдены советские и

польские монеты. Большинство из них хорошо сохранились и на поверхности монет четко просматривались довоенные годы их чеканки в СССР и Польше. В последующем подлинность монет и место их чеканок было подтверждено экспертными заключениями.

Следующие раскопки под руководством 3-й Правительственной комиссии проводились на территории 19–20 кварталов Днепровского в 1989 году. Несколько дней интенсивной работы большой группы людей дали возможность обработать десятки мест захоронений жертв сталинских репрессий, в результате чего были выявлены сотни останков расстрелянных и захороненных здесь людей. Среди фрагментов вещей погибших было найдено немало монет не только советской чеканки, но и других государств довоенного периода, среди которых наиболее весомое место занимали польские монеты самых различных номиналов, румынские и турецкие монеты.

Проведенные в связи с расследованием уголовного дела экспертные исследования подтвердили наличие монет этих стран в найденных захоронениях.

В 90-е годы было не до Быковнянских захоронений. Только в 2001 году, созданная незадолго до этого Государственная Межведомственная комиссия по увековечению памяти жертв войны и политических репрессий при Кабинете Министров Украины с участием российских и польских специалистов приступила к дальнейшему исследованию Быковнянских захоронений. Кратковременные осенние раскопки дали немало интересных результатов.

Как всегда, были обнаружены захоронения 30-х годов прошлого столетия, в которых покоились останки репрессированных советских граждан. Среди них вновь были найдены советские монеты довоенной чеканки и попадались польские монеты номиналом в 5 грошей 1928 года выпуска и 20 грошовые, отчеканенные на Варшавском монетном дворе в 1923 году.

Рядом с украинскими захоронениями была найдена яма с закопанными в ней обгоревшими иностранными вещами не менее чем 100 человек, которые были выпущены в Польше.

Все это вновь говорило о наличии польского следа среди массовых Быковнянских захоронений.

Последующие раскопки 2006 и 2007 годов дали ошеломляющие результаты. Среди сотен захоронений советских граждан были выявлены десятки польских, в которых находили фрагменты польского военного обмундирования, вещи, изготовленные в Польше и неизменные польские монеты самых различных номиналов, отчеканенные с 1923 по 1939 годы. Монеты находили в кошельках и россыпью, десятками и по одиночке не только мелких номиналов, но и крупные с портретными изображениями на лицевой стороне. Монеты были отчеканены из серебра до 1939 года в Польше номиналом в 1, 2, 5 и 10 злотых.

Раскопки 2006 года были завершены поздней осенью. В следующем, 2007 году их продолжили летом. В ходе проводившихся раскопок почти в каждом из захоронений среди костных останков погребенных людей находили их личные вещи и различные монеты.

Большой неожиданностью для ра­ботавших явилось то, что в отдельных захоронениях среди советских и польских монет удалось найти царские монеты различных номиналов: Екатерины I, Николая I и Николая II.

Причем, монеты были чеканены из серебра, бронзы и золота. Это говорило о том, что они попали сюда неслучайно. Их владельцы были небо­дными людьми и занимались нумизма­тикой, причем некоторые из монет они хранили при себе до самого последнего момента в их жизни.

Об этом говорят архивно-уголовные дела репрессирован­ных, среди которых был и отставной царский генерал П. П. Потоцкий — бывший хранитель музея Украины, у кото­рого во время обыска среди изъятых драгоценностей была заб­рана сотрудниками НКВД и большая коллекция царских монет различных номиналов, состоявшая большей частью из драго­ценных металлов. Об этом свидетельствуют протоколы обыска и изъятия данных вещей у П. П. Потоцкого.

Если вдаваться в подробности, то в июле 1938 года из квар­тиры Павла Платоновича сотрудниками НКВД было изъято: 158 царских монет из серебра и других металлов. Оттуда также забрано 18 золотых орденов, 22 серебряные медали, немало печатей, в том числе и в золотой оправе и других драгоценных изделий. Среди изъятых вещей были две печати из стекла (так записано в протоколе), сотрудники НКВД называли так печати, изготовленные из полудрагоценных камней (сердолика, топаза и горного хрусталя). Печати же, имеющие стальные и медные матрицы, вероятнее всего печати армейских соединений и лич­ные печати украинского дворянства они вообще не описывали в документах, сразу списывая их в утиль.

Из архивно-уголовных дел бывших царских служащих, репр­ессированных в 30-е годы, усматривается, что после расстрелов тела погибших хоронили на Быковнянском спецучастке НКВД. Царские монеты из золота и серебра в единичных эк­земплярах оставались у арестованных людей после обысков и попадали в последствии в захоронения вместе с ними.

Не следует забывать и о польских офицерах, арестованных в 1939 году и томившихся до расстрела в киевских тюрьмах.

У них в наличии, кроме польских монет, имелись царские монеты из серебра и золота. Причем, этим офицерам администрацией тюрьмы официально разрешалось держать у себя небольшое количество денег.

По итогам раскопок 2006–2007 годов, удалось установить, что в 2006 году в Быковнянских захоронениях было найдено несколько десятков советских и зарубежных монет различных номиналов, среди которых 50 было польских.

В 2007 году таких монет найдено больше сотни, причем нельзя забывать, что эти захоронения ранее уже по 3–4 раза перекапывались искателями сокровищ. Среди них было 92 польские монеты, т.е. большинство.

При этом удалось установить, что, помимо монет царской и советской чеканки, найдены монеты: Турции, Чехословакии, Германии, Румынии самых различных номиналов, изготовленные из золота, серебра, бронзы, меди и различных сплавов.

В целом в ходе раскопок 1971, 1987, 1989, 2001, 2006 и 2007 годов и тайных раскопок было найдено в захоронениях на спецучастке НКВД несколько сотен советских и иностранных монет.

Среди найденных монет разных стран были монеты следующих номиналов:

Россия:

1. 10 копеек, Екатерина — 2, выпуск 1784 г., серебро, диаметр 20 мм, вес — 2,11 гр., гурт шнур.

Аверс — потертый портрет императрицы, правый профиль, вокруг которого надпись по кругу:

«Б.М. Екатерина 2, имп. и самодер. Рос. СПб.»

Реверс — сверху царская корона, под которой надпись в венке: гривенник 1784 г.

2. 1 копейка, Николай — 1, слегка потертая, бронза, выпуск 1832 г., диаметр 23 мм, вес — 4,56 гр., гурт гладкий.

Аверс — в центре надпись — 1 копейка, внизу буквы Е.М.

Реверс — двуглавый орел с распростертыми крыльями, над которым царская корона, на груди — всадник с копьем, внизу буквы Ф.Х и дата — 1832 г.

3. 5 рублей, Николай — 2, золото 900 пр., чеканка 1899 г., в хорошем состоянии, диаметр 18 мм, вес— 4.30 гр., гурт узорный.

Аверс — портрет царя Николая — 2 в профиль влево, слегка потертая, с надписью по кругу:

Б.М. Николай — 2 император и самодержец всероссийский.

Реверс — двуглавый орел на крыльях которого гербы, а в центре на груди всадник с копьём, внизу надпись: 5 рублей 1899. Знак гравера АГ под задней ногой коня.

4. 1 копейки, Николай — 2, бронза, выпуск 1913 г., слегка потертая, диаметр — 22 мм, вес 3,28 гр., гурт рубчатый.

Аверс — по кругу венки из листьев в верхней части которого вдавленная надпись 1913 г., а в центре точечного круга — 1 копейка.

Реверс — по кругу вдавленная надпись: медная российская монета, а внизу — одна копейка. В центре круга — двуглавый орел с короной и гербом на груди, на котором изображение всадника поражающего змия копьём.

5. 1 копейка Николай — 2, бронза, выпуск 1915 г., слегка потертая, диаметр — 22 мм, вес 3,28 гр., гурт рубчатый.

Аверс — по кругу венки из листьев, в верхней части которого вдавленная надпись 1915 г., а в центре точечного круга — 1 копейка.

Реверс — по кругу вдавленная надпись: медная российская монета, а внизу — 1 копейка. В центре круга — двуглавый орел с короной и гербом на груди, на котором изображение всадника поражающего копьём змия.

6. 1/2 копейки Николай 2, бронза, выпуска 1899 г., состояние хорошее, диаметр — 22 мм, вес 3,28 гр., гурт рубчатый.

Аверс — в центре надпись: 1/2 копейки 1899 г. и буквы С.П.Б.

Реверс — Вензель Н-2, над которым корона с лентами, а под ним обрамление из листьев.

Турция

7. Алтун, 1834 г. чеканки, золото 900 пр., диаметр 26 мм, вес — 3.41 гр., состояние хорошее, гурт рубчатый, слегка согнутый. В верхней части монеты под ободком отверстие — 2 мм. для крепления цепочки (носили на шее в качестве украшения).

Аверс — По верхнему кругу закрученные ветки с листьями, как украшения, в центре в три строки турецкая надпись с датой в нижней строке.

Реверс — Аналогичное оформление по кругу, внутри которого в 2 строки витиеватая надпись, с четырех сторон от которой расположены розы.

РСФСР

8. 20 копеек, серебро, чеканка 1923 г., диаметр — 22 мм, вес — 3.55 гр., состояние хорошее, гурт рубчатый.

Аверс — в центре большого точечного круга звезда и венки из листьев, в центре малого круга — изображение номинала — 20 копеек 1923 г.

Реверс — по кругу надпись: пролетарии всех стран соединяйтесь, в центре малого круга герб РСФСР с надписью под ним РСФСР.

СССР

9. 50 копеек — полтинник, 1926 г. чеканки, серебро, диаметр 27 мм, вес — 10.03 гр., на гурте по кругу надпись: чистого серебра 9 грамм (П.А.).

Аверс — точечный круг, в котором изображен молотобоец вправо, бьющий по наковальне, над которой снопы искр, зади него плуг и зубчатое колесо у наковальни. Под обрезом — «1926». Высота фигуры рабочего 20.25 мм.

Реверс — под точечным кругом надпись: Пролетарии всех стран соединяйтесь! В верхней части герб СССР, под плоской звездой — земной шар с наложенным на него серпом и молотом, под которым — восходящее солнце. Слева и справа — колосья, обвитые лентой в 7 перехватов. Внизу надпись — один полтинник.

10. 1 копейка, чеканка 1927 г., латунь, диаметр — 15 мм, вес — 0,94(91) гр., гурт рубчатый.

Аверс — в центре надпись: 1 копейка 1927, обрамленная колосьями.

Реверс — по кругу надпись: Пролетарии всех стран соединяйтесь! В верхней части герб СССР, под плоской звездой — земной шар с наложенным на него серпом и молотом, под которым — восходящее солнце. Слева и справа — колосья, обвитые лентой в 7 перехватов.

(монеты 1936–1939 гг., но на реверсе гербы с другим количеством ленточек.)

11. 2 копейки, чеканка 1926 г., латунь, диаметр — 18 мм, вес — 2.01 гр., гурт рубчатый.

Аверс — в центре надпись: 2 копейки 1926, обрамленная колосьями.

Реверс — по кругу надпись: Пролетарии всех стран соединитесь! В верхней части герб СССР, под плоской звездой — земной шар с наложенным на него серпом и молотом, под которым — восходящее солнце. Слева и справа — колосья, обвитые лентой в 7 перехватов.

(монеты 1935, 1936, 1939, 1949, 1957, 1980, 1981 гг., но на реверсе гербы с другим количеством ленточек.)

12. 3 копейки, чеканка 1928 г., латунь, диаметр — 22 мм, вес — 3.01 гр. гурт рубчатый.

Аверс — в центре надпись: 3 копейки 1928, обрамленная колосьями.

Реверс — по кругу надпись: Пролетарии всех стран соединитесь! В верхней части герб СССР, под плоской звездой — земной шар с наложенным на него серпом и молотом, под которым — восходящее солнце. Слева и справа — колосья, обвитые лентой в 7 перехватов.

(монеты 1932, 1938, 1939 гг., но на реверсе герб с другим количеством ленточек.)

13. 5 копеек, чеканка 1939 г., латунь, диаметр — 25 мм, вес — 4.89 гр., гурт рубчатый.

Аверс — в центре надпись: 5 копеек 1939, обрамленная колосьями.

Реверс — Большой герб, под которым надпись: СССР.

(Монеты тех же номиналов за 1936 и 1961 гг., но с гербами по годам.)

14. 10 копеек, чеканка 1931 г., медно-никелевый сплав, диаметр — 18 мм, вес — 1.72 гр. (1.70) гр., гурт рубчатый.

Аверс — по кругу надпись: Союз советских социалистических республик. В центре рабочий с молотом держит щит, на котором выбит номинал монеты 10 коп. Сверху надпись: 1931 г.

Реверс — по кругу надпись: Пролетарии всех стран соединитесь! В верхней части герб СССР, под плоской звездой —

земной шар с наложенным на него серпом и молотом, под которым — восходящее солнце. Слева и справа — колосья, обвитые лентой в 7 перехватов.

(монета 1932 г. подобная, а остальные: 1934, 1935, 1936, 1938, 1939, 1940, 1980 гг., на аверсе с изображением на щите номинала монеты, а на реверсе изображения гербов с другим количеством ленточек.)

15. 15 копеек, чеканка 1931 г., латунь, диаметр — 20 мм, вес — 2.51 гр. гурт рубчатый.

Аверс — по кругу надпись: Союз советских социалистических республик. В центре рабочий с молотом держит щит, на котором выбит номинал монеты 15 коп. Сверху надпись: 1931 г.

Реверс — по кругу надпись: Пролетарии всех стран соединяйтесь! В верхней части герб СССР, под плоской звездой — земной шар с наложенным на него серпом и молотом, под которым — восходящее солнце. Слева и справа — колосья, обвитые лентой в 7 перехватов.

(монета 1934 г. подобная, а остальные: 1936, 1939, 1953, гг., на аверсе с изображением на щите номинала монеты, а на реверсе изображения гербов с другим количеством ленточек.)

16. 20 копеек, чеканка 1931 г., латунь, диаметр — 22 мм, вес — 3.57(3.37) гр. гурт рубчатый.

Аверс — по кругу надпись: Союз советских социалистических республик. В центре рабочий с молотом держит щит, на котором выбит номинал монеты 20 коп. Сверху надпись: 1931 г.

Реверс — по кругу надпись: Пролетарии всех стран соединяйтесь! В верхней части герб СССР, под плоской звездой — земной шар с наложенным на него серпом и молотом, под которым — восходящее солнце. Слева и справа — колосья, обвитые лентой в 7 перехватов.

(монеты: 1935, 1936, 1939, 1940, 1941 гг., на аверсе с изображением на щите номиналов монет, а на реверсе изображения гербов с другим количеством ленточек).

17. 1 рубль, чеканка 1970 г., медно-никелевый сплав, диаметр — 30 мм, вес — 12.42 гр. гурт гладкий со звездочками и точками.

Аверс — правый профиль портрета Ленина под ним 1870–1970, по кругу точечное обрамление.

Реверс — по кругу надпись: сто лет со дня рождения В. И. Ленина. В центре надписи — звезда. В верхней части герб Советского Союза, слева от него — СС, справа — СР, под ним надпись: один рубль.

Все 9 номиналов советских монет чеканки 1923–1981 годов, найдены во время раскопок на территории бывшего спецучастка НКВД УССР.

(Монеты советской чеканки 1952–1981 годов попали в захоронения жертв политических репрессий 30-х годов в результате многочисленных несанкционированных раскопок могил местными жителями и в результате раскопок захоронений правительственными комиссиями в 1971, 1987 и 1989 годах).

Румыния:

18. 1 лея, чеканка 1924 г., серебристый сплав, диаметр — 20 мм., вес — 3.53 гр., гурт рубчатый.

Аверс — в центре 1 LEU, под ней — орнамент из колосьев, на верхней части монеты надпись: BUN PENTRU

Реверс — в центре два льва держат щит с короной на котором изображение одноглавого орла.

Под ним 1924. Нижняя часть окаймлена звездочками, а на верхней надпись: ROMANIA.

19. 2 леи, чеканка 1924 г., серебристый сплав, диаметр — 24 мм., вес — 6.76 гр., гурт рубчатый.

Аверс — в центре 2 LEI, под ней — орнамент из колосьев, на верхней части монеты надпись: BUN PENTRU.

Реверс — в центре два льва держат щит с короной, на котором изображение одноглавого орла.

Под ним 1924. Нижняя часть окаймлена звездочками, а на верхней — надпись: ROMANIA.

20. 2 леи, чеканка 1939 г., металлический светлый сплав, диаметр — 24 мм., вес — 6.77 гр. гурт рубчатый.

Аверс — в центре 2 LEI, под ней — орнамент из колосьев, на верхней части монеты надпись: BUN PENTRU.

Реверс — в центре два льва держат щит с короной, на котором изображение одноглавого орла.

Под ним 1939. Нижняя часть окаймлена звездочками, а на верхней — надпись: ROMANIA.

21. 5 лей, чеканка 1930 г., латунь, диаметр — 20 мм, вес — 3.36 гр., гурт рубчатый.

Аверс — в центре левый профиль портрета Михая I, вокруг которого надпись: MICHAI I REGELE ROMANIEI.

Реверс — в центре щит с одноглавым орлом в короне, над которым корона с крестом, слева 5 справа — LEI, вокруг звездочки.

4 румынских монеты чеканки 1923–1939 годов, найденные во время раскопок на территории бывшего спецучастка НКВД УССР.

Чехословакия:

22. Номинал 20 геллеров, чеканка 1924 г., серебристый сплав, диаметр — 20 мм, вес — 3.27 гр., гурт гладкий.

Аверс — Слева номинал — 20, в центре сноп из колосьев, вправо от которого изображение серпа.

Реверс — Левый профиль, стоящего на задних лапах льва, вокруг которого надпись:

GESKOSLOVENSKA REPUBLIKA, под ним — 1924.

23. Номинал 1 крона, чеканка 1922 г., серебристый сплав, диаметр — 24 мм, вес — 6.56 гр. гурт гладкий.

Аверс — слева номинал — 1, в центре жница с снопом и серпом в руках.

Реверс — Левый профиль, стоящего на задних лапах льва с гербом на груди, вокруг которого надпись: REPUBLIKA GESKOSLOVENSKA 1922.

2 чехословацкие монеты чеканки 1922–1924 годов, найденные во время раскопок на территории бывшего спецучастка НКВД УССР.

Германия:

23. 1 рейхпфенинг, чеканка 1940 г., серый сплав, диаметр — 17 мм, вес — 1.30 гр., гурт гладкий.

Аверс — в центре номинал 1, под которым буква «А» и два дубовых листика. В верхней части полукругом надпись по-немецки: рейхпфенинг.

Реверс — в центре одноглавый орел с распростертыми крыльями стоит на круге со свастикой, в нижней части полукругом надпись: Немецкий рейх 1940.

24. 2 рейхпфенинга, чеканка 1937 г., латунь, диаметр — 20 мм, вес — 3.30 гр., гурт гладкий.

Аверс — в центре номинал 2, под которым буква «А» и два дубовых листика. В верхней части полукругом надпись по-немецки: рейхпфенинг.

Реверс — в центре одноглавый орел с распростертыми крыльями стоит на круге со свастикой, в нижней части полукругом надпись: Немецкий рейх 1937.

25. 5 рейхпфенингов, чеканка 1938 г., латунь, диаметр — 18 мм, вес — 2.46 гр., гурт гладкий.

Аверс — в центре номинал — 5, под которым буква «А» и два дубовых листика. В верхней части полукругом надпись по-немецки: рейхпфенинг.

Реверс — в центре одноглавый орел с распростертыми крыльями стоит на круге со свастикой, в нижней части полукругом надпись: Немецкий рейх 1938.

26. 2 марки, чеканка 1938 г., серебро, диаметр — 25 мм, вес — 7.98 гр., по гладкому гурту надпись по-немецки:

Аверс — правый профиль портрета Гинсбурга. Под портретом на немецком надпись: Пауль фон Гинсбург, даты: 1847–1934.

Реверс — в центре одноглавый орел с распростертыми крыльями стоит на круге со свастикой, в нижней части полукругом надпись: Немецкий рейх 1938. Под правым крылом орла надпись по-немецки: 2 марки.

4 немецких монеты чеканки 1937–1941 годов, найденные во время раскопок на территории бывшего спецучастка НКВД УССР при проведении раскопок захоронений репрессированных.

Польша.

27. 1 грош, чеканка 1936 г., латунь, диаметр — 14 мм. вес — 1.38 гр., гурт гладкий, потертая с повреждениями, покрыта ржавчиной и грязью, состояние удовлетворительное.

Аверс — в центре надпись: 1 грош, обрамленная узорами.

Реверс — в центре одноглавый орел с закругленными крыльями в короне, вокруг которого надпись: Ржечь Посполита Польска. Вверху орла год 1936. (подобные монеты чекана 1923, 1925, 1937, 1938, 1939 гг.)

— 28. 2 гроша, чеканка 1933 г., латунь, диаметр — 17 мм., вес — 2.02 гр., гурт гладкий, потертая с повреждениями, покрыта ржавчиной и грязью, состояние удовлетворительное.

Аверс — в центре надпись: 2 гроша, обрамленная узорами.

Реверс — в центре одноглавый орел с закругленными крыльями в короне, вокруг которого надпись: Ржечь Посполита Польска. Вверху орла год 1933. (подобные монеты чеканки 1937, 1938, 1939 гг.)

29. 5 грошей, чеканка 1928 г., латунь, диаметр — 20 мм, вес — 2.99 гр., гурт гладкий, потертая с повреждениями, покрыта ржавчиной и грязью, состояние удовлетворительное.

Аверс — в центре надпись: 5 грошей, обрамленная узорами.

Реверс — в центре одноглавый орел с закругленными крыльями в короне, вокруг которого надпись: Ржечь Посполита Польска. Вверху орла год 1928. (подобные монеты чеканки 1930, 1936, 1937, 1938, 1939 гг.)

30. 10 грош, чеканка 1923 г., серебристый сплав, диаметр — 18 мм, вес — 2.01 гр., гурт рубчатый слегка потертая, с загрязнениями в патине, состояние хорошее.

Аверс — в центре надпись: 10 грошей, обрамленная колосями.

Реверс — в центре одноглавый орел с закругленными крыльями в короне, вокруг которого надпись: Ржечь Посполита Польска. Вверху орла год 1923.

30. 20 грошей, чеканка 1923 г., серебристый сплав, диаметр — 20 мм, вес — 3.03 гр., гурт рубчатый слегка потертая, в патине, состояние хорошее.

Аверс — в центре надпись: 20 грошей, обрамленная узорами.

Реверс — в центре одноглавый орел с закругленными крыльями в короне, вокруг которого надпись: Ржечь Посполита Польска. Вверху орла год 1923. (подобная монета чеканки 1937 г.)

31. 50 грошей, чеканка 1923 г., серебристый сплав, диаметр — 23 мм, вес — 4.99 гр., гурт рубчатый слегка потертая, с загрязнениями в патине, состояние хорошее.

Аверс — в центре надпись: 50 грошей, обрамленных узорами.

Реверс — в центре одноглавый орел с закругленными крыльями в короне, вокруг которого надпись: Ржечь Посполита Польска. Вверху орла год 1923.

32. 1 золотый, чеканка 1924 г., серебро, диаметр — 23 мм, вес — 4.95 гр., гурт рубчатый слегка потертая, в патине с большими загрязнениями, состояние хорошее.

Аверс — в центре женский профиль крестьянки влево с колосьями, над головой надпись: 1 золотый.

Реверс — в центре одноглавый орел с распростертыми крыльями в короне, вокруг которого надпись: Ржечь Посполита Польска. Внизу орла год 1924.

33. 1 золотый, чеканка 1929 г., серебристый сплав, диаметр — 25 мм, вес — 6.94 гр., гурт рубчатый слегка потертая, в патине с небольшими повреждениями, состояние хорошее.

Аверс — в центре надпись: 1 золотый, обрамленный узорами.

Реверс — в центре одноглавый орел с распростертыми крыльями в короне, вокруг которого надпись: Ржечь Посполита Польска. Внизу орла год — 1929.

34. 2 золотых, чеканка 1932 г., серебро, диаметр — 21 мм, вес — 4.49 гр., гурт рубчатый, слегка потертая, в патине с загрязнениями, состояние хорошее.

Аверс — в центре женский профиль влево на фоне расходящихся по кругу колосьев.

Реверс — в центре одноглавый орел с закругленными крыльями в короне, вокруг которого надпись: Ржечь Посполита Польска. Внизу орла надпись: 2 золотых, над которыми год — 1932. (подобные монеты чеканки 1933 и 1934 гг.)

35. 2 золотых, чеканки 1936 г., серебро, диаметр — 21 мм, вес — 4.41 гр., гурт рубчатый слегка потертая, в патине с загрязнениями, состояние хорошее.

Аверс — в центре изображение парусника на волнах, под ним надпись: 2 золотых.

Реверс — в центре одноглавый орел с распростертыми крыльями в короне, вокруг которого надпись: Ржечь Посполита Польска. Внизу орла — 1936.

36. 5 золотых, чеканка 1933 г., серебро, диаметр — 28 мм, вес — 11 гр., гурт рубчатый, слегка потертая, покрыта грязью и темной патиной, состояние хорошее.

Аверс — в центре женский профиль влево на фоне расходящихся по кругу колосьев.

Реверс — в центре одноглавый орел с распростертыми крыльями в короне, вокруг которого надпись: Ржечь Посполита Польска. Внизу орла надпись: 5 злотых, над которыми год — 1933. (подобная монета 1934 г. выпуска.)

37. 10 злотых, чеканка 1933 г., серебро, диаметр — 33 мм, вес — 21.74 гр., гурт рубчатый, слегка потертая с небольшими повреждениями, в патине с загрязнениями, состояние хорошее.

Аверс — в центре женский профиль влево на фоне расходящихся по кругу колосьев.

Реверс — в центре одноглавый орел с распростертыми крыльями в короне, вокруг которого надпись: Ржечь Посполита Польска. Внизу орла надпись: 10 злотых, над которыми год — 1933. (подобная монета 1932 г. выпуска.)

38. 10 злотых, чеканка 1936 г., серебро, диаметр — 33 мм, вес — 21.84 гр., гурт рубчатый слегка потертая, покрыта грязью и темной патиной, состояние хорошее.

Аверс — в центре профиль маршала Пилсудского влево в мундире.

Реверс — в центре малый одноглавый орел с распростертыми крыльями в короне, вокруг которого надпись: Ржечь Посполита Польска. Внизу орла надпись: 10 злотых, над которыми год — 1936. Вокруг надписи стреловидные узоры по диаметру монеты.

13 польских монет чеканки 1923–1939 годов, найденных во время раскопок на территории бывшего спецучастка НКВД УССР с тайными захоронениями жертв политических репрессий 2-й половины 30-х годов прошлого столетия.

После так называемого присоединения Западной Украины к СССР в сентябре 1939 г. секретным приказом командующего Украинским фронтом командарма 1-го ранга Тимошенко польский злотый был приравнен к советскому рублю и ходил на территории Западной Украины наравне с советскими деньгами. Работающим на заводах и предприятиях советским гражданам, на данной территории заработная плата выплачивалась в основном польскими деньгами. Только 21 декабря 1939 г. Постановлением правительства СССР был отменен приказ командующего УФ и все финансовые операции на данной территории стали выполняться исключительно в советской валюте. Именно

поэтому у большинства военнопленных и арестованных в 1939 г. на территории Западной Украины имелось в наличии большое количество польских денег, особенно в металлической монете.

ТАБЛИЦА

номиналов монет, найденных в ходе раскопок в 2006–2007 годов на территории 19–20 кварталов Днепровского лесничества у поселка Быковня в Киеве

П.№	Название государства	Количество монет раз. годов чек.	Количество номиналов найд. монет	Монеты из золота	Монеты из серебра	Монеты из различных сплавов
1.	Царская Россия	6	4	1	1	4
2.	РСФСР.	1	1	-	1	-
3.	СССР.	42*	9	-	1	41
4.	Турция.	1	1	1	-	-
5.	Польша.	31*	10	-	10	21
6.	Румыния	4	3	-	-	4
7.	Чехословакия	2	2	-	-	2
8.	Германия	4	4	-	1	3
	Всего 8 государств	91	34	2	14	75

* Указано количество разновидностей монет по годам их чеканки, но не общее количество найденных при раскопках советских и польских монет, которое в несколько раз превышает количество их разновидностей. К сожалению, при раскопках точное количество найденных монет подсчитано не было.

** Спецучасток НКВД на территории 19–20 кварталов Днепровского лесничества функционировал с августа 1937 г. до 19 сентября 1941 г.

Некоторые найденные в захоронениях монеты временем своих выпусков подтверждают период функционирования лесного кладбища в Быковнянском лесу и время проведения спецопераций по уничтожению арестованных людей в киевских тюрьмах. Наиболее поздняя монета номиналом в 20 коп., найденная в захоронениях, относится к 1941 г.— времени закрытия тайного кладбища расстрелянных на территории Киева людей.

Зінаїда КАМЕНЕЦЬКА,
директор видавництва «КИЙ»

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОШИРЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ЗНАТЬ ПРО КИЇВ

Всем хорошим во мне я обязан книгам.
Любите книгу — источник знаний.

М. Горький

Навряд чи хтось заперечуватиме сьогодні роль особистості в історії. Відомо ж бо: історію творять люди. І в нашому конкретному випадку все почалося зі знайомства з людьми. Перше знайомство з Л. Д. Федоровою (на той час заступником директора Музею історії м. Києва з наукової роботи) не стосувалося безпосередньо Музею історії міста Києва, про який у 1994 р. ми знали зовсім небагато, крім того, що такий існує на терені нашого древнього міста. Між нами склалися просто приятні стосунки...

Наше видавництво тільки-но починало свою діяльність, і хоча визначальною була насамперед видавнича справа, неабияке значення мала тематична спрямованість майбутніх видань. На той час багато хто з видавців перебував у стані ейфорії від усього, що передувало визначним подіям — здобуття незалежності нашої Держави. Адже саме ідеологічні питання, а серед них найперше — видавнича діяльність, свого часу перебували у віданні колишнього секретаря ЦК КПУ, а на той час чинного Президента України Л. М. Кравчука. Кількість видавництв росла, наче гриби після дощу, швидко, активно, видаючи «на гора» все, що можна і чого, можливо, не варто було б називати високим ім'ям Книга. Бо книга — це, насамперед, квінтесенція знань, досвіду і вправності того, хто її творить. Маєстро Гутенберг вважав її витвором мистецтва, позяк спирався на досвід багатьох книжників, головною метою яких було вдосконалення книги, як джерела знань і матеріального вираження духовних надбань людства. Саме з таким, якщо можна так сказати, мірилом ми підходили до своєї діяльності. Проте... не так сталося, як гадалося. Дуже швидко розвіялися марні сподівання. Виявилось, що ніхто з державників, наших, батьків-засновників, більше не переймається питаннями ідеології взагалі, а книговиданням і поготів. Воно

мало розвиватися самостійно і незалежно, а головне — не завдяки, а наперекір. В такому режимі й сьогодні існує видавничка справа в Україні. Видавництво «КИЙ» у жодному разі не було винятком, навіть навпаки, оскільки не мало ані спонсорів, ані високоповажних або грошовитих патронів, ба, навіть не мало достатніх власних капіталів. Було лише прагнення видавати хороші книжки, певні знання та досвід роботи у цій галузі.

Випадковостей у житті не буває. І в нашому випадку життя підтвердило цю тезу. Зустріч із М. О. Рибаківим (на той час співробітником Музею історії м. Києва) вдруге звела нас із Л. Д. Федоровою. Ми вирішили видати його книгу про Київ. (Мені самій як читачеві було цікаво ознайомитися з фактами, про які раніше не чула і не знала, тим паче, що йшлося про місця, знайомі з дитинства і юності), отож вирішили, що ця книга зацікавить і інших киян. Літератури про історію нашого міста на той час було обмаль. Ретельно опрацьовуючи рукопис упродовж двох років, ми дбали, насамперед, про якісне подання матеріалу і художнє оформлення видання. Отож «Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва» М. Рибаків побачили світ наприкінці 1997 р. у серії «Бібліотека Музею історії міста Києва». Результат себе виправдав. Кияни одержали 10000 примірників книги про своє місто (неабияка розкіш на той час!). А якщо зважити на ту обставину, що ні про автора (відомого на той час досить вузькому колу фахівців), ні про видавництво до цього часу у широкого читацького загалу інформації майже не було, годі й говорити, яких зусиль потребувало розповсюдження книги.

Сьогодні уже відійшли у кращий світ художник В. Савицький, директор Київської книжкової фабрики П. Мельничук, хто повірив у наш задум і долучився до створення видання. Це стало для нас неабиякою підтримкою і ми завжди згадуємо цих людей із вдячністю. У кожного свої добрі справи...

Презентації книги М. Рибаків у Київському музеї історії міста Києва передувала певний переговорний процес. Тут варто наголосити: ми керувалися не стільки місцем роботи автора, який на той час був співробітником Музею, і навіть не можливістю уникнути витрат за орендоване для її проведення приміщення, а значенням цієї презентації і для самого Музею. На наш розсуд, просвітницька діяльність такої установи, як Музей

історії Києва не мала зводитися лише до експозиційної роботи, екскурсійної та виставкової діяльності, а й до ширшого поняття науково-дослідницької діяльності, результатом якої стало б висвітлення її здобутків на сторінках різноманітних видань, розрахованих на широкий читацький загал. Цим ми пояснювали Т. Є. Хоменко, на той час директору Музею, наше бажання організувати презентацію першої нашої книги у серії «Бібліотека Музею історії міста Києва» саме в Музеї історії міста Києва.

Захід відбувся 6 грудня 1997 р. за сприяння А. Д. Федорової, яку по праву можна вважати не лише автором вступної статті до книги, а й хрещеною матір'ю цього видання. На той час існувала попередня домовленість зі співробітником Музею історії м. Києва В. В. Ковалинським про перевидання його книги «Меценати Києва». Так розпочалася наша співпраця з Музеєм. І вже 1998 року в серії «Бібліотека Музею історії міста Києва», крім книги «Меценати Києва» В. В. Ковалинського, вийшло два мініатюрних видання «Дом Турбиных» В. Некрасова та «Книжкові знаки Георгія Малакова». Робота над цими книжками визначила коло наших зацікавлень, і до певної міри спрямованість тематики видавництва. Тож у 1999 р. побачило світ видання Д. В. Малакова (на той час заступника директора з наукової роботи Музею історії м. Києва) «Архітектор Городецький», а у 2000 р. — книга «Київ. 1941–1945», яка стала визначною віхою, правдиво висвітливши на своїх сторінках історичні події недавнього минулого, зокрема 778 трагічних днів окупації Києва під час Другої світової війни.

Згодом у серії «Бібліотека Музею історії міста Києва» побачили світ видання, авторами яких так само були працівники Музею історії м. Києва: О. Друг і Д. Малакова «Особняки Києва» (2004), у 2005 р. — фотоальбом Д. Малакова «Київ. 1939–1945», 2006 — книга М. Кучеренка, С. Панькової, Г. Шевчук «Я був їх старший син», 2007 — А. Успенської та А. Горбенко «Григорій Світлицький. Сторінки життя і творчості» та путівник «Київ — місто музеїв. Київ — місто музей».

Окремою сторінкою співпраці видавництва «КИЙ» з Музеєм історії міста Києва є видання мініатюрних книг (за активної підтримки та сприяння А. П. Кончаковського — на той час завідувача Літературно-меморіального музею Михайла Булгакова). Серед них: «Афоризми, крылатые выражения, парадоксы

Михаила Булгакова» (1999), «Пушкін в Києві» (Т. Кавецька і В. Ковалинський) та «Юбилей Пушкина в Киеве» М. Рибаківа (1999), «Собачье сердце» М. Булгакова та «Книжкові знаки киян» (укладачі М. Грузов і А. Кончаковський), (2000), «Кавказские письма» (укладачі А. Кончаковський і К. Кончаковська-Купин (2001), «Легенды Дома Турбиных» (укладач А. Кончаковський, 2 книги, 2003), «Мастер и Маргарита» М. Булгакова (у 2-х т., 2006).

З 2001 року нашим видавництвом також готуються до друку та щороку видаються Матеріали науково-практичних конференцій «Київ і Кияни».

Було б неправильно вважати, що видавництво «КИЙ» працює лише з виданнями Музею історії міста Києва, але тематична спрямованість його залишається незмінною. Чимало видань, пов'язаних з історією Києва, виходять у нашому видавництві не в серії «Бібліотека Музею історії міста Києва», хоча, на нашу думку, цілком їй відповідають, як, приміром, книги Л. Водзінської «Натали», І. Плотнікової «Прогулянки старим Подолом», В. Терно «Растрепанное воспоминание о странном детстве», Д. Стефановича «Шулявка і Жовтневий район в історії міста Києва» та ін. Гадаємо, варто переглянути ставлення до цієї серії, як до вузько музейної, і навіть якщо автор того чи іншого видання не є співробітником Музею, але книга відповідає його тематиці, слід поширити на такі видання серію «Бібліотека Музею історії міста Києва». Це сприятиме гуртуванню навколо Музею носіїв київської пам'яті, а, можливо, й додасть йому сили у відстоюванні своїх прав.

Отже співпраця видавництва «КИЙ» і Музею історії міста Києва, попри всі життєві перипетії та негаразди, триває вже понад дванадцять років і є достатньо плідною, особливо нині, коли Музей, не маючи можливості розгорнути власну експозицію, активно продовжує свою просвітницьку діяльність. Ми, щиро вболіваючи за долю Музею, й надалі намагатимемося зі свого боку продовжувати нашу співпрацю задля досягнення спільної мети — поширенню історичних знань про Київ, тим паче, що сьогодні на часі видання нових книг, а їх презентації в Музеї, не лише гідно репрезентують нашу співпрацю, а й уможливають зустрічі і спілкування, розширюючи коло киян-прихильників Музею, які є чи не найголовнішим джерелом та носієм пам'яті та інформації про наше місто.

ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ

Яніна ПУЧКОВА,

провідний науковий співробітник
відділу міського побуту
Музею історії міста Києва

М. АРКАС — АВТОР ОПЕРИ «КАТЕРИНА»

Рід Аркасів належав до знатних, але не якимось шляхетним походженням, а славними діяннями на користь Вітчизни. Засновник роду Андреас (Андрій) народився у місті Літохоро біля підніжжя гори Олімп. Його прізвище Аркас пов'язане з назвою давньогрецької провінції Аркадія, мешканці якої, за переказами, відзначалися простотою і лагідністю у стосунках один з одним. До Миколаєва Андрій Еммануїлович Аркас прибув на початку XIX ст., коли місто тільки-но розбудовувалося й заселялося. Тут він став викладачем історії та стародавніх античних мов у новозаснованому штурманському училищі.

Він назавжди поселився у Миколаєві, знайшовши тут для себе другу Батьківщину. А вже для його обох синів — Миколи і Захара Україна стала справжньою Батьківщиною.

В енциклопедії «Русском биографическом словаре» зазначено, що Микола Андрійович — адмірал, ад'ютант, головний інженер Чорноморського флоту, засновник пароплавства на Каспійському морі, а з 1871 р. він був військовим губернатором Миколаєва. Розпочав він свою військову кар'єру після закінчення у Миколаєві штурманського училища з найнижчого офіцерського чину на військовому кораблі. Раніше це училище закінчив його старший брат Захар, який дослужився до чина генерал-лейтенанта, брав участь у битвах проти турків на Чорному морі, заснував у Севастополі славнозвісну Морську офіцерську бібліотеку, що існує й донині.

Батько М. Аркаса, Микола Андрійович багато уваги приділяв розвитку у місті шкіл грамотності, і прогресивна гро-

мадськість виклопотала йому у міської думи звання почесного громадянина Миколаєва.

Великий вплив на формування патріотичних почуттів М. Аркаса мала мати Софія Петрівна, яка прищеплювала синові любов до народних звичаїв, пісень, казок, мальовничої природи України. Як учень однієї з одеських приватних гімназій М. Аркас найбільші здібності виявив у написанні творів російської літератури. Учнівські писання відзначалися умінням автора глибоко проникати у психологію літературних героїв.

Під час шкільних і студентських канікул Миколу, одягненого «по-народному», можна було побачити серед працюючих селян у полі чи на фермі. У 1875 р. Микола закінчив природознавче відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету. Батько влаштував Аркаса на державну службу до канцелярії військово-морського відомства у Миколаєві, а наступного року відправив у закордонне відрядження до Константинополя.

Після повернення М. М. Аркаса одружили з дочкою військово-морського офіцера Шишкіна — Ольгою Іванівною. Шлюб виявився щасливим.

У 70–80 роках у молодого подружжя Аркасів народилися діти: дочка Оксана і два сини — Петро і Микола. Дружина перейнялася демократичними і патріотичними ідеалами чоловіка, які знайшли втілення у двох напрямках Миколиної творчості, не пов'язаними з його професією — історією і музикою.

На творчість М. Аркаса мали вплив учителі Одеської гімназії, де він навчався. Зосібна вчитель музики П. Ніщинський захоплювався українським музичним фольклором. Його славнозвісний хоролий спів «Закувала та сива зозуля» виконується і в наш час.

Ніщинський навчив Миколу теорії та композиції музики, виконавському мистецтву, розвиваючи тонкий музичний смак, сприяв захопленню ним кращими зразками українського музичного фольклору.

Загальнодемократичні погляди у світогляді М. Аркаса утверджувалися також під впливом нелегального гуртка революційно налаштованих студентів, який організував у Новоросійському університеті А. Желябов, — на той час студент юридично-

го факультету. М. Аркас — студент природознавчого відділення постійно спілкувався з професорами І. Мечниковим, І. Сеченовим, О. Ковалевським.

В історію української літератури, освіти й науки М. Аркас увійшов не лише як історик, а й як автор «Катерини» — першої опери за сюжетом творчої спадщини однойменної поеми Т. Шевченка.

Починаючи зі студентських років, він старанно записував народні пісні. Записи ці лягли в основу опери «Катерина». В опері яскраво показано сільський побут, який так добре знав композитор на підставі особистих спостережень.

Шлях Аркасової «Катерини» до друку і на сцену був непротим. П'ять років рукопис опери пролежав у цензурних відомствах Москви і Києва. Лише у 1897 р. вийшов у світ у Миколаєві за власні кошти автора. На обкладинці видання стояло лише прізвище Т. Шевченка, а авторство музики і лібрето було приховане криптонімом: Н. А....ь, угорі — присвята: «Любій, незабутній жінці мой Олесі».

Того ж року фрагменти музики «Катерина» вперше пролунали у концертному виконанні напів-професійного, напів-аматорського симфонічного оркестру Миколаївського виділення Російського музичного товариства.

Слухачі захоплено вітали новий твір. Уже наступного після концерту дня газета «Южанин» написала: *«Незважаючи на те, що твір цей належить перу дилетанта, під ним міг би підписатися і серйозний музикант, який спеціально присвятив себе композиції»*. Окрилений успіхом автор поспішив надіслати клавир опери своєму давньому другу М.Кропивницькому для сценічної вистави, і той негайно взявся до репетицій. Проте цензура ставила перепони, внаслідок чого здійснити першу виставу в Україні не вдалося.

Прем'єра відбулася 12 лютого 1899 р. у Москві. В одному з листів напередодні М. Аркас писав М.Кропивницькому: *«За исполненіє я не боюсь, знаю добре, що ти зробиш все як найлучче...я знаю, що все буде гафазд, хоч не за для мене, котрого мало хто зна, а для нашого великого батька Тараса, безталанна «Катря» якого з цього часу піде блукать по світові»*.

Упевненість М. Аркаса в тому, що високий професіоналізм М. Кропивницького як режисера і талановитість його акторів

забезпечать успіх вистави, повністю справдилася. 13 лютого композитор одержав телеграму з Москви: *«Вітаємо з успіхом і дякуємо...за довіру. Кропивницький і товариство»*.

Протягом лютого-березня, коли ще чотири рази москвичі «лицезріли» виставу опери «Катерина», Кропивницький закидав М. Аркаса листами з описом того, як реагували глядачі й слухачі на те, що відбувалося на сцені.

Відгуки московської преси (газети «Московський кур'єр», «Новости дня», «Русское слово» на виставу «Катерина» були лише позитивні. Після цього почалася триумфальна хода Аркасової «Катерини» по всій країні. Влітку 1899 р. трупа М. Кропивницького дала 10 вистав «Катерини» у Києві. 14 березня 1900 р. у виконанні цього колективу вперше почув свою оперу на сцені і сам автор.

Сталося це в його рідному Миколаєві, куди спеціально на знак щирої поваги до композитора завітала трупа М. Кропивницького після гастролей в Одесі.

Вистава настільки схвилювала композитора, що після її закінчення він кинувся за куліси, там розридався і почав цілувати акторів, а ті відвели його в ложу театру. Під бурхливі оплески глядачів, М. Аркасу піднесли лавровий вінок з написом на стрічках: *«Вельмишановному Миколі Миколайовичу Аркасу, композитору «Катерини» від вдячного Товариства малоросійських артистів. 14 березня 1900 року»*.

Описуючи величезний успіх вистави у листі до дружини, яка на той час перебувала у Петербурзі, схвилюваний до краю М. Аркас писав: *«Я не спав цілу ніч, сльози душили мене...Такі хвилини рідкісні й божевільні...»*

Музичний твір М. Аркаса зацікавив керівників багатьох українських театральних колективів. Його буквально засипали проханнями про надання клавіру опери. Авторського дозволу ставити вистави «Катерини» просили «Товариство російсько-малоросійських артистів» на чолі з О. Сусловим, українська пересувна трупа на чолі з М. Ярошенком, «Катеринодарське товариство мистецтв» та ін..

Відповідаючи на подібні листи М. Аркас писав про свою «Катерину»: *«раз я напечатав її і випустив у світ, то задля всіх, а не для себе»*.

Упродовж п'яти років прем'єри оперу «Катерина» побачили і почули мешканці Мінська, Вільно, Катеринодара, Одеси, Маріуполя, Луцька, Львова, Варшави. Слава опери М. Аркаса вже тоді сягнула за межі України і навіть Російської імперії.

Преса по обидва боки російсько-австрійського кордону продовжувала хвалити «Катерину» як твір, що відповідає найвибагливішим канонам оперного мистецтва, а автора, дуже вимогливого до себе, продовжувала терзати думка, чи хоч найменшою мірою відповідає його музика *«настрою, який захоплює людину при читанні великого поета»*.

Журналіст Лапідус, прикрившись криптонімом L, 11 листопада 1899 р. надрукував в «Одесском листке» негативну рецензію на виставу опери «Катерина». Рецензент обрушився на оперу, безпідставно заявивши, що вона є сумішшю музики Глінки і Гуно, італійських речитативів, старовинних російських романсів і українських народних пісень, наскрізь пройнята сентиментальністю.

М. Аркас не міг залишити без відповіді цю наклепницьку публікацію. У листі редактору «Одесского листка» він назвав рецензію Лапідуса «Безпідставним наклепом», звернувши увагу на бездоказовість обвинувачення у запозиченні музики і завершив листа, сповненого почуттям особистої гідності і незаплямованості авторської честі: *«У полеміку я не хочу вступати, виправдовуватися не бачу перед ким і чим, але й кидати грязюкою не можу дозволити»*.

Широка маса глядачів і слухачів близько до серця прийняла музичний твір М. Аркаса. Перший її постановник на театральній сцені М. Кропивницький зберіг назавжди цю українську національну перлину оперного жанру в репертуарі своєї трупи. Оголошення про вистави «Катерини» цим провідним для свого часу українським театральним колективам можна знайти в газеті «Ведомости Одеського градоначальника» за січень-лютий 1904 р.

Опері М. Аркаса остаточний присуд дав час. Її сценічне життя було відновлено у 50-х роках ХХ ст. Вінницьким музично-драматичним театром і Київським театром опери та балету, у рік 175-річчя з дня народження Т. Шевченка (1989 р.). Її поставили Дніпропетровський і Одеський театри опери і балету.

В листі до миколаївських аматорів самодіяльного мистецтва один з найвидатніших оперних співаків І. Козловський писав: *«Катерина»* безсмертна своїм змістом, як усі нетлінні цінності...Перед автором опери треба зняти шапку і вклонитись. Думка висловлена високо поетично і дуже доступно. У цьому велич і Шевченка і Аркаса».

Композиторський талант М. Аркаса високо поцінювали й ті його сучасники, які професійно розбиралися у музичному мистецтві. Одразу після прем'єри опери «Катерина» М.Кропивницький настійливо заохочував Аркаса не затримуватися з написанням наступної опери хоч би й за сюжетом Шевченкової «Наймички» або ж Гоголівського «Вія». У листі від 23 лютого 1899 р. він напівжартома, напівсерйозно висловлював М. Аркасу побажання написати ще 20 опер.

Цим бажанням не судилося здійснитися. Крововилив у мозок і як наслідок цього — невеликовний параліч правої руки позбавив М.Аркаса сідати за фортепіано і творити. Опера «Катерина» залишилася єдиною у творчому доробку талановитого композитора.

Він дуже сумував з цього приводу. Про це свідчить лист М. Аркаса до М. Лисенка — видатного композитора, корифея українського оперного мистецтва: *«Шкодную тільки,— пише М. Аркас,— що боліть моя така дужа і навіки одібрала у мене можливість працювати на любому музикальному напрямку».*

М. Аркас з найщирішою повагою ставився до М. Лисенка, називав його великим учителем і творцем рідної опери. У свою чергу й М. Лисенко в одному з листів до М. Аркаса звернув увагу на їхню ідейну спорідненість.

М. Аркас дуже пишався своїм знайомством з М. Лисенком, якого називав «нашим єдиним великим музикою». Коли у 1903 р. святкувалося 35-річчя композиторської діяльності останнього, надіслав до Києва докладного привітального листа. Його текст завершувався таким високоемоційним і яскраво-образним побажанням: *«Щоб відгуки твоєї могутньої ліри на безмірне врем'я лунали по всій Україні...»*

До самої смерті М. Аркас продовжував цікавитися українським музичним фольклором. Як і раніше, запрошував до Миколаєва на гастролі кобзарів і бандуристів з усієї України.

1. М. Аркас 1853–1909 рр.— Миколаїв: Державна обласна універсальна бібліотека ім. О. Гмирьова, 1992.

2. Антонюк В. Г. Нове про М. Аркаса // Культурне і сучасне.— 2004.— № 2.— С. 63–67.

3. Грищенко В. І. М. Аркас – як громадський діяч і представник Української національної еліти // Вісник «Історія Києва» / Національний університет ім. Т. Шевченка.— 2005.

Олена МОКРОУСОВА,
історик

ПОДРОБИЦІ ЖИТТЯ:
МАЛОВІДОМІ ФАКТИ БІОГРАФІЙ КИЇВСЬКИХ ЗОДЧИХ
XIX—початок XX ст.

*Мир — лестница, по ступеням которой
Шел человек. Мы осязаем то,
Что он оставил на своей дороге.*

М. Волошин

На початку XX ст. в Києві мешкало півмільйона жителів і працювало близько 70 архітекторів, цивільних та військових інженерів. Якщо ж заглибитися у XIX століття, то кількість митців збільшиться приблизно до 120. Серед них є імена відомі кожному (сподіваємося) киянину, і такі, що мало відомі навіть киевознавцям. Є архітектори, чиї твори не поступаються видатним прикладам світової архітектури, а є фахівці, які будували лише сараї. Окремі автори ставили проектування на потік і їхніми «типовими проектами» забудовано чи не половину київських вулиць. А є майстри, яким належать лише кілька оригінальних об'єктів. Нам відомі архітектори, які керували будівельною справою в місті, працювали в різних установах та закладах, більшість часу витрачаючи на службові справи. Знаємо й таких, що мали власний бізнес або багатіли на купівлі-продажу землі. Є автори, чиї проекти не збереглися, хоча самі будинки стоять. І є проєктувальники, чий підпис важко впізнати на кресленнях — настільки рідко він зустрічається в документах. Серед архітекторів зустрічаємо імена німецькі, польські, італійські, єврейські, російські. Походження забудовників міста Києва також різняться: архітекторами ставали дворяни, міщани, купці, навіть селяни.

Проте існує одна закономірність, що об'єднує таких різних митців — від найвідоміших до геть призабутих. Ми дуже мало знаємо про особисте життя тих людей, які створили наш Київ. Збереглися архівні справи деяких визначних митців, але пов'язані вони, головним чином, з їхньою професійною діяльністю. Статті 1930–40-х рр.— того періоду, коли ще були живі пред-

ставники дореволюційної архітектури — також змальовують лише їх творчий шлях, а не саму людину. Отже, ми погано уявляємо, якими особистостями вони були, яку мали вдачу, як жили, кохали. Не знаємо навіть, як вони творили: факти говорять нам, що і коли було побудовано, але не говорять — як.

Можна, звичайно, погодитися з тезою, що біографічні обставини не впливають на оцінку творчості архітектора. Ми можемо нічого про нього не знати, але захоплюватися результатами його творчості. «Ліричний герой», який відображає внутрішній світ митця, живе в літературі і, до певної міри, в живопису. Однак, здається, лише знаючи, наприклад, про мисливську і мандрівну вдачу В. Городецького, можна до кінця зрозуміти його творіння на вул. Банковій. Маленькі біографічні риси, навіть окремі події життя, яких не вистачає для повноцінної біографії, перетворюють просто Імена на живих Людей, дозволяють встановити зв'язок не лише візуальний, а й емоційний.

Нам відомо, що Валеріан Риков помер під час війни, а його архів згорів у квартирі на Хрещатику. Ця трагедія спонукає сприймати будинки архітекторів з якимось прихованим жалем. А частина документів родини архітекторів Николаєвих, скоріш за все опинилася в Данії, де Іпполіт Николаєв залишився після революції. Відчуваєш якусь радість — і люди, і архів врятовані, не загинули у вихорі кривавих подій. Загибель Йосифа Зекцера об'єднує киянина з генієм Антоніо Гауді у спільній долі — обидва потрапили під трамвай. Коли дізнаєшся, що петербурзький архітектор Павло Сватковський, який випадково, можна сказати, побудував у Києві лише один будинок на вул. Червоноармійській, 14, є по матері родичем Достоевського*, здається, далека імперська столиця стає ближчою до Києва. Паралелі і збіги доль об'єднують світи людства.

Документи розвінчують ілюзії щодо архітекторів — вільних митців, які весь час присвячували творчості. Більшість їх несли службу в різних державних установах, отримуючи помірну зарплатню. Так, коли молодий архітектор В. Риков подав 1904 р.

* Його батько — Павло Григорович Сватковський, цензор Санкт-Петербурзького комітету, мати — Сніткіна Марі Григорівна, сестра другої дружини Достоевського, Анни.

заяву на викладання у Політехнічному інституті, його начальник в Управлінні Південно-Західних доріг дав дозвіл за умови, що лекції не будуть проводитися з 10 до 16 години, коли Риков *«обязан заниматься в управлении»*^{*}[1]. А от відомий домовласник-мільйонер і автор численних власних будинків Гаврила Позняков, виявляється, був звільнений з посади молодшого губерньського архітектора у 1893 р. через *«полное несоответствие его нравственных и служебных качеств с возложенными на него... обязанностями.»*^[2] І хоча залишається невідомим, що спричинило таку різку характеристику, тень підозри тепер завжди буде супроводжувати цю людину.

Кар'єра міського архітектора (1877–1892 рр.) Адольфа Карловича Геккера також не була безпроблемною. Попри те, що службові обов'язки він виконував сумлінно, походження його батьків негативно вплинуло на його кар'єрний ріст. Він не зміг отримати навіть першого класного чину через відсутність формулярного списку батька. Карл Вільгельм (Іванович) Геккер потрапив до Росії з Пруссії. Спочатку оселився у Фінляндії, виявилось, що він був віце-консулом у Кронштадті, де у 1844 р. і народився А. Геккер^{**}. Згодом батько прийняв російське підданство і був зарахований до купецького стану. Офіційно Карл Геккер на державній службі не перебував, тож такого документа, як його формуляр просто не існувало [3]. А. К. Геккер ще кілька разів порушував питання про надання йому чину, на який мав повне право за вислугою років. Але так і пішов на пенсію як *«неимеющий чина»*^[4].

Андрій Меленський — перший головний архітектор Києва — працював на благо міста упродовж 32 років (з 1899 по 1829 рр.), але не був позбавлений проблем з начальством. У 1828 р. новий київський військовий губернатор^{***} звинуватив 62-річного архі-

^{*} В Управлінні В. Риков працював з 1904 по 1918 рр., але встигав займатися творчістю. Проте, його доробок був незначним — до 20 об'єктів.

^{**} У літературних джерелах вказується 1851 р., в архівних документах — 1844 р. Крім того, до Петербурзької Академії мистецтв він вступив у 1865 р. — навряд чи йому могло бути 14 років.

^{***} У документі немає підпису особи, яка писала скаргу на Меленського, але архівна справа належить до фонду Київського військового губернатора, посада якого існувала до 1832 р. У 1828 р. військовим губернатором призначили Желтухіна Петра Федоровича, генерал-лейтенанта.

тектора в тому, що той робить власникам будинків «разныя послабления» на перебудови, та не виконує його губернаторських наказів. Міській поліції було наказано слідкувати, щоб будівництво по місту здійснювалося не лише за підписом архітектора, а тільки після дозволу губернатора. *«С самого начала прибытия моего в Киевскую губернию непрерывно замечал я крайнюю безпечность ... Меленского, незнание своего дела... Желая возбудить в г.архитекторе должное усердие к службе и многократно подтверждая ему о сем, делая замечания и два раза подвергая его взысканиям, не могли исправить г.Меленского: продолжая по-прежнему службу свою с неразумением и небрежением в пользах казны.»* Губернатор наполягав на занесенні Меленському догани у формулярний список [5]. Скоріш за все, саме цей конфлікт призвів до того, що архітектор пішов на пенсію, хоча й з позитивною характеристикою про 32 роки *«безпорочной и рачительной для Всего города и общества полезной службы...»* [6]. Однак великих статків архітектор, який очолював і розробляв найважливіші містобудівні заходи в Києві, не здобув, мав лише один будинок на розі Хоривої та Костянтинівської вулиць. У 1831 р. він був змушений звернутися із заявою про призначення пенсії — *«...будучи в преклонных летах и в болезненных припадках, по увольнении меня от сей должности единственно в вознаграждение понесенных по службе трудов, для поддержания состояния своего по день жизни моей»* [7]. Меленський отримав невелику пенсію у 225 рублів на рік. Після смерті Андрія Івановича* його удова, Пелагея Меленська, і дві доньки звернулися у 1834 р. по її збільшення, оскільки грошей не вистачає на життя [8]. На жаль, нам не відомо, чи завершилася ця справа.

Відтоді минуло майже півтора століття, та життя не змінилося. У 1961 р. архітектор В. Леонтович писав, що вдови архітекторів В. Безсмертного та В. Обремського, які працювали в Києві по 40 років, перебувають у тяжкому становищі, позбавлені матеріальної підтримки [9]. Принагідно зазначимо, що проблеми з пенсією виникли і у маститого Павла Івановича Шлейфера, будівлі якого й досі є окрасою нашого міста. 1873 р. він

* Меленський помер від апоплексичного удару 31 грудня 1832 р.

як архітектор Київського учбового округу подав прошеніє, в якому скаржився на те, що 2 роки (1850–52 рр.) будував II київську гімназію (б-р Т. Шевченка, 18), але ці роки не увійшли до його службового стажу. Молодий П. І. Шлейфер працював тоді за вільним наймом. *«Тогда как повсюду архитектор получает за такое капитальное сооружение... известный процент, кроме почетной награды, мне же предстоит еще весьма ничтожный пансион за выслугу 35 лет в 125 рублей»*. Зрештою імператор дав згоду зарахувати Шлейфера на дійсну службу з 1850 р. та надати архітекторові вищий розряд, що забезпечувало пристойну пенсію [10].

Важливою для характеристики морального та психологічного клімату в суспільстві є інформація про стосунки всередині професійного кола архітекторів. Звичайно, тут існували і дружні відносини, й конкурентна боротьба. Так, у 1889 р. група архітекторів поставила під сумнів той факт, що випускник Московського училище ліплення і зодчества Микола Горденін як неklasний художник має право самостійно вести будівельні роботи. Особливо наполягав на цьому міський архітектор О. Кривошеєв. Горденіну довелося надати свідоцтво ради училища, в якому зазначалося про право виконання таких робіт [11]. Інженера-прибульця з іноземною інженерною освітою Миколу Добачевського, який, проте, мав право робіт в Росії, київські архітектори виштовхнули зі свого кола, створивши неможливі умови для його роботи. Київський міський архітектор О.Кривошеєв звинуватив його у присвоєнні звання російського інженера, згодом до з'ясування справи приєднався губернський інженер В. Безсмертний [12]. Скоріш за все, не останню роль у гнобленні відіграла елементарна професійна заздрість, про що сам Добачевський писав: *«Обвинение это по моему глубокому убеждению не возникло бы, если бы я сразу не занял в Киеве, благодаря труду, и только ему одному, положения, возбуждающего зависть в других, могущих претендовать на получение моей работы...»* [13]. Після 6 років перебування в Києві М. М. Добачевський був змушений залишити місто.

Щоб якось реабілітувати киян-архітекторів, пригадаємо випадок зовсім іншого ставлення до колеги. Так, архітектор Киє-

во-Подольської і Фундулеївської гімназій Дмитро Олексійович Шпіллер подав у відставку 1915 р., а замість себе рекомендував на цю посаду Олександра Матвійовича Вербицького, якому дав блискучу характеристику: *«Это весьма талантливый архитектор, с большим опытом и солидными знаниями. Добросовестный в высшей степени, даже до щепетильности... среди архитекторов и даже простых обывателей он имеет имя как архитектор. По-моему для Вас это находка...»* [14].

Проте людей, що мешкали у невеликому місті і займалися однією справою, пов'язували не лише професійні відносини. Наприклад, хрещеним батьком доньки Павла Шлейфера, Марії, був у 1851 р. Олександр Беретті, а другої доньки — петербуржець Іван Штром, який працював у цей період у Києві [15]. Цікаво, що німці за походженням, Шлейфери були не лютеранами, а католиками. Зауважимо принагідно, що ми майже нічого не знаємо про родинне життя забудовників Києва — не збереглося ані їхнє приватне листування, ані власні мемуари, ані спогади сучасників. Формулярні ж списки містять лише імена дружин та дітей. Тим цікавішим став пікантний епізод з біографії інженера Василя Пермінова — засновника і директора Вищих технічних курсів. У формулярі професора політехнічного інституту, в графі про сімейний стан, зазначалося, що його шлюб розірвано через доведене прелюбодіяння із заборонаю Пермінову одружуватися вдруге [16].

Життя одного з найвідоміших київських архітекторів Олександра Беретті супроводжувалося численними сварками, конфліктами і неприємностями. Так, упродовж багатьох років його було втягнуто у судову справу з братами Тустановськими — його учнями, яких він одного разу побив [17]. Цей епізод та інші відомості про життя Беретті свідчать, що мав він важкий характер, нажив чимало ворогів. Він часто конфліктував зі своїми підрядчиками — Терлецьким (університет), Арінштейном (І гімназія), Ховалкіним (Володимирський собор). Цікаво, що його син, Микола Беретті успадкував, здається, неспокійний характер батька. Навчаючись у І гімназії, у 1869 р. був визнаний винним *«в неприличных поступках»*. О. В. Беретті довелося написати заяву про звільнення сина з учнів гімназії за сімейними обставинами, але директор виключив учня з атестатом поганої пове-

дінки [18]. Залишається лише здогадуватися, що при цьому відчував архітектор — людина в Києві відома*.

Творчість Андрія Кіндратовича Краусса добре відома дослідникам — у Києві збереглися сотні його будинків. Інколи здається, що його підпис зустрічається у кожній другій архівній справі. Перші його споруди в Києві датовані 1880-ми роками, найбільш активний період проектної та будівельної діяльності припадає на кінець 1890-х — початок 1900-х рр. Його неоренесансні будинки здаються однотипними, проекти в архівних справах часто схожі як близнюки. Але що нам відомо про цю людину? Виявляється, — майже нічого — лише дати життя — 1856–1911. Є ще колоритна фотографія пана в шикарній шубі і шапці, яку вважають портретом архітектора. Але точного підтвердження цього факту ми не маємо. Можливо, це один з його братів — у Києві мешкало чимало членів родини Крауссів і всі вони займали досить високе суспільне становище. Мартін та Микола Кіндратовичі працювали в банках, Фрідріх обіймав посаду австро-угорського консула в Києва [19]. Не викликає також сумніву німецьке походження прізвища. От, здається, і все. Людина, яка півстоліття жила в Києві, яка, можна сказати, побудувала місто в місті, перетворилася на суху схему, схожу чимось на свої одноманітні проекти. Тому навіть фрагментарні відомості про походження архітектора, які вдалося розшукати в архівах, одразу оживили людину, вписали її в історію і географію. Отже саксен-кобурзький підданий, уродженець м. Крейденц, корзинник за фахом, Кіндрат Іоганович (Іванович) Краусс** прибув до Києва 1843 р. у тридцятирічному віці. Тут він отримав вид на проживання та у 1848 р. прийняв російське підданство і був зарахований до васильківських міщан. Але залишився жити в Києві. Спочатку служив прикажчиком у винному підвалі, потім утримував невеликий готель [20]. Того ж таки 1848 р. він одружився з Христиною Ман, донькою вюртенберзького підданого. Мешкала родина на Лютеранській вулиці, в будинку євангелічного училища***. Але у 1865 р. Кіндрат Краусс

* Біографія архітектора є настільки цікавою, а матеріалів про нього зібрано так багато, що вони просто самі просяться у повноцінну біографію.

** Зустрічається написання Крауз, Краузе, Краузе.

*** Лютеранська, 20. Будинок не зберігся.

та його велика родина — дружина Христина, діти Карл-Людвіг, Анна-Катерина, Андрій-Фердинанд (нар. 28 вересня 1859 р.) Йоган, Фрідріх та Мартін, які народилися в Києві і були охрещені в лютеранській церкві, вийшли з підданства імперії [21]. Подібна практика існувала у 1860-х рр. Мабуть, статус іноземного підданого якимсь впливав на ведення бізнесу. Лише у 1907 р. старший син Карл-Людвіг Краусс повернув собі російське підданство [22]. Відомо, що молодий архітектор Андрій Краусс у 1886–1890 рр. працював архітектором Київського університету, одержуючи близько 900 рублів на рік [23]. Проте цих грошей було недостатньо — в одному з документів він згадує своє скрутне матеріальне становище. Чи не це примусило його залишити службу і повністю присвятити себе приватній практиці.

Персонаж, який нарешті стане головним героєм нашої розвідки, залишається майже непомітним на карті Києва, особливо у порівнянні з усюдишним Крауссом. Відомо, що інженер Феокритов Андрій* Павлович, розпочав свою діяльність на чиновницькому поприщі. Хоча в одному з джерел він названий автором чималої кількості споруд, єдиний приклад його творчості, який увійшов до енциклопедичного видання про українських архітекторів — прибутковий будинок по вул. В. Житомирській, 10 [24]. У 1909 р. він здійснював надбудову первісного об'єму та переоформив фасад у стилі модерн. Креслення зберегли підпис автора. Одночасно Феокритовим був виконаний проект одноповерхового на підвалі цегляного флігеля в садибі (не зберігся). Відома і його участь у проектуванні мечеті на вул. Гоголівській (1910 р.), але проект реалізований не був. 1914 р. він склав проект триповерхової надбудови над будинком по вул. Рейтарській, 28 [25], однак роботи також не були здійснені. У 1900-х роках архітектор мешкав у садибі на В. Житомирській, 8, а з 1910 р. — в будинку № 10, що було характерним для архітектурної практики того часу: автори часто оселялися в будинках, які вони зводили. За візуальним аналізом можна припустити, що А. Феокритову належить проект флігеля в садибі № 16 по вул. Володимирській — дуже подібними на завершення будинку на В. Житомирській, 10 виглядають аттики флігеля [26].

* Іноді помилково називають Олександром.

Є спокуса приписати архітектору ще одну роботу, хоча фахівцям добре відомо, що атрибуції творів без точних джерел є вкрай сумнівними. Втім... Дозволимо собі невеличкий відступ від наукової точності. Неподалік будинку, де оселився Феокритов, у садибі №23 на вул. В. Житомирській, у 1908 р. архітектор М. Клуг побудував чотириповерховий будинок зі стриманим архітектурним оформленням [27]. За кілька років домовласник вирішив надбудувати його для збільшення прибутковості майна. Саме у 1911 р., коли велася надбудова, Києвом прокотилася хвиля будівельних катастроф, окремі з яких мали людські жертви. Кияни були страшенно занепокоєні і знервовані. Не дивно, що, побачивши у магазинах першого поверху тріщини в стінах, анонімний автор (сам він підписався «Киевлянин») звернувся до влади з листом: *«...Вообще по наслышке знаю, что этот дом строился не по строительному уставу, а по фантазии мальчишки инженера (который только экономничал и набивал свой карман) и десятника, который вечно пьянствовал. Рабочие были отданы сами себе и строили по распоряжению экономно...»* [28]. Кілька років тому у статті про будівельні катастрофи [29] автор згадав цей випадок, не приховуючи подиву —кого киянин міг назвати хлопчиною-інженером, якщо М. В. Клуг був у Києві автором уже досить відомим, та й за віком не відповідав такій характеристиці. І от сьогодні, уважніше придивившись до пишного оформлення фасаду, до велетенських жіночих маскаронів., чимось подібних до маскаронів десятого будинку*, автору спало на думку — а чи не Феокритова, який робив надбудову і переоформлення фасадів, так зневажливо охарактеризував у своїй скарзі анонімний автор? Нагадаємо, що коли у 1909 р. архітектор здійснював реконструкцію в садибі №10, у будинку також з'явилися тріщини, які помітив пристав Старокиївської дільниці. Будівельнику довелося виконати розрахунок навантаження на фундаменти, аби завершити роботу [30]. Лише після цього за його заявою будівництво було знову дозволено [31].

Ті уривчасті відомості, які ми сьогодні маємо про Андрія Феокритова, змушують вважати його людиною непростого ха-

* Автор розуміє, що більшість елементів декоративного оздоблення були серійного виробництва, архітектори рідко промальовували їх у проектах, а обирали за численними каталогами.

рактору. Так, на початку своєї кар'єри він встиг законфліктувати з кількома відомими київськими архітекторами. У 1904 р. на будівництві костелу на В. Васильківській, 75 сталася трагедія — з риштувань упав і загинув робітник. Проти архітектора В. Городецького, який здійснював будівельний нагляд, було порушено кримінальну справу. Основою для звинувачення став експертний висновок молодого інженера А. П. Феокритова. Однак повторна експертиза впливових інженерів-будівельників В. Безсмертного, О. Кобелева та міського архітектора Е. Брадмана визнала, що трагедія сталася через необережність самого потерпілого, і Городецького виправдали [32]. У даному випадку важко сказати, хто був правий, а хто винуватий. Можливо, маститі київські спеціалісти виступили єдиним фронтом проти «білої ворони», яка насмілилася визнати помилку шанованого колеги, порушивши цехову солідарність. Архітекторів можна зрозуміти — кожен з них міг опинитися в такій неприємній ситуації. І В. Городецький був не першим і не останнім архітектором, який познайомився із судом у такій спосіб. Проте не виключено, що Феокритов підготував негативний висновок навмисно, аби зіпсувати кар'єру видатного майстра. Не випадково наприкінці 1906 р. А. Феокритова було звільнено з посади молодшого інженера будівельного відділення Київського губернського правління за «неблаговидные поступки», і відтоді він ніде не служив [33].

У 1911 р. А. Феокритов подав телеграму-скаргу до техніко-будівельного комітету та редакції газети «Новое время», яка розглядалася аж на рівні генерал-губернатора. Феокритов повідомляв, зокрема, що надбудова Присутствених місць четвертим поверхом, яка здійснювалася у 1906–1907 рр. архітектором Безсмертним, є небезпечною. 1906 р. під час надбудови поламалася димова труба на горищі і проламала балку стелі в одному з приміщень Казеної палати — лише щасливий випадок врятував людей від загибелі в кімнаті, де були переламані усі меблі. Феокритов наполягав, що стеля впала винятково через недбалість виконавців робіт губернського архітектора В. Моцока та губернського інженера В. Безсмертного*. Він стверджував, що цей

* Займав посаду з 1893 по 1919 рр.

випадак приховали від влади, і просив екстрено призначити комісію для огляду будівлі. В офіційних документах розслідування справи зазначалося, що падіння труби сталося через необережність робочих, а підрядчик А. Гінзбург відновив покрівлю за власний рахунок. На момент обстеження споруда Присутствених місць відрізнялася міцністю, надбудову було виконано на цементному розчині. Здається, Андрій Феокритов згадав про цей прикрий, але дрібний випадок у контексті згаданих уже подій 1911 р. Преса підкреслювала, що *«Епидемия строительных катастроф. вызвала тревогу среди населения»* [34]. Скориставшись панікою, наш герой, ймовірно, вирішив звести старі рахунки з Безсмертним, який в історії з Городецьким довів некомпетентність молодшого колеги. Архівні документи містять інформацію, яка змальовує самого скаржника у чорному світлі. Його звинувачували у захисті інтереси братів Цейтліних — домовласників, чії імена були пов'язані з трагедією на будівництві в садибі по вул. Саксаганського, 102. Події сталися у тому ж трагічному році. Довідка будівельного відділення Київського губернського правління, де кілька років працював Феокритов, доводила до відома губернатора, що архітектор вчиняв всілякий опір вимогам комісії про знесення двох верхніх поверхів і пошкодженої частини будинку Цейтліних. Дійсно, Андрій Павлович Феокритов здійснював нагляд за розібранням та добудовою, про що видав належну підписку [35]. Однак це сталося через 3 тижні після огляду зруйнованої будівлі — ніхто з архітекторів не хотів братися за таку сумнівну справу. Один з домовласників, інженер А. Цейтлін, випускник КПІ, який особисто керував будівництвом, був на той час заарештований [36]. Інженер Феокритов працював 2 місяці і шостий поверх було розібрано. Після цього домовласники благали не зносити п'ятий поверх, спираючись на проведене Феокритовим обстеження. Він зробив у різних частинах будинку зондажі і спостерігав, чи з'являються нові тріщини. Жалісне звернення власників до генерал-губернатора результату не дало і п'ятий поверх також було розібрано, але лише у зруйнованій частині [37]. На цьому об'єкті Феокритову також довелося зустрічатися з інженером Безсмертним, який обстежував обвал, і проведені роботи щодо розчистки. Мабуть, це також не додало інженерам симпатій один до одного.

За кілька років після цих подій Андрій Феокритов зібрав достатньо коштів, щоб придбати власне майно. За 18.000 рублів у листопаді 1912 р. він придбав садибу на вулиці Тургенівській, 60 у Аделаїди Вільгельмовни Гінденбург, яка отримала майно у спадок від батька. При цьому на покупця було переведено борги по заставах, які архітектор мав сплачувати поступово [38]. У березні 1913 р. він розпочав будівництво п'ятиповерхового будинку в стилі пізнього раціонального модерну. Вочевидь, проєкт він розробив сам. Роботи просувалися повільно, у 1914 р. закінчені не були [39]. Віддавши під заставу майно, Феокритов набрав боргів майже на 50 тисяч рублів. Безперечно, він не розрачував свої фінансові можливості — гроші у Феокритова швидко закінчилися, і він восени 1913 р. став потоншувати стіни першого напівпідвального поверху. Видобутою у такий спосіб цеглою архітектор зміг закінчити кладку п'ятого поверху. Замість залізної покрівлі він покрив будинок дерев'яними дошками. Весною 1914 р. розпочалося внутрішнє оздоблення: тинькування стін, встановлення печей. Але гроші знову закінчилися і власник припинив платити робітникам — арештантам з Київського арештантського відділення, а з 5 липня 1914 р. роботи остаточно зупинилися. Перед цим будинок було застраховано у Московському страховому від вогню товаристві на 60.000 рублів, але товариство відмовило у збільшенні страхової суми. Тому у квітні 1914 р. Феокритов подав заяву до Київської губернської земської управи про страхування на суму у 80.000 рублів, оцінивши стіни свого будинку у 35.000, а внутрішнє устаткування — у 45.000 рублів. Ця сума значно перевищувала реальну вартість (пізніше експерти визначили, що новобудова коштує всього 45.000 рублів) і у страхуванні домовласнику було відмовлено. 4 липня 1914 р. Андрій Феокритов знову відвідав страхового агента Соколова. Зрозуміло, агент відмовився у страхуванні без огляду та правильної оцінки майна. Архітектор запевнив страхувальника, що в будинку вже встановлені вікна, двері, сходи і навіть пароводяне опалення вартістю 8000 рублів. Чомусь Соколов повірив «на слово» Феокритову і видав страхове свідоцтво на 80.000 рублів. Згодом агент пояснював, що збирався оглянути будинок найближчим часом, а потім запрацював і не встиг зробити цього до... пожежі. Пожежа сталася дуже

вчасно — за кілька днів після отримання свідоцтва — 9 липня 1914 р. Зрозуміло, це викликало певні підозри у підпалі. А. П. Феокритова було ув'язнено, слідство велось довго — судові засідання відбулося лише 25 квітня 1915 р. В пресі обставини справи були змальовані досить докладно, що і дозволило нам уявити картину трагедії [40].

Отже, після пожежі страховий агент прибув-таки на місце і пересвідчився, що був ошуканий Феокритовим — у будинку не було ані вікон, ані дверей, ані сходів. Опалення, на яке архітектор-власник пред'явив рахунок у Київській губернській земській управі, звичайно, також не було. На жаль, з документів не відомо, як склалася подальша доля страхового агента. Чомусь не віриться, що він повівся так необережно без власної користі. Через завищену суму страхової оцінки сума збитків від пожежі була обчислена у 8100 рублів, хоча реальні збитки були значно меншими. Отже, отримавши цю суму, Феокритов міг продовжити будівництво, на що він міг розраховувати, повертаючи свою аферу. Лише після пожежі страхова комісія з'ясувала, що архітектор не лише не мав грошей на будівництво, а навіть не платив відсотки по заставах. Три особи, яким він заборгував, пред'явили претензії і на 12 липня 1914 р. було призначено публічний продаж майна. Але Феокритов нібито заявив одному з заставодавців, що скоріше підірве будинок, ніж сплатить борги. Зрозуміло, торги після пожежі не відбулися — не було бажаючих купувати недобудову, та ще й пошкоджену.

Під час проведення слідства з'ясувалися цікаві обставини. 8 липня, напередодні пожежі, о 10 вечора мешканки сусіднього будинку по Тургенівській, 62 бачили Феокритова, який зі своєю коханкою, пані Кішковською та знайомим ходили на будівельному майданчику, причому запалювали свічки та сірники. Кішковська носила в руках корзинку, в якій сусідкам почувся брязкіт пляшок. Двірник будинку № 66, де мешкав архітектор*, засвідчив, що 9 липня о 5-й годині вечора проводив пару на вокзал. При цьому дама їхала з двірником на візнику, а Феокритов ішов пішки. На вокзалі вони купили квитки до станції Буча, але двірник пішов раніше, ніж пасажири сіли у потяг, і їхнього від'їзду не бачив.

* Садиба належала родині Кішковських.

Того ж дня, 9 липня, нічний сторож вулиці Тургенівської під час обходу о 9-й вечора побачив на балконі 2-го поверху будинку № 60 чоловічу постать у білому картузі та сірому піджаку. Як здалося сторожу, він і раніше бачив цю людину на будівництві, тому не звернув на нього уваги. Сусідка-свідок з будинку № 62 вийшла прогулятися до двору о 10-й вечора і також бачила чоловіка у картузі і піджаку, який швидко збіг по сходах у двір і вибіг на вулицю. Роздивитися його вона не встигла. За кілька хвилин з вікон 3-го поверху потягло димом і вогонь охопив весь поверх. Усі докази вказували на те, що пожежу було влаштовано навмисно, але Феокритов винним себе не визнав. Він розповів, що всіма силами намагався закінчити будівництво та якнайшвидше віддати майно у заставу, аби розрахуватися з боргами. Помилки під час страхування пояснив тим, що агент навмисно вніс неіснуюче опалення будинку в опис, щоб потім не проводити додаткового страхування. Цегляні сходи було продано судовим приставом на задоволення претензії кредиторів, а вікна і двері — самим Феокритовим. На отримані гроші він здійснив страхування будинку. Архітектор наполягав, що під час пожежі гостював у Бучі, на дачі тітоньки його коханки — Аделаїди Гінденбург, попередньої власниці садиби по Тургенівській. Вона ж і повідомила йому 11 липня ввечері про пожежу, про яку дізналася з газет. Зрозуміло, А. Гінденбург підтвердила ці показання і стверджувала, що її повідомлення приголомшило Феокритова. Однак наступний свідок — посильний розповів, що зранку 12 липня біля ресторану «Семадені» на Хрещатику його найняв Феокритов і доручив піти за адресою пожежі, все оглянути і доповісти. Виконавши доручення, посильний повернувся до ресторану, але архітектора там не побачив, а зустрів його лише через 3 дні.

На суді також з'ясувалося, що 14 листопада 1914 р. Феокритов за нотаріальною угодою переуступив право на страхову премію третій особі — Назарію Марченку за 10.000 рублів, які начебто і отримав. Марченко зі свого боку свідчив, що гроші не платив, а лише видав А. П. Феокритову розписку-зобов'язання передати йому страхову премію. Усі змальовані обставини було встановлено в процесі слідства, проте... На самому судовому засіданні дехто поміняв свої показання. Так, нічний сторож зга-

дав, що людину у картузі бачив не в день пожежі, а п'ятьма днями раніше. Начебто підтвердилося, що 11 липня ввечері Феокритов терміново повернувся з Бучі до Києва. Було встановлено, що, хоча його майнові справи були вкрай заплутаними, сам архітектор грошима не користувався, а платив підрядчикам за будівництво. Товариш прокурора В. Щербачов доводив, що сукупність непрямих доказів дає підстави звинуватити Феокритова у підпалі. Але захисник з цифрами на руках зміг довести, що підслідчий не міг отримати ніякої користі від підпалу, навпаки, пожежа його остаточно розорила — усе його майно перейшло до кредиторів — і довела до тюрми. Другий захисник розіграв карту жалості — говорив, що архітектор вклав усі свої накопичення і працю в будівництво. *«Подчеркнул защитник и то тяжелое положение, в какое попал интеллигентный работник инженер Феокритов благодаря происшедшему пожару в его доме (...) Подсудимый в своем последнем слове заявил, что его постигло большое несчастье, но вины он за собой никакой не признает»* Версія захисту полягала в тому, що в будинку могли мешкати ночами бездомні, які й підпалили його випадково. Суд присяжних радився всього 5 хвилин і виправдав підсудного. Як бачимо, непрямі докази, які, за висловом знаменитого адвоката Плевако, є крапками, що складаються в літери [41], не змогли утворити слів, які б безапеляційно звинуватили горе-домовласника.

Подальша доля Андрія Феокритова — чомусь здається не дуже щаслива — залишається досі невідомою. А злочасний будинок по Тургенівській, 60 все ж таки було закінчено і він і досі стоїть, як мовчазний свідок загадкового інциденту.

Перелік джерел

1. ДАМК, ф. 18, оп. 2, спр. 2 29.
2. ЦДІАКУ, ф. 442, оп. 623, спр. 227.
3. ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 74960.
4. ДАМК, ф. 163, оп. 39, спр. 111.
5. ДІАК У, ф. 533, оп. 3, спр. 320.
6. ДАМК, ф. 1, оп. 1, спр. 458.
7. ДАМК, ф. 1, оп. 1, спр. 453, с. 6.
8. ЦДІАКУ, ф. 1238, оп. 1, спр. 72.

9. *Лентович В.* Архитекторы, инженеры-строители и скульпторы, работавшие в Киеве в период с 1855-1925 гг. Рукопис// www.aleoshin.kiev.ua.

10. ЦДАКУ, ф. 707, оп. 39, спр. 220.

11. ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 3663.

12. *Кальницький М.* Таємниці «замку» на Ярсславому Валі //Янус.Нерухомість.— 1999.— №5, березень.

13. ДАКО, ф. 1, оп. 232, спр. 67.

14. ДАМК, ф. 90, оп. 1, спр. 1451.

15. ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 13312.

16. ДАМК, ф. 18, оп. 2, спр. 195, с. 35.

17. ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 60090.

18. ДАМК, ф. 108, оп. 42, спр. 13.

19. *Друг О., Маликов Д.* Особняки Києва.— К. 2004.— С. 603–604, 769.

20. ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 38059.

21. ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 61391.

22. ЦДАКУ, ф. 442, оп. 718, спр. 135.

23. ДАМК, ф. 16, оп. 423, спр. 77.

24. *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII–початку ХХ століть.— К. 1999.— С. 385.

25. ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 6353 Повідомлено М. Кальницьким.

26. Припущення М. Кадомської. Кадомська М. Історична довідка на садибу по вул. Володимирській, 16. 1994 р.

27. *Шулешко І.* Прагматичний романтик Мартін Клуґ: ескіз до портрета архітектора//Київський альбом.— 2001.— № 1.— С. 71–78.

28. ДАКО, ф. 1, оп. 247, спр. 81, с. 715.

29. *Мокроусова О. Г.* Будівельні невдачі початку ХХ ст. в Києві: формування правил забудови //Українська Академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці.— Вип. 11.— К. 2004.— С. 231–238.

30. ДАКО, ф. 1, оп. 245, спр. 134.

31. ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 6179.

32. *Малахов Д.* Архітектор Городецький.— К., 1999.—С. 103.

33. ЦДАКУ, ф. 442, оп. 664, спр. 299.

34. /Києвлянин.— 1911.— 26 июня.— №174.— С. 4.

35. ДАКО, ф. 1, оп. 247, спр. 81.— с.112.
36. /Киевлянин.— 1912.— 11 мая.— № 130.
37. ДАКО, ф. 1, оп. 247, спр. 81, с. 435, 444.
38. ДАМК, ф. 143, оп. 2, спр. 467.
39. ЦДАКУ, ф. 442, оп. 667, спр. 39, с. 42.
40. /Киевлянин.— 1915.— 26 апреля.— № 113.
41. *Утевский Б. С.* Воспоминания юриста.— М., 1989.— С. 26.

Олександр КОВАЛЕНКО,
провідний науковий співробітник відділу
«Київ у 1917–1953 рр.»
Музею історії міста Києва

ГЕРОЙ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ, КИЯНИН Є. М. КРУТЕНЬ

Серед відомих представників офіцерського корпусу армії російської імперії, імена яких нерозривно пов'язані з Києвом, окремо стоять прізвища двох уславлених льотчиків: П. М. Нестерова та Є. М. Крутеня. Однак, якщо постать першого досить чітко окреслена у науковій літературі та інших джерелах, то про його учня і послідовника інформації обмаль. З огляду на це, доцільно навести деякі біографічні відомості, які можуть становити певний інтерес для громадськості.

Євграф Миколайович Крутень народився 17 грудня 1890 р. у місті Києві. Вихованець Першої Київської гімназії, згодом він блискуче закінчив Київський Володимирський кадетський корпус. Після успішного завершення навчання у Костятинівському артилерійському училищі 1911 року молодого підпоручика спочатку направили у кінно-артилерійську бригаду, а в квітні 1912 року Є. М. Крутень повернувся до рідного Києва для проходження служби у 2-му кінно-гірському артилерійському дивізіоні. Але, в артилерії Крутень служив недовго. Сміливого молодого офіцера надзвичайно захопив новий рід військ, який стрімко розвивався — військова авіація.

До 1910 р. — в Росії вже створено перші військові авіаційні навчальні заклади, формувались авіаційні загони, що стали в подальшому основою організаційного розвитку військової авіації.

Є. М. Крутень, був палким прихильником видатного російського льотчика Петра Несторова. Він дуже уважно стежив за його успіхами та й за розвитком російської військової авіації загалом. Проте здійснити своє рішення і стати військовим льотчиком, Э.М. Крутеню було непросто. На свої неодноразові рапорти про прийняття до льотної школи, Крутень незмінно отримував відмови. Та Євграф Миколайович не здався. Остаточоно переконавшись у повній безплідності своїх намагань потрапити до льотної школи напрями, Є. М. Крутень подав прохання про перехід до льотної частини на будь-яку посаду.

Нарешті, його заповітна мрія здійснилася. Поручика 2-ої батареї 2-го кінно-гірського артилерійського дивізіону Є. М. Крутеня було відряджено до 3-ї Київської авіаційної роти з метою підготовки в якості льотчика-спостерігача. Там само служив і П. М. Нестеров, який командував 11-м корпусним авіаційним загоном.

До Києва Крутень прибув напередодні того дня, коли Петро Миколайович уперше здійснив свій політ по замкненому колу у вертикальній площині — славнозвісну «мертву петлю».

Отож Крутень спостерігав за видатним експериментальним польотом і саме в ці хвилини, мабуть, остаточно вирішилася і його особиста доля. Командир 3-ої авіароти направив Є. М. Крутеня у 2-й авіаційний загін для проходження служби в якості льотчика-спостерігача. Але Євграф Миколайович намагався вчитися лише льотної справи і домігся свого переведу в загін, яким командував П. М. Нестеров. З перших же днів знайомства з молодим офіцером Нестеров зрозумів, що Крутень — пристрасний ентузіаст льотної справи і в майбутньому обіцяє стати непересічним військовим льотчиком, і тому неодноразово брав його з собою в учбово-бойові польоти.

У вересні 1913 р. Є. М. Крутень у складі 11-го корпусного авіазагону вже брав участь у маневрах Київського військового округу як льотчик-спостерігача. Під час маневрів Крутень разом з Нестеровим здійснив шість польотів і став надійним помічником видатного льотчика під час виконання розвідувальних польотів. Постійне спілкування з П. М. Нестеровим відіграло неабияку роль у формуванні майбутнього льотчика-винищувача. Він уважно спостерігав за філігранною технікою пілотування Петра Миколайовича, під час цих спільних польотів, кожен з яких був великою школою для нього у здобутті досвіду володіння літаком. З набуттям досвіду Є. М. Крутеня вже не задовольняє посада льотчика-спостерігача, і він знову вперто домагається свого переведу до льотної школи. На самому початку Першої світової війни, за клопотанням П. М. Несторова, Крутеня було відряджено до Гатчинської авіаційної школи, де швидко засвоївши учбові польоти, він намагається досконало оволодіти технікою вищого пілотажу. Однак, майже до кінця навчання Є. М. Крутеню не вдавалося здійснити свою мету про фігурні

польоти. Літаки, на яких проводилося навчання в Гатчинській авіашколі, були настільки застарілими та ненадійними, що здійснювати на них будь-які фігури вищого пілотажу було категорично заборонено. У розпорядженні школи, щоправда, був лише один військовий літак, який міг витримати перенавантаження маневреного польоту, тож Є. М. Крутеню таки вдалося отримати дозвіл і піднятися на ньому в небо. 10 серпня 1914 року він здійснив блискучий політ на «Фармані», під час якого виконує, одним з перших на біплані, «петлю Нестерова». Дуже тяжко пережив Є. М. Крутень героїчну смерть свого вчителя Петра Миколайовича Нестерова. У листі, надісланому до одної з газет, Є. М. Крутень писав: *«Итак, начало бою в воздухе положено. И первым бойцом явился он же, русский герой носитель венца славы за мертвую петлю — Петр Николаевич Нестеров!...»*

Після закінчення Гатчинської авіашколи Є. М. Крутеня було направлено на фронт. Спочатку як рядовий льотчик він виконував завдання з розвідки та бомбардування ворога. Безстрашність та винахідливість молодого авіатора у перших же повітряних боях, здобули йому симпатії й популярність серед льотчиків загону, де він служив.

Серед польотів, які майже щоденно виконував Є. М. Крутень на фронті, особливо вирізняється хвацька нічна розвідка над Варшавою під час «великого перепочинку» 1915 року, що принесла молодому пілоту та його спостерігачевш капітану Казакову нагородження орденом св. Георгія. В ніч на 5 квітня 1915 р. Є. М. Крутень на чолі групи літаків здійснив вдалий наліт на позиції ворога, завдавши йому значної шкоди. Особисто Крутень скинув 2 бомби по 2 пуди та 4 бомби в 1 пуд на резерви та окопи на схід від р. Бзура.

У липні 1915 р. німці застосували отруйні гази. Про цей факт один з істориків німецької авіації Нейман цинічно писав: *«Позиционная война открыла летчикам [германским — Р. В.] новую область работы при Бзуре-Равке. На авиацию было возложено наблюдение за ходом газовых атак»².*

¹ Федоров В. Ф. Три дара Родине.— М., 1952.— С. 114.

² Залуцкий Г. В. Выдающиеся русские летчики.— М., 1953.— С. 66.

Є. М. Крутеню було наказано перешкоджати німецьким льотчикам керувати з повітря газовими атаками.

І він з надзвичайним успіхом виконав це дуже важливе завдання. Євграф Миколайович швидко знаходив ворога, зненацька атакував його, та майстерно використовуючи льотні можливості свого літака, незмінно досягав перемоги.

На фронті Є. М. Крутень особливо гостро усвідомив необхідність створення нового спеціального літака, призначеного лише для ведення повітряного бою. І коли у 1915 р. на фронті з'явилися перші дослідні зразки літаків-винищувачів, Євграф Миколайович запропонував створити спеціальні авіаційні частини для наступальної боротьби з ворожою авіацією.

У жовтні 1915 р. Є. М. Крутеня було призначено начальником 2-го армійського авіаційного загону.

Вперше у світі спробу встановити кулемети на літаку було здійснено саме в російській військовій авіації ще до початку Першої світової війни. Та через пасивність царського уряду, продажність посадовців військового відомства, пов'язаних з закордонними фірмами, що були незацікавлені у розвитку російської авіації, військові літаки вступили у війну неозброєними. Російські льотчики, змушені були вести повітряні бої з німецькими літаками, що мали на озброєнні кулеметні установки, лише револьверами та гвинтівками. Тому вони будь-що прагнули створити російську винищувальну авіацію. Неабияка роль у цьому належала саме Є. М. Крутеню. Він був одним з перших військових фахівців, які наполягали на створенні таких частин. *«Всякая универсальная вещь,— писав Крутень,— никуда не годится»*³.

Це дало очікувані наслідки. Навесні 1916 р. в усіх російських арміях були сформовані винищувальні авіаційні загони, і до складу армійських та корпусних авіаційних загонів було введено по два літаки-винищувачі. За штатом у винищувальному авіазагоні було 7 льотчиків та 4 льотчика-спостерігача. На озброєнні загону мало бути 6 літаків-винищувачів, деякі з них — двомісні.

У серпні 1916 р. в російській військовій авіації сформувалися фронтові винищувальні авіагрупи, кожна з яких складалася

³ Залуцкий Г. В. Выдающиеся русские летчики.— М., 1953.— С. 69.

з кількох авіазагонів. Організація винищувальних груп давала можливість зосереджувати сили винищувальної авіації на найважливіших ділянках фронту і досягати значних успіхів у боях з авіацією противника. Слід зауважити, що вже після того, як в Росії сформувалися винищувальні групи, 10 жовтня був виданий наказ про створення подібних груп у французькій військовій авіації. Згодом подібні винищувальні групи були створені в англійських та німецьких ВПС.

Глибоко та всебічно вивчивши діяльність винищувальних груп на російському фронті, Є. М. Крутень наприкінці 1916 р. написав книгу «Создание истребительных групп в России», яка стала значним внеском в теорію і практику бойового використання російської авіації та її організаційного будівництва.

У цій своїй праці Є. М. Крутень в історичній послідовності докладно розглянув організацію російської винищувальної авіації. Він гостро критикував малоефективну бойову діяльність винищувальних авіазагонів. Аналізуючи їх діяльність, наводячи приклади зі власного бойового досвіду, Є. М. Крутень зробив висновок: «Необходимо немедленно перейти к новой организации... собрать все, что может подойти под понятие истребитель или охотник... Создать сильные боевые группы, которые сейчас же принесут результат»⁴.

Визначаючи завдання винищувальної групи, Є. М. Крутень писав: «Основная цель — создать сильную авиагруппу для безусловного и решительного подавления воздушного противника в самом важном месте фронта, имеющем решающее значение для хода компании»⁵.

Є. М. Крутень дав чітке визначення цієї групи, він вбачав в ній «чисто строевое боевое соединение истребительных отрядов, объединенных командиром истребительной группы с помощью его штаба»⁶.

Девізом винищувальних авіагруп Крутень вважав «...истребление воздушного противника везде, где его можно найти»⁷.

⁴ Там само.— С. 70.

⁵ Там само.

⁶ Там само..

⁷ Там само.— С. 71.

В серпні 1916 р. в районі містечка Несвіж з'явився важкий німецький літак «Альбатрос», на той час — один з найбільш потужно озброєних літаків, що мав неабияку швидкість.

На зустріч ворогу негайно злетів Є. М. Крутень й атакував німецького льотчика. Зав'язався повітряний бій. Населення міста, що часто страждало від бомб, які скидали німецькі льотчики, з хвилюванням спостерігало за перебігом драматичного повітряного бою, коли Є. М. Крутень збив німецький літак і приземлився, населення містечка кинулося до льотчика та влаштувало йому бурхливу овацію.

Бойові успіхи Є. М. Крутеня з кожним днем примножувалися. За короткий час він збив кілька літаків противника. І чим більше перемог здобував Євграф Миколайович, тим більше він намагався вдосконалити свою пілотажну майстерність.

Продовжуючи аналізувати та узагальнювати бойовий досвід інших льотчиків-винищувачів і використовуючи власну практику повітряних боїв, Є. М. Крутень розробляє основи тактики ефективних бойових дій винищувальної авіації. Значний інтерес становлять його роботи: «Тип аппарата истребителя» і «Воздушный бой».

Проблемі створення повноцінного літака-винищувача для ведення повітряного бою присвячено першу з цих праць. На основі сформульованого ним девізу винищувальних груп, Крутень визначив тактико-технічні вимоги, яким має відповідати літак-винищувач. На його думку, він повинен мати велику вертикальну та горизонтальну швидкості, хорошу маневреність, надійне озброєння та хороший огляд навколишнього повітряного простору.

На протидію багатьом іноземним фахівцям, що доводили необхідність створення двомісних або навіть багатомісних винищувачів, Є. М. Крутень висунув і палко обстоював ідею саме одномісного винищувача.

У цій же праці Є. М. Крутень зробив значне відкриття у галузі тактики винищувачів. Він запропонував запровадити новий бойовий порядок польоту винищувачів у повітрі — політ паром, зробивши «пару» основною тактичною одиницею винищувальної авіації. *«...Значение наблюдателя не окупает преимущество в полетных данных и вооружении аппарата. Наблюдатель нужен лишь для охраны тыла летчика во время самой*

его работы. Но это проще достичь парным полетом истребителей, причем такая раздельная пара будет всегда могущественнее двух человек, связанных один другим и сидящих на одном аппарате без возможности помочь друг другу взаимным маневром»⁸.

Не буде зайвим навести рядки з газети «Киевлянин» за червень 1917 р.: «До осени 1916 г. имя Е. Н. Крутеня было совершенно неизвестно широкой публике, хотя с большим уважением и гордостью произносилось в авиационных кругах. В начале августа этого года штаб Верховного Главнокомандующего впервые сделал имя отважного летчика общим достоянием, отметив одно за другим два сбития им германских «Альбатросов» над г. Несвижем. Сообщение возбудило интерес к личности летчика и газеты стали говорить о нем, как о «короле вуазенитов», в совершенстве владеющим огромным и тяжелым «Вуазеном».

После несвижских подвигов, Евраф Николаевич всегда стремившийся к усовершенствованию, с готовностью принял командировку во Францию и Англию, где усердно изучал авиационные новинки наших союзников»⁹.

Коротка довідка: «Вуазен-ЛА/ЛАС (модернизация — «Вуалас»). Поставки «Вуазенов-ЛА» в Россию начались в 1914 г. Русский ВВФ получил несколько сот «Вуазенов» из Франции и не менее 500 поставили отечественные заводы. С самого начала «Вуазены» стали вооружаться подвижным пулеметом для стрельбы вперед. «Вуаласы» могли поднимать до 230 кг. бомб и вооружались 2 подвижными пулеметами: один для стрельбы вперед, другой — назад, над верхним крылом. «Вуазены» широко использовались в качестве разведчиков, бомбардировщиков и, даже истребителей. Е. М. Крутеня одержал на таком самолете несколько воздушных побед»¹⁰.

Під час перебування у Франції брав участь у повітряних боях у складі ескадрилії групи повітряного бою капітана А. Брокера в районі Ам'єна та Нансі.

⁸ Залуцкий Г.В. Выдающиеся русские летчики.— М., 1953.— С. 74.

⁹ Киевлянин.— 1917.— 9 июня.— № 138.— С. 2.

¹⁰ Авиаторы — кавалеры ордена св. Георгия и Георгиевского оружия периода Первой мировой войны 1914–1918 г. Библиографический справочник.— М., 2006.— С. 351.

У березні 1917 року повернувся до Росії, де з квітня того ж року прийняв командування 2-ю бойовою авіаційною групою.

«Богатый опыт и выдающаяся теоретическая подготовка давали возможность Евграфу Николаевичу занять спокойное тыловое место, но жажда кипучей деятельности, любовь к авиации и убеждение, что, как он выразился, «учить надо не рассказом, а показом», все время приковывали его к фронту, где он по-прежнему постоянно совершал удачные полеты, удивляя всех своей безудержной отвагой»¹¹.

26 травня 1917 р. Є. М. Крутень протягом одного дня збив 2 німецьких літаки. Виконуючи завдання з охорони російських позицій, Крутень помітив у хмарах ворожий винищувач та негайно атакував його. Німецький пілот прийняв бій. Є. М. Крутень успішно застосував один з розроблених ним особисто способів атаки літака противника — знизу ззаду, пошкодив літак ворога та змусив приземлитися у розташуванні російських військ. Свій літак він приземлив поряд з ушкодженим ворожим літаком. Льотчика, що мав чин лейтенанта німецької армії, було відправлено до штабу піхотного з'єднання російської армії.

Є. М. Крутень злетів, щоб повернутися на свою базу, та знову почув гуркіт двигуна ворожого літака. Застосувавши каскад фігур вищого пілотажу, Є. М. Крутень знову пошкодив літак противника та змусив його так само, як і першого німецького льотчика, здійснити приземлення. Цей пілот вже мав чин майора та виявився одним з найдосвідченіших німецьких асів.

I, нарешті, трагічна звістка: *«Волею Божией 6-го июня погиб героической смертью военный летчик, начальник 2-й боевой авиационной группы, капитан 2-го конно-горного дивизиона, Евграф Николаевич Крутень, о чем с безграничной скорбью отец, мать, сестры и братья извещают родных, друзей и знакомых. О времени прибытия тела в Киев из действующей армии будет объявлено»¹².*

«Сообщение из Ставки. Официально, 9 июня. Действия летчиков. Возвращаясь из боевого полета при спуске на аэродром разбился насмерть один из доблестнейших летчиков капитан Крутень. В многочисленных боях с австро-германскими

¹¹ Києвлянин.— 1917.— 9 июня.— № 138.— С. 2.

¹² Там само.— 8 июня.— № 137.— С. 1.

самолетами капитан Крутень сбил шесть самолетов, упавших в нашем расположении»¹³.

І, далі, про поховання Є. М. Крутеня у Києві: «Отец, мать, сестры и братья с беспредельной скорбью извещают товарищей, родных и знакомых, что вынос тела волею Божию погибшего военного летчика Евграфа Николаевича состоится 11 июня, в 3 часа дня, с вокзала ст. Киев-1-й, во Владимирский собор и дальше на кладбище Выдубецкого монастыря для предания земле»¹⁴. У цьому ж номері: «3-й Авиационный парк с глубокой скорбью сообщает о безвременной кончине военного летчика, капитана Евграфа Николаевича Крутеня, погибшего на фронте. Вынос тела с вокзала ст. Киев пассажирский, 11 июня в 3 часа дня»¹⁵.

Та сама газета повідомляє: «Погребение летчика Е. Н. Крутеня.

В воскресенье 11 июня, гроб с останками Е. Н. Крутеня прибыл на ст. Киев I. Встреченный духовенством, родными, знакомыми, товарищами и множеством киевлян гроб был установлен на гондолу аэроплана, заменявшую катафалк. Гондола было покрыта авиационным флагом, и утопала в цветах и многочисленных венках с георгиевскими лентами. С вокзала прах Е. Н. Крутеня был перевезен во Владимирский собор, где... было совершено отпевание. Затем печальная процессия, под звуки «Коль славен» и похоронного марша, исполняемых двумя военными оркестрами, направилась к Выдубецкому монастырю. Во время шествия процессии и над нею на небольшой высоте кружились на своих аппаратах три летчика, отдавая последний долг своему безременно погибшему товарищу. В Выдубецком монастыре под звуки прощальных залпов гроб был опущен в могилу»¹⁶.

І по-військовому чітка й лаконічна довідка з довідника «Авиаторы — кавалеры ордена св. Георгия и Георгиевского оружия периода Первой мировой войны. 1914–1918 годов».

¹³ Там само.— 10 июня.— № 139.— С. 2.

¹⁴ Там само.— 11 июня.— № 140.— С. 1.

¹⁵ Там само.— 11 июня.— № 140.— С. 1.

¹⁶ Там само.— 13 июня.— № 141.— С. 2.

«Дата рождения: 17.12.1890. Место рождения: г. Киев. Происхождение: из потомственных дворян. Сын полковника. Вероисповедание: православный.

Образование: Окончил Владимирский кадетский корпус (1908 г.), Константиновское артиллерийское училище (1911 г.), Военную — авиационную школу (1917 г.)

Чины и звания: Подпоручик — 06.08.1911 г. Поручик — 31.08.1913 г. Военный летчик — 24.09.1914 г. Штаб-капитан — 26.05.1915 г. «за многочисленные разведки в исключительно трудной обстановке в период с 22 марта по 1 июля 1915 г.». Капитан — 01.02.1917 г.

Прохождение службы: С 1908 г. по 1911 г. Обучался в Константиновском артиллерийском училище. 06.08.1911 г. выпущен в 4-ю конно-артиллерийскую батарею. 05.04.1912 г. переведен во 2-й конно-горный артиллерийский дивизион. 06.08.1913 г. Командирован в 3-ю авиационную роту, 19.01.1914 г.— в авиационный отдел Офицерской воздухоплавательной школы. С 18.08.1914 г.— младший офицер, летчик авиационного отделения особого назначения. 24.09.1914 г. прикомандирован к 21-му корпусному авиационному отряду. С 25.03.1915 г.— ст. офицер 2-го армейского авиаотряда. С 25.05.1915 г. и. д. начальника того же отряда истребителей. С конца ноября 1916 г. командирован во Францию для изучения боевого опыта союзников и освоения новых самолетов истребительного типа. Состоял в одной из эскадрилий группы воздушного боя капитана А. Брокара. Совместно с французскими авиаторами совершал боевые вылеты в районах Амьена и Нанси. В марте 1917 г. Возвратился в Россию. С 18.04.1917 г.— командир 2-й боевой авиационной группы. Написал пособие по ведению воздушного боя.

Награды: Ордена: св. Станислава 3-й ст.— В.П. от 03.04.1915 г. «за труды по организации Авиационного отделения особого назначения Св. Анны 4-й ст. с надписью «за храбрость — 1915 г.» за сбитие немецкого аэроплана»; Св. Владимира 4-ст. с мечами и бантом — В.П. от 11.06.1915 г. «за многочисленные, сопряженные с опасностью для жизни разведки тыла противника и бросания большого числа бомб за период с января по март месяц 1915 г.»; Св. Георгия 4-й степени —

ВП с 19.08.1916 г. «за то, что будучи начальником 2-го армейского авиационного отряда, 22 июля 1915 г., вылетев на самолете с наблюдателем, захватив, несмотря на неблагоприятные условия погоды 8 бомб, выполняя воздушную разведку, во время которой подвергая сильнейшему огню неприятельской легкой и тяжелой артиллерии, пробившему аппарат в восьми местах. Несмотря на порчу мотора, долетел до намеченной цели и сбросил 2 бомбы в подвезенные противником к р. Висла понтоны, остальные 6 сброшены в бивак неприятельской пехоты. Ценные сведения, добытые разведкой, обнаружение подходов к нашим позициям под г. Варшавой неприятельской дивизии — своевременно донесенные в штаб армии, послужили основанием для принятия оперативного решения, повлекшего успех последующих действий; Св. Станислава 2 ст. с мечами — ПАФ ст. ОН. ОЗ. 1917 г.; Георгиевское оружие — ПАФ. от 22.03.1917 г. «за то, что 30-го июля 1916 г., когда над расположением наших войск появился немецкий аэроплан, поднялся на своем самолете, с бесповоротной решимостью атаковал врага и вынудил его опуститься в нашем расположении, причем неприятельские летчики и аппарат были захвачены в плен».

Французский военные крест.

Дата и обстоятельства смерти: 06.06.1917 г. Потерпел аварию, возвращаясь из разведки, и разбился на отрядном аэродроме»¹⁷.

¹⁷ Авиаторы — кавалеры ордена св. Георгия и Георгиевского оружия периода Первой мировой войны 1914–1918 г. Библиографический справочник.— М., 2006.— С. 156–157.

Світлана ПАНЬКОВА,
завідувач Історико-меморіального музею
Михайла Грушевського

ІЗ ПЛЕЯДИ ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ШКОЛИ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО:
ІВАН ДЖИДЖОРА.
ЖУРНАЛІСТСЬКИЙ ВИШКІЛ У ГАЗЕТИ «РАДА»

Історична школа Михайла Грушевського... Це унікальне явище в історії української науки сьогодні достатньо ґрунтовно висвітлено сучасними дослідниками¹, хоча чимало джерел, насамперед листування, містить низку нових, надзвичайно важливих штрихів щодо її становлення і розвитку, а головне взаємин Учителя і Учнів. Разом з тим епістолярні корпуси та творчий доробок ратаїв журналістської ниви М. Євшана (Федюшки), М. Залізняка, І. Джиджори, І. Кревецького, Ф. Матушевського, В. Дорошенка, М. Лозинського та інших дають підстави до визначення ще одного феномену — публіцистичної школи Михайла Грушевського. Детальне студіювання взаємного листування видатного історика і суспільно-політичного діяча з названими вище представниками так званої молоді «фамілії», які завдяки мудрим настановам, а досить часто і наполегливим вимогам свого вчителя гартували своє публіцистичне перо, дозволяє висвітлити генезу цієї школи, роль фундатора, контекст її розвитку та вплив на піднесення українського національного руху, становлення українського культурного дискурсу. Важливою ознакою цієї школи було залучення М.Грушевським своїх вихованців до участі у редактованих ним виданнях — журналі «Літературно-науковий вістник», тижневику «Село», а також газеті «Рада», шеф-редактором якої він був майже протягом усього 1907 р.

Цей маленький образок присвячуємо одному з улюблених учнів як історичної, так і публіцистичної школи Михайла Грушевського — Іванові Джиджорі. Його життєпис та історичні

¹ Див. зокрема: Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали конференцій, присвячених Михайлові Грушевському/За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича.— Львів, 1999; Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського.— К., 1999.

студії у Львівському університеті й Науковому товаристві імені Шевченка, детально опрацьовані докторантом Волинського національного університету імені Лесі Українки В. Пришляком², значно доповнили ці дослідження видання корпусу взаємного листування Михайла Грушевського з Іваном Джиджорою³. Дещо написано і про публіцистичну спадщину І. Джиджори відомим істориком української літератури, етнокультури та преси, професором з Івано-Франківська В. Качканом⁴. Проте, у працях В. Качкана не висвітлено надзвичайно важливий момент становлення Івана Джиджори як публіциста, що розпочався з його співпраці зі щоденною наддніпрянською газетою «Рада» у 1907 р. Та ще й так активно: 29 статей та оглядів, що побачили світ на її сторінках упродовж січня — вересня 1907 р.⁵ — достатньо вартісний творчий доробок для початківця. І що прикметно, розпочалася ця співпраця і постійно перебувала під увагою і опікою вчителя — Михайла Грушевського.

Момент становлення Івана Джиджори як публіциста співпадає з надзвичайно важливим періодом становлення і самої газети «Рада». Саме в цей час, на початку 1907 р., у розробці концепції газети та її програми, редакційній політиці, полагодуванні справ у цензурі та у генерал-губернатора важливу роль відіграв його учитель, Михайло Грушевський, про що свідчать що-

² Пришляк В. Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина // Михайло Грушевський і львівська історична школа: Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій.— Нью-Йорк; Львів, 1995.— Вип. 1.— С. 196–205 (передрук: Михайло Грушевський і українська історична наука...— С. 193–199); *Його ж.* Український історик Іван Джиджора // Український історичний журнал.— 2006.— № 6.— С. 56–77.

³ Листування Михайла Грушевського.— Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008.— Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд.: С. Панькова, В. Пришляк.

⁴ Качкан В. Іван Джиджора — оглядач львівських видань, публіцист // Українська періодика: історія і сучасність / Доп. Та повід. П'ятої Всеукр. Наук.-теорет. Конф. 27–28 листопада 1998 р.— Львів, 1999.— С. 25–29; *Його ж.* Історик Іван Джиджора зі школи Михайла Грушевського // *Його ж.* Хай святиться ім'я твоє. Історія української літератури і культури в персоналіях (XIX – перша половина XX ст.) Книга четверта.— Івано-Франківськ, 2000.— С. 138–165.

⁵ *Див.:* Бібліографічний покажчик праць Івана Джиджори. 1907 рік // Листування Михайла Грушевського.— Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори.— С. 493–494. Власне, публікації в «Раді» склали головний доробок автора у 1907 р. Крім них, він подав лише 5 рецензій в «Літературно-науковому віснику» та 1 огляд в «Записках Наукового товариства імені Шевченка».

денникові записи вченого⁶ та листування з видавцем Є. Чикаленком⁷. Активно підтримував Михайло Сергійович «Раду» і своїми публікаціями⁸. Збігається цей момент і з перенесенням до Києва на початку 1907 р. «Літературно-наукового вістника». Задум та реалізація цієї акції також належали Грушевському. А на молодого історика і улюбленця львівського професора випала важлива місія: Івана Джиджору було відряджено для організації роботи київської редакції та контори журналу⁹, що узгоджувалося і з планами його наукових студій. Як дослідник Гетьманщини він був долучений до проекту Наукового товариства імені Шевченка з підготовки томів «Жерел до історії України-Руси» і мав продовжити опрацювання архівних та бібліотечних збірок Києва, Харкова та Москви, розпочате ще 1905 р. Поза цим, видавець і фактичний редактор ЛНВ мав на меті й активне залучення свого вихованця до співпраці з «Радою», про що згодом нагадував Чикаленкові: «Сими днями їде Джиджора [...]. Джиджора вертається заразом і до своєї давнійшої роботи в «Раді»; поручаю його Вашій ласкавій опіці»¹⁰.

Прибувши до Києва в останній декаді грудня 1906 р.¹¹, Іван Джиджора разом зі своїм учителем відразу поринув у справи.

⁶ Центральний державний архів України у Києві (далі — ЦДАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 936, арк. 1–6 зв. (Записи в щоденнику М.Грушевського за період від 17 (30) грудня 1906 р. до 13 (26) січня 1907 р.).

⁷ Там само.— Спр. 822.

⁸ Публікації М.Грушевського в «Раді» зібрані у виданні: *Грушевський М.* Твори: У 50 т.— Львів, 2005.— Т. 3 / Упоряд., комент. С.Панькової.— С. 3–7, 8–17, 23–27, 33–38, 44–48.

⁹ *Детально див.: Панькова С.* «Літературно-науковий вістник» — рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.) // Київ і кияни.— К., 2005.— Вип. 4: Збірник тез та доповідей учасників науково-практичної конференції, що відбулася в Музеї історії міста Києва 24 січня 2005 р.— С. 139–157; *Ії ж.* Адреси київської редакції, контори та книгарні «Літературно-наукового вістника» (1907–1914 рр.) // Київ і кияни.— К., 2007.— Вип. 7: Збірник тез та доповідей учасників науково-практичної конференції, що відбулася в Музеї історії міста Києва 20 грудня 2007 р.— С. 118–136.

¹⁰ *Тодійчук О.* Листи М.С.Грушевського до Є.Х.Чикаленка // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник.— К., 2001.— Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого.— С. 150 (лист від 6 (19) червня 1907 р.)

¹¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДАІА України), ф. 309, оп. 1, спр. 2317, арк. 11–14 зв. (Лист до нареченої Наталії Навроцької, написаний у проміжку між 6 (19) та 14 (27) січня 1907 р. Зокрема, 6 (19) січня він писав: «Якраз завтра тиждень буде, як я в Києві»).

Докладно цей напружений період він описує у листі до нареченої, Наталії Навроцької: «Грушевський просто здоровляє тра- тить, організуючи тутешню місцеву й позамісцеву українську громаду, я ж, де тільки в чім можу, допомагаю йому. Сяк-так поставилося “Раду” на ноги, й вона починає набирати значін- ня серйозної часописі, а тим самим єднає коло себе серйозний ґрунт серйозних читачів, а се вже багато значить при браку якої би то не було політичної організації. [...] В кождім разі наш Київ тепер в порівнянню до других досить вже добре зачи- нає презентуватися»¹². У цьому ж листі він передає своє захоп- лення Києвом, містом, яке через деякий час назве «містом богів»¹³: «Тай гарний же Київ, так в літі, коли я був в нім перед тим, як і тепер в зимі, так що варто в нім жити, поселившись в нім на завсідн»¹⁴.

От ці враження від зимового Києва, а ще більше від Різдва- них святкувань на підросійській Україні, спонукали Івана Джид- жору до написання своєї першої, відомої сьогодні, публіцист- ичної проби. Нею стала стаття «Український вертеп», опублі- кована в «Раді» 9 січня (ст. ст.) 1907р.¹⁵. Безпосереднім приво- дом до висвітлення історії старожитньої форми українського театру стали вертепні вистави в оригінальному характері XVII ст., поставлені у Києві 2–3 січня 1907 р. заходами Івана Стешенка за участі Музичної школи Миколи Лисенка¹⁶. Як свідчить лист М. Грушевського до І. Джиджори та І. Кревець- кого від 5 лютого (21 січня) 1907 р.¹⁷, задумувалося і продов- ження цієї статті, але вірогідно арешти в цей час у редакціях АНВ та «Ради» унеможливили її завершення та публікацію.

Слід зазначити, що стаття «Український вертеп» належить до публікацій І.Джиджори у київському часописі, поданих під власним ім'ям. Окрім неї, під цим ім'ям з'явилися і наступні: «Бібліографія. Український календарь «Рідний край» на 1907

¹² Там само.— Арк. 13.

¹³ Там само.— Арк. 25.

¹⁴ Там само.— Арк. 13 зв.

¹⁵ Джиджора І. Український вертеп // Рада.— 1907.— 9 січня.— № 7.— С. 2–3.

¹⁶ З наукового, літературного та артистичного життя. Вистави українсько- го вертепа XVII ст. у Києві // Рада.— 1907.— 4 січня.— № 3.— С. 3.

¹⁷ Листування Михайла Грушевського.— Т. 4: Листування Михайла Гру- шевського та Івана Джиджори.— С. 65.

рік. Полтава. 1907. (Видання часописі «Рідний край»)»¹⁸; «Ще пригадка»¹⁹; «Таки діждались! (З приводу нового видання «Кобзаря»)»²⁰; «Підсусідки»²¹; «В 250 літні роковини»²² та «Українська справа на тлі сучасного визвольного руху. Рец. на публ.: Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос.— СПб., 1907.— 291 с.»²³. Деякі статті друкувалися під псевдонімами та криптонімами: *Нотин І.*, *Д-ра І.*, *Ф-ф*. Щодо останнього, то, найвірогідніше, тут Іван Джиджора використав форму звернення до нього, студента філософічного факультету, нареченої: «Філософ». На це ім'я він відгукувався і у своїх окремих ранніх листах до Наталії Навроцької²⁴. Окремі публікації подано без підпису. Для встановлення їхнього авторства використано архівний примірник «Ради», що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Проте і він не є бездоганим, часом не подає всіх авторів статей, видрукованих без підпису або під криптонімами. Тому встановити авторство двох публікацій І.Джиджори в «Раді» дозволили винятково його листи до М.Грушевського. Так, про свою статтю «Рутенська політика»²⁵ публіцист писав до свого вчителя: «Я написав статтю в «Раді» «Рутенська політика». — Чи добре?»²⁶ А про іншу — «Теж «голоси»²⁷ — повідомляє: «Щодо статі в «Раді» про «Руслана» — то вона справді моя»²⁸.

Серед публікацій І. Джиджори переважають статті бібліографічного спрямування. Так у замітці «Ще пригадка» він закликав підтримати передплатою та сприяти розповсюдженню в підросійській Україні авторитетного наукового часопису — «За-

¹⁸ Там само.— 16 лютого.— № 39.— С. 4.

¹⁹ Там само.— 28 лютого.— № 49.— С. 3

²⁰ Там само.— 1 березня.— № 50.— С. 2. Підпис: *Джиджора Н.*

²¹ Там само.— 7 березня.— № 55.— С. 1–2.

²² Там само.— 28 липня.— № 171.— С. 2.

²³ Там само.— 16 вересня.— № 209.— С. 2–3.

²⁴ ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2317, арк. 8 зв. (Лист від 26 грудня 1904 р.).

²⁵ Рада.— 1907.— 14 червня.— № 134.— С. 1.

²⁶ Листування Михайла Грушевського.— Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори.— С. 79 (лист від 27 (14) червня 1907 р.).

²⁷ Рада.— 1907.— 17 червня.— № 137.— С. 1. Підпис: *Ф-ф*.

²⁸ Листування Михайла Грушевського.— Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори.— С. 81 (лист від 4 липня (21 червня) 1907 р.).

писок Наукового товариства ім. Шевченка». Автор відзначив вагу «Записок» у науковому світі, роль редактора М. Грушевського, докладно характеризував їх значення не лише для розвитку науки, а й для піднесення українського національного руху. У наступній статті «Таки дїждалися!» повідомлялося про вихід у світ у Петербурзі першого повного видання «Кобзаря» за редакцією В. Доманицького. Високо поцінував І. Джиджора і збірку суспільно-політичних праць свого учителя «Освобождение России и украинский вопрос», називаючи її «одиноким свого рода підручником для орієнтації в українському питанні»²⁹. Заслугує на увагу і спроба історичної публіцистики — стаття «В 250 літні роковини»³⁰, присвячена річниці смерті Богдана Хмельницького. Розпочавши з історії спорудження пам'ятника гетьмана у Києві, історик-публіцист переходить до оцінок епохи Богдана Хмельницького. Варто наголосити, що у цих дискусіях молодий історик безперечно поділяв думки свого учителя. Більше того, навіть у назві він намагається наслідувати М. Грушевського³¹: *«Як бачимо, думки й програми в Хмельницького були такі, що й зараз через 250 літ все ще нітрохи не втратили своєї цінни, і всякий щирий приятель поступу людства й справедливости може під ними й тепер підписатися. Даремною працею було б тут шукати того, що хочять у Хмельницького знайти різні приятелі та прихильники ідеї «єдинства русского народа», які між свій гурт хочуть залічити й нашого гетьмана»*.

Набував І. Джиджора в «Раді» і досвіду справжнього журналіста, ведучи рубрику «З наукового, літературного та артистичного життя». Усі виявлені 18 оглядів (за 13 січня, 15 лютого, 16 лютого, 18 лютого, 20 лютого, 22 лютого, 23 лютого, 24 лютого, 28 лютого, 1 березня, 6 березня, 8 березня, 13 березня, 14 березня, 18 березня, 20 березня, 21 березня та 27 березня) подано без підпису, авторство встановлено за вже згаданим архівним примірником «Ради». У цих оглядах І. Джиджора інфор-

²⁹ Джиджора Іван. Українська справа на тлі сучасного визвольного руху // Рада.— 1907.— 16 вересня.— № 209.— С. 3.

³⁰ Рада.— 1907.— 28 липня.— № 171.— С. 2.

³¹ Див.: Грушевський М. 250 літ // ЛНВ.— 1904.— Т. XXV.— Кн. IV.— С. 1–6; передрук: Грушевський М. Твори: У 50 т.— Львів, 2002.— Т. 1.— С. 236–240.

мував читачів про нове українське видавництво в Полтаві «Учитель», публіцистичні виступи українських вчених в російських ліберальних газетах, видавничі плани НТШ, публічні лекції в Народній аудиторії у Києві, поповнення музею Харківського університету археологічними знахідками та художніми творами, розкопки Штерна на острові Березань, подавав огляди українських часописів. У замітці про підготовку археологічного з'їзду в Чернігові та дискусію про право української мови на ньому оглядач відзначав: «Чернігівським членам археологічного комітету слід би подбати за те, щоб вже перемогти вкінці цю московську нехоть до української мови та науки, та щоб на з'їзді на українській території українська мова й наука мала такі самі права, як їй належить»³². 6 березня 1907 р. у черговому огляді І. Джиджора повідомив про подання кандидатури І. Франка на звання академіка Петербурзької академії наук та підтримку його кандидатури російськими вченими Коршем, Шахматовим, Фортунатовим³³.

Не обходилася співпраця Івана Миколайовича з «Радою» і без курйозів. Так, у листі від 18 (5) липня 1907 р. він скаржився на Є. Х. Чикаленка: «Мені під час його кількадневого побуту тепер в Києві редакція забракувала 3 статі — навіть не читаючи їх»³⁴.

Після цієї «образи» свого учня М. Грушевський звернувся за поясненнями до видавця «Ради», на що Є. Чикаленка 23 липня (ст. ст.) 1907 р. відповідав: «Іван Миколаєвич, очевидно, чистокровний українець. Діло ось як було. Поки І[ван] М[иколаєвич] писав на галицькі теми, то статті його були зовсім відповідні, а коли він взявся писати на російськи теми, то одну статтю забраковано з моєю санкцією, а другу забракував М[ефодій] І[ванович] без мене, а більше І[ван] М[иколаєвич] нічого не давав, як се виявилось на «очной ставке» його з Меф[одієм] Івановичем»³⁵. Зрештою, І. Джиджора порозумівся з видавцем та редактором «Ради», про що 27 (14) липня

³² Рада.— 1907.— 23 лютого.— № 45.— С. 4.

³³ Там само.— 6 березня.— № 54.— С. 4.

³⁴ Листування Михайла Грушевського.— Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори.— С. 88.

³⁵ ЦДАІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 822, арк. 70 зв., 72.

1907 р. сповіщав М. Грушевського: *«Й зо мною теж дуже добрий і перепрошував, що моїх статей не поміщено, а за ним звинявся і Павловський»*³⁶. Згодом про це порозуміння писав і Є. Чикаленко: *«З Джиджорою нічого особливого не сталося, я йому казав, що відписав Вам на його скаргу на «Раду». Посміялись трохи з «чистокровності», та й уже, здається, відносини межи нами добрі»*³⁷. Ймовірно, саме з цим конфліктом пов'язаний і лист редактора М. Павловського до М. Грушевського, в якому він, нарікаючи на незадовільне надходження інформаційних оглядів з Галичини, повідомляє: *«За статтями про Галичину звертався я і до Івана Миколаевича, але він так загруз у своїй роботі по «Вістнику», що й до цього часу не може навіть дати фельєтона про Ваш збірник»*³⁸. Власне ця стаття Івана Джиджори про збірку статей М. Грушевського «Освобождение России и украинский вопрос», що вийшла 1907 р. у Петербурзі, і завершила публіцистичний сезон у «Раді» молодого львівського історика.

Публіцистичний вишкіл І. Джиджори в «Раді», наполегливість М. Грушевського до подальшого розвитку таланту свого учня дали свої результати. У 1909 р. з'являються його статті у львівському «Ділі», харківському «Утре», у 1911–1914 рр. — огляди галицького суспільно-політичного життя в ЛНВ під псевдо «Ignotus», які особливо вирізнялися принциповістю і безкомпромісністю. Тому саме Іванові Джиджорі, як тонкому знавцеві колізій політичного життя Галичини, М. Грушевський іноді передавав на перегляд та зауваження свої публіцистичні праці.

Як свідчать щоденникові записи М. Грушевського, влітку 1909 р., перед від'їздом на відпочинок до Криворівні, вчений розпочав суспільно-політичну працю до традиційного свого циклу в ЛНВ «На українські теми». У ній він висловив свій критичний погляд на уgodову політику галицьких парламентаріїв за останні роки. Стаття отримала назву «Два роки галицької політики». Упродовж 1–7 липня (ст. ст.) 1909 р. М. Грушевський май-

³⁶ Листування Михайла Грушевського.— Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори.— С. 95 (лист від 27 (14) липня 1907 р.).

³⁷ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 822, арк. 106 зв. (лист від 30 (17) серпня) 1907 р.).

³⁸ Там само.— Спр. 303, с. 431.

же щодня бачився з І. Джиджорою, обговорював з ним зміст свого публіцистичного виступу, а перед від'їздом учня на вакації дав переглянути йому першу частину³⁹. Надто вразливою була тема, яку порушував М. Грушевський, і тому він довірився молодшому колезі по перу, який досить добре орієнтувався у тогочасних політичних обставинах «українського П'ємонту». 10 липня (ст. ст.), перед своїм виїздом на Гуцульщину, вчений закінчив другу частину і вже поштою її було відправлено на батьківщину учня, у Заставці. Повертаючи рукопис професору, І. Джиджора подав свої зауваги, виклавши їх у розлогодному листі⁴⁰, але в цілому підтримав позицію автора. У 1911 р. «Два роки галицької політики» було вміщено у збірці «Наша політика»⁴¹, яка поклала початок конфлікту в НТШ 1913 р.⁴². У цьому конфлікті Іван Джиджора був у числі тих, хто підтримав М. Грушевського.

Відзначаючи 50-ліття свого «найдорогшого ученика і друга» збіркою його вибраних історичних студій, Михайло Грушевський висловлював сподівання, що і публіцистичні праці Івана Джиджори «також діждуться видання»⁴³. Нехай же ця розвідка стане маленьким внеском у реалізацію заповіту Учителя, а до майбутньої збірки суспільно-політичних творів молодого галицького історика увійдуть і його перші проби публіцистичного пера.

³⁹ Там само.— Спр. 25, арк. 281 зв. — 284 зв.

⁴⁰ Листування Михайла Грушевського.— Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори.— С. 194 (лист від 3 серпня (21 липня) 1909 р.).

⁴¹ *Грушевський М.* Наша політика.— Львів, 1911.— С. 17–39 (передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т.— Львів, 2005.— Т. 2.— С. 261–275).

⁴² Михайло Грушевський. Наша політика: Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 р. / Упоряд. Л.Винар, Є.Пшеничний.— Нью-Йорк; Дрогобич, 2003.

⁴³ *Грушевський М.* Передмова // *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки.— К., 1930.— С. VIII.

Наталія БУДЗИНСЬКА,
завідувач відділу,
Віра ПАВЛОВА,
старший науковий співробітник
відділу «Київ давній та середньовічний»
Музею історії міста Києва

ТЕОДОСІЙ МОВЧАНІВСЬКИЙ —
УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГ, ДОСЛІДНИК КИЇВЩИНИ
(до 110-річчя з дня народження)

В Музеї історії міста Києва зберігаються матеріали багатьох дослідників, які присвятили своє життя вивченню нашої давньої історії. Гідне місце серед них займає ім'я Теодосія Миколайовича Мовчанівського — представника української культури і науки 1920–30-х років¹.

Теодосій Миколайович Мовчанівський народився 9 травня 1899 р. в родині священника у селі Берестовець Уманського повіту Київської губернії. Навчався в Уманському духовному училищі, Київській та Одеській семінаріях (1913–1918 рр.). Проте духовного сану не прийняв, присвятивши себе громадській та просвітницькій діяльності.

З 1919 р. Т. М. Мовчанівський очолював школу в Берестові, де організував курси самоосвіти та осередок «Просвіти», створив музей при клубі. З 1921 р. він очолював трудову школу в селищі Краснопілка, де ним також було організовано музей. Під впливом знайомства з П. П. Курінним, на той час директором Уманської гімназії й Уманського краєзнавчого музею, Т. М. Мовчанівський захопився дослідженням місцевих археологічних пам'яток.

У 1925 р. Теодосій Мовчанівський очолив роботи зі створення Бердичівського окружного архіву та краєзнавчого музею. З 1926 по 1928 рр. обіймав посаду директора музею, а згодом, з 1928–1932 рр., — заступника директора музею з наукової роботи. За його ініціативи, територію кармелітського монастиря у Бердичеві, де містився музей, у 1928 р. було оголошено

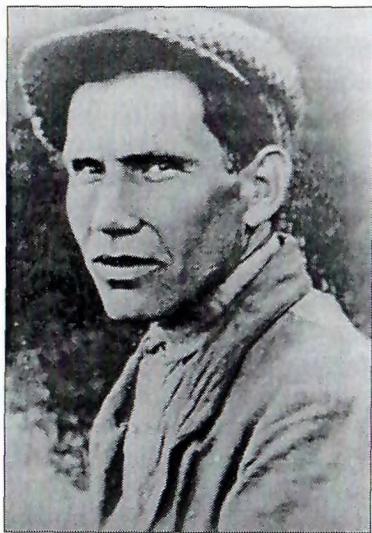
¹Павлова В. Краєзнавство в доробку Т. М. Мовчанівського (архівні та музейні джерела про його діяльність)// Студії з архівної справи та документознавства. Т.10. Держкомархів України; УНДІАСД.— К., 2003.— С. 172–174.

історико-культурним заповідником. У ці роки Т. М. Мовчанівський набував досвіду архівіста та археолога.

У 1926–27 рр. Т. М. Мовчанівський взяв участь в експедиції під керівництвом П. П. Курінного (на той час — директора Всеукраїнського Музейного містечка та Лаврського заповідника у Києві). Це були археологічні дослідження Райковецького кургану та могильника на річці Гнилоп'ять Житомирської області. У 1928 р. проводив археологічні розвідки в селах Юрківка, Вовчинці, Обухівка, Білопольє, Андрушівка, де було зафіксовано пам'ятки трипільської та черняхівської археологічних культур. Поблизу селищ Райки, Ягнятин, Беліловка, Верхнячки було виявлено городища часів Київської Русі.

З 1929 по 1935 рр. Т. М. Мовчанівський, маючи певний досвід археолога, керував розкопками Райковецького городища XI–XIII ст., що знаходилося поблизу с. Райки Бердичівського району Житомирської області. На той час це городище, зруйноване за часів татарської навали 1240 р., стало чи не єдиною давньоруською пам'яткою, дослідженою повністю. Хороша збереженість культурного шару на дитинці городища та повне його археологічне розкриття уможливили зібрання Т. Мовчанівським матеріалу неабиякого наукового значення. Під час розкопок було виявлено залишки укріплень, десятків жител і майстерень, тисячі стародавніх предметів. Знайдені речі переконливо доводили високий рівень розвитку давньоруського ремесла і торгівлі.

За ініціативи Теодосія Мовчанівського, для наукової обробки масових знахідок в Інституті історії матеріальної культури було створено спеціальний історико-археологічний відділ, куди залучалися фахівці різних галузей: геологи, біологи, хіміки та ін. Здійснюючи наукове опрацю-

Теодосій Мовчанівський. 1936 р.

вання матеріалів, Т. М. Мовчанівський зробив лише попередні повідомлення про результати своїх досліджень. Пізніше ґрунтовну монографію з цього питання «Райковецьке городище» було видано В. К. Гончаровим, однак, на жаль, без згадки про Т. М. Мовчанівського².

Як досвідченого краєзнавця Т. Мовчанівського запросили до Києва, де він працював у ВУАК і в 1928–1933 роках викладав у технікумах та на музейних курсах. З 1933 р. Т. М. Мовчанівський з дружиною А. М. Нефедовою та двома синами Георгієм і Володимиром уже мешкав у Києві, працював в Інституті історії матеріальної культури науковим співробітником на посаді вченого секретаря, певний час очолював відділ слов'янської та давньоруської археології. у 1934 році керував розкопками II та III городищ у селі Городськ Житомирської області.

Протягом 1934–1937 рр. у Вишгороді у зв'язку з будівництвом гідроелектростанції проводились археологічні дослідження. Вишгородською експедицією Інституту історії матеріальної культури ВУАН під керівництвом Т. М. Мовчанівського та Ф. А. Козубовського в результаті розкопок вдалося встановити планування давнього міста і виявити окремі ремісничі райони у Вишгороді, які в X ст. знаходилися на схід від дитинця. Вулиці розташовувалися радіально-кільцевим способом навколо дитинця з регулярною садибною забудовою. У садибах навколо жител будували приміщення господарського та виробничого призначення. Кожна з садиб була обнесена огорожею із заглиблених у землю стовпів та кілків. Група садиб становила певний квартал, що відділявся від сусіднього вулицею. Житла були напівземляночного типу з каркасно-стовбовою конструкцією. Площа кожного з них дорівнювала 10–25 кв. м³. На східній смузі дитинця було виявлено і досліджено так званий квартал металургів, де житла й господарчі споруди розташовувалися навколо вулиці, шириною близько 10 м. В одно- або двокамерних житлах містилися майстерні, де були представлені всі етапи обробки заліза у поєднанні з литтям та ковкою кольорових металів, склоробним і смальтовим виробництвом.

² В. К. Гончаров. Райковецьке городище.— К., 1950.

³ Науковий архів ІА НАНУ.— Мовчанівський Ф.М. Археологічні дослідження Вишгородського городища в 1933–1936 рр. Стаття-звіт. 5 зош.— Ф-20, №33.

Починаючи з 1934 р. вивчалися також оборонні вали Вишгорода, які на захід від Борисоглібського собору сягали 10 м заввишки. Вже у перший рік роботи експедиції було встановлено двочасткову систему валів городища, у валах виявлено дерев'яні конструкції у вигляді зрубів на 13 вінців. Дерев'яні кліті були заповнені глиною й становили високий вал, на якому знаходилися дерев'яні заборала. Схему двох валів вміщено у щоденнику Т. М. Мовчанівського. На ній північна частина названа дитинцем, а південна — городищем⁴.

У 1935–1937 рр. було проведено розкопки Борисоглібського собору, найзначнішої пам'ятки культурної спадщини давнього Вишгорода. Досліджено фундаменти, завали стін, фрагменти мурування, що складалося з цегли й кварцитових та піскових каменів, залитих рожево-жовтим вапняковим розчином (з домішками цем'янки). Висота фундаментів сягала 1,5 м. В основі їх виявлено фрагменти дерев'яних лежнів завтовшки 25х25 см, покладених на відстані 22–30 см один від одного. Розкопки дали важливі результати для відтворення плану давньої Борисоглібської церкви. Вона була восьмистопною трьохнефною, з трьома апсидами. Центральна апсида була більшою за бічні й виступала наперед⁵.

Під час розкопок 1936 р. Т.М. Мовчанівський дослідив поховання X–XI ст., що знаходилися на відстані 500 м на захід від дитинця в садибі Михайла Дорошенка. Це був давньоруський могильник, де майже всі поховання було зроблено у дерев'яних домовинах під курганными насипами, зруйнованими у пізніші часи⁶.

Протягом 1936–37 рр. Вишгородською експедицією під керівництвом Т. М. Мовчанівського було проведено розкопки за межами городища на південному схилі яру, що проходив із заходу на схід до заплави Дніпра. Саме тут було знайдено перші два гончарні горни, велику кількість печини, давньоруського посуду, досліджено плями від зруйнованих горнів⁷. Ці знахідки

⁴ НА ІА НАНУ.— Мовчанівський Ф.М.Вишгородська археологічна експедиція. Рукопис, звіт.— 1935.— Ф-20, № 3.

⁵ Там само.— Молчановский Т. Археологические раскопки Вышгородского феодального городища.— 1936 р.— Ф-20, № 13.— С.9–12.

⁶ Там само.— Мовчанівський Т.— Ф-20, № 42.

⁷ Там само.— Козубовський Ф., Мовчанівський Т.— Ф-20, № 42, № 64.

дали підстави вченим зробити висновок про існування у давньому Вишгороді великого гончарного центру, що й підтвердилось результатами розкопок подальших років: 1947 р. (В. Довженок); 1960-ті рр. (О. Бобринський, П. Толочко, В. Довженок); 1972–73 рр. (В. Довженок, В. Чумаченко); 1979–81 рр. (В. Зоценко, Л. Пекарська); 1990–2000-і рр. (В. Чабай, Р. Орлов).

Щоденники та рукописні звіти розкопок Вишгорода 1934–1937 рр. знаходяться у науковому архіві Інституту археології НАНУ. Унікальний речовий матеріал зберігається нині в археологічних фондах Національного музею історії України та Державного історичного музею у Москві, куди він потрапив через те, що у складі експедиції Т. М. Мовчанівського працювали співробітники Державного історичного музею, зокрема Б. О. Рибаків, Л. А. Голубева. Пізніше вони оприлюднили матеріали у своїх наукових працях, не згадуючи імен керівників розкопок.

Невеликий, але цінний комплекс знахідок з розкопок Т. М. Мовчанівського, зберігається в Музеї історії міста Києва. Слід виділити комплекс матеріалів бронзолivarного виробництва: деталі хоросу (А 4751/11), кільцеподібна фібула з двома масивними щитками, прикрашеними орнаментом у вигляді кола (А 4751/10), два скроневі кільця з розіркненими кінцями (А 4751/3,17), поясні пряжки (А 4751/9,20), накладна рельєфна бляшка з ромбовидним орнаментом (А4751/6), книжні застібки (А 4751/4,8), пластинчасті браслети, один — з відігнутих кінцем, другий — з заокругленими кінцями, прикрашений гравірованими півколами (А 4751/1,21), а також пластина із зображенням голови риби (А 4751/).

Вироби зі скла представлені фрагментами посудин (А 4751/18,19,26–40), та прикрасами: намистини круглої (з гладенькою та реберчастою поверхнею), циліндричної та бочкоподібної форми, з багатою кольоровою гамою — від коричневої до блакитно-бірюзової (А 4751/12 — 15). Одна з них, із двома отворами, прикрашена перламутром із блакитним відтінком, друга прикрашена хвилястою інкрустацією блідо-блакитного та жовтого кольорів, третя — спіральною інкрустацією жовтого кольору, ще одна, циліндрична намистина, прикрашена хвилястим емалевим орнаментом жовтого та бірюзового кольорів. Фраг-

ментарно збереглися два плоско-опуклі щиткові персні XI–XII ст. (А 4751/16,16а), один з яких, темно-фіолетового кольору,—рідкісний. Його дужка прикрашена вставками жовтого та зеленого кольорів, а овальний зелений щиток має п'ять рогоподібних світло-коричневих виступів, розташованих навхрест. Другий перстень — темно-зеленого кольору з круглим щитком.

Більшість зазначених матеріалів з розкопок Ф. М. Мовчанівського 1934–1937 рр. була представлена в експозиції Музею історії міста Києва, який упродовж багатьох років містився у Кловському палаці. Стародавньому Вишгороду, як значному економічному, політичному та культурному центру Давньоруської держави та потужній фортеці, що захищала її столицю на північному заході, в музейній експозиції було присвячено окремий розділ.

У 1934–1937 рр. Т. М. Мовчанівський очолював київську археологічну експедицію, працівники якої проводили широкомасштабні дослідження Києва. Велика археологічна колекція (близько 5 тис. одиниць) з розкопок Т. М. Мовчанівського у Києві зберігається в Національному музеї історії України. Вона містить скарб жіночих прикрас XII–XIII ст., вироби з давньоруської косторізної майстерні, великий дзвін XII–XIII ст. та значну кількість речей із садиб Десятинної церкви⁸ та Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві.

Розкопками 1936 р. неподалік від Десятинної церкви, безпосередньо у рові, було досліджено поховання в зрубі дружинника з рабинєю та конем. Цей комплекс відомий багатьом археологам як «поховання № 112»⁹. В ньому, крім скелетів, було знайдено срібні дирхеми, скроневі кільця, фібулу з довгою голкою, обручку, бронзовий ключ — усе, що залишилось у похованні, пограбованому ще у давнину. На думку Т. Мовчанівського, це поховання надало *«важные материалы для изучения конкретных условий и форм появления классового общества в Поднепровье и выясняет роль и место скандинавских элементов в общественных отношениях того времени, иллюстрирует идеологию, технику, искусство»*¹⁰. Однак цей науковий вис-

⁸ Церква Богородиці Десятинна у Києві.— К., 1996.

⁹ М. К. Каргер. Древний Киев.— М.— Л., 1958.— С.178–179.

¹⁰ Там само.— С.220.

новок дослідника не сприймався не лише у ті часи, а й пізніше. Так, відомий радянський археолог М. К. Каргер саме за цю думку відніс українського археолога до *«продолжателей буржуазных теорий норманистов-иностранцев»*¹¹. Сучасна археологічна наука підтвердила висновки Т. Мовчанівського.

Науковою цінністю результатів археологічних розкопок у Києві стали висновки дослідника щодо планувальної системи міста VIII–XI ст. Під час будівництва художньої школи у Києві (сучасна будівля Національного музею історії України) було виявлено залишки стародавнього рову на Старокиївській горі¹². Проте використати у своїх публікаціях Теодосій Мовчанівський встиг лише незначну частину зібраного в цей час матеріалу.

Напружений графік розкопок, пов'язаний з будівництвом «соціалістичного» Києва, наукове опрацювання матеріалів, робота в секції експедиційних досліджень у ІІМК не були завершені Теодосієм Мовчанівським, а його мрії про оприлюднення усіх своїх наукових висновків та заплановані нові археологічні розвідки, як і багато інших справ,— не здійснилися.

4 лютого 1938 р. проти Т. М. Мовчанівського було висунуто звинувачення за ст. 54-7, 54-11 КК УРСР (58 КК РСФСР) у причетності до антирадянської націоналістичної організації, за *«подрывную вредительскую деятельность в области науки»*¹³. 17 лютого 1938 р. його заарештували і відправили до Лук'янівської в'язниці. Про контрреволюційну діяльність в Інституті історії матеріальної культури ВУАН у протоколах свідчень від 10 грудня 1937 р., зазначено: *«...вся работа Института была направлена так, что главное внимание уделялось вопросам изучения иноземной культуры колонизаторов (маються на увазі дослідження античних міст Північного Причорномор'я, зокрема, Ольвії, у розкопках якої у 1930–1932 рр., брав участь і Мовчанівський. – Авт.) и совершенно игнорировалось изучение культуры местного населения»*¹⁴. Одним зі звинувачень, що закидали Мовчанівському, було те, що він *«полностью повторил в своей научной работе концепции контрреволюционера Яворс-*

¹¹ Там само.— С.220.

¹² Наукові записки ІІМК УАН.— 1937.— № 2.— С. 35–65, 123–127.

¹³ ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 58044.

¹⁴ Там само.

кого¹⁵ о разгроме в XII–XIII вв. многих городов юга Киевщины не татарами, а князем Данилою Галицким. Эта концепция противоречит определенному высказыванию Маркса о разрушительной деятельности татарского нашествия»¹⁶.

Фаховий підхід до вивчення матеріалів, наукове розуміння історичного процесу розвитку, об'єктивна оцінка знайдених артефактів — усе це в діяльності науковців того часу не збіглося з політичними завданнями комуністичного режиму, не відповідало безкомпромісній партійній ідеології.

Певну роль у арешті Мовчанівського відіграло також і його походження зі священницької родини. Арешт вченого стався у часи, коли органами ГПУ було розгорнуто репресії проти «церковників» як проти найактивніших носіїв релігійного світогляду. Й хоча Теодосій Мовчанівський, маючи духовну освіту, духовного сану не прийняв, а займався науковою діяльністю, він, як «син попа», був пов'язаний зі священниками кровними узами й підпадав під покарання антицерковної політики влади¹⁷.

Теодосія Миколайовича Мовчанівського «трійкою» при Київському обласному управлінні НКВС було засуджено до вищої міри покарання. Вирок виконано 10 травня 1938 р. о 23 годині¹⁸.

Лише через десятиріччя замовчування, 12 травня 1971 р., Теодосія Миколайовича Мовчанівського посмертно реабілітовано. Саме тоді, в експозиції археологічного музею Інституту археології НАН України вперше було розміщено фото Теодосія Миколайовича Мовчанівського, що збереглося в архіві Інституту археології¹⁹. Воно зайняло почесне місце в галереї серед портретів вітчизняних археологів. До 90-річчя Т. М. Мовчанів-

¹⁵ Яворський Матвій Іванович (1884–1937) — історик, академік ВУАН з 1929 р. З 1920 р.— викладач вищої школи, складав підручники з історії України. На початку 1930 р. проти нього було висунуто політичні звинувачення, у 1931 р. засуджений у справі «Українського національного центру». В 1937 р. розстріляний.

¹⁶ Витяг з протоколу допиту свідка Точилкіна М. А. по справі відомого українського історика, археолога, літератора К. Ю. Коршака (1897–1937).— Державний архів СБУ, спр. 52578. арк. 11–12.

¹⁷ Н. Рубльова «Репресії проти «церковників» і «сектантів» в Україні //3 архівів ВЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1(28).— К., 2007.— С. 205–219.

¹⁸ Там само.

¹⁹ НА ІА НАНУ, ф.9, №9, №7938, №497.

ського співробітниками Інституту археології НАН України, було повернуто авторство його науковим здобуткам²⁰.

Було повернуто ім'я, архіви з науковими матеріалами дослідника, однак тривалий час невідомим залишалося місце поховання²¹. Цю таємницю було розкрито з відкриттям архівних документів стосовно масових поховань у Биківні, на північно-східній околиці Києва. З них стало відомо, що з осені 1936 р. Биківнянський ліс став «спецзоною для потреб НКВС». Тіла усіх розстріляних у Києві від осені 1936 р. до осені 1941 р. відвозили до Биківні²². Про розстріл Т. М. Мовчанівського подається в архівній справі після 7 травня 1938 р.²³

У Биковнянському лісі вшановується пам'ять репресованих, але не зниклих у небуття, десятків тисяч відроджених імен. Серед них — ім'я Теодосія Мовчанівського, який своє недовге життя присвятив справі виявлення, вивчення та збереження пам'яток вітчизняної археології, історії та культури. За ініціативи вченого в Україні було створено значну кількість музеїв, що стали справжніми осередками поширення історичних знань, сприяли вихованню глибокої шани до минулого рідної землі. Поєднання різних наукових інтересів, серйозне ставлення до вивчення різноманітних за походженням історичних джерел, високий фаховий рівень — усе це ставить Т. М. Мовчанівського до того кола дослідників, надбання яких слугуватиме багатьом поколінням науковців.

²⁰ *Беляєва С. О., Калюк О. П.* Т. М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії // *Археологія*.— № 2.— 1989.— С. 125–131.

²¹ *Нестуля О. О.* Неспокій серця. Т. М. Мовчанівський // *Репресоване краєзнавство*.— К., 1991.

²² *Амонс А. І.* Биковнянська трагедія.— К., 2006.— С. 375.

²³ ЦДАГО, ф.263, оп.1, спр.58044.

Наталія ПИСАРЕНКО,
старший науковий співробітник
відділу фондів (археологія)
Музею історії міста Києва

СТЕПАН ТИМОШЕНКО. ЗУСТРІЧІ З БАТЬКІВЩИНОЮ

У 2010 р. виповнюється 100 років з дня народження відомого українського вченого-механіка, академіка НАН України Писаренка Георгія Степановича. Його ім'я присвоєно створеному ним у 1966 р. Інституту проблем міцності НАНУ та премії Академії наук у галузі механіки¹. Як данину пам'яті вченого і людини нагадаємо одну зі сторінок його діяльності, якій він віддав значну частину свого життя. Ця сторінка пов'язана з популяризацією наукового спадку іншого видатного вченого-механіка, одного із засновників Української академії наук (1918), представника української діаспори, Степана Прокоповича Тимошенко (1878–1972). Попри значну вікову різницю і політику «залізної зависи», що існувала в колишньому СРСР, між цими непересічними особистостями склалися тісне співробітництво і міцна дружба.

Зраз ім'я С. П. Тимошенка, у повному розумінні слова, повернулося в Україну. На його честь названо Інститут механіки НАНУ та премію Академії наук. У м. Ромни йому встановлено меморіальну дошку, а в Києві — пам'ятник на території КПІ². Однак за радянських часів С. П. Тимошенко, як і всі, хто емігрував після Жовтневої революції, перебував, до певної міри «під забороною», незважаючи на те, що у 1964 р. його обрали іноземним членом Академії наук СРСР.

Г. С. Писаренку знадобилася неабияка мужність, аби повернути батьківщині ім'я її видатного сина. Особливо наполегливою була боротьба за перевидання у нашій країні «Воспоминаний» вченого, що вийшли друком за кордоном.

Г. С. Писаренко вперше почав вивчати праці С. П. Тимошенка на першому курсі Нижньогородського механіко-машинобу-

¹ Г. С. Писаренко. Учений, педагог и организатор науки.— К., 2005.— 458 с.

² Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2-х т.— К., 2002.— Т. 2.— С. 622.

дівного інституту. Це було 12-е видання «Курсу опору матеріалів». Особиста ж зустріч двох вчених відбулась у 1958 р., коли Г. С. Писаренко завідував кафедрою опору матеріалів КПІ, а С. П. Тимошенко прибув до СРСР для ознайомлення зі станом інженерної освіти в нашій країні. Така зацікавленість цим питанням у США пояснювалася запуском першого радянського супутника у 1957 р.

За словами самого С. Тимошенка, він завше був високої думки про науку в СРСР, з чим американці ніколи не погоджувались. Насамперед його цікавила загальнотеоретична підготовка інженерів, особливо на механіко-математичних факультетах наших університетів. Небайдужим він був і до таких питань, як розмір стипендій і витрат на харчування студентів. Цікавився, де влітку відпочивають професори і яким чином вони отримують путівки. Жартома запитав, чи може він повернути свою ділянку землі біля Ялти, яку вони із Шаляпіним, та кількома іншими професорами, купили свого часу під дачі.

Цю поїздку С. Тимошенко детально описав у своїх «Воспоминаниях», що побачили світ у Парижі 1963 р. Для радянських людей, вихованих на комуністичних ідеалах, питання особистого комфорту у переліку загальнолюдських цінностей стояло мало не найостаннішим, і тому здавалося дивним, що такий визначний вчений звертає увагу на якість громадського харчування, побут, одяг. Щоб проілюструвати це, наведемо кілька уривків із дорожніх заміток С. Тимошенка.

*«Первая остановка на русской территории была во Львове. Здесь осмотрели наш багаж, считали деньги и чеки. Тут нам дали завтрак. Малороссийский борщ был неплохой. От курицы, значившейся в меню, подали только кости. На третьем был кисель. Но завтраком я тогда не очень интересовался. Главное было то, что я в России! Кругом русские люди, русская речь»*³. Про прибуття до Києва: *«Подъезжали мы к городу со стороны Кадетской Рожи. Дорога была в отвратительном состоянии. Служащая Интуриста объяснила это тем, что кругом шла постройка новых зданий»*⁴. Про готель: *«Четыре больших окна на Фундуклеевскую улицу раскрыты настежь.*

³ Тимошенко С. Воспоминания.— К., 1993.— С. 375.

⁴ Там само.

Когда я попытался их закрыть, то убедился, что этого сделать нельзя. Оконные рамы были новые, но ужасная столярная работа. Оконные переплеты еле держались и при ничтожном усилии вся рама выгибалась и была готова рассыпаться на куски. Пришлось жить в Киевском отеле с раскрытыми окнами, В июне было тепло, но что делали с этими окнами зимой — я не знаю⁵. Про місто: «Разрушенный взрывами Крещатик был восстановлен. Тут теперь располагались здания общественного назначения, такие, как почтамт, консерватория, торговые дома. Архитектура зданий была тяжелая, мало интересная».

На Хрещатику С. Тимошенко зауважує, що біля книгарень багато людей, але відзначає їхній скромний одяг і погане взуття. У ресторані критикує якість м'ясних страв, повільне обслуговування і кількість спожитої відвідувачами горілки. Після відвідин Володимирського собору зауважує: «Вообще люди в церкви одеты несравнимо хуже тех, что я видел накануне на Крещатике. Осмотрел Собор — видимо содержится в полном порядке. При входе стоит городовой, маленький сморщенный, похожий на старичка. Таких городовых в старое время не было»⁶.

Далі: «В Харькове, как и в Киеве, большая часть разрушений во время войны была произведена коммунистами.(...) У меня под окном раскопана улица, вытаскивают старые канализационные трубы. Тяжелые земляные работы выполняются женщинами. В прежние времена на таких работах женщин не было. Все это достижения коммунистического режима»⁷.

У Москві в ресторані «Метрополь»: «Чуть-ли не одновременно туда явились трое русских профессоров, которым видимо было поручено меня встретить. Двух из них, В. З. Власова и В. В. Соколовского, я знал еще по Конгрессу Механики в Брюсселе. Третий, Г. К. Михайлов, оказался секретарем Общества Русских инженеров. Про себя я решил, что он должно быть был представителем коммунистической партии. Профессора предложили начать день завтраком. А потом заняться осмотром Москвы и ее окрестностей. Завтрак был, конеч-

⁵ Там само.

⁶ Там само.— С. 377.

⁷ Там само.— С. 385.

но, не такой как в былые времена, но все же голод можно было утолить»⁸. «Власов решил показать мне свою дачу. (...) Обстановка самая жалкая. Раскладные железные кровати, какие я знал еще по студенческим временам. Постели закрыты одеялами из толстого грубого сукна. Видимо, известный русский академик живет теперь совсем по-студенчески. В дореволюционное время академики жили с большим комфортом»⁹. «Зашел в какой-то незнакомый мне небольшой оперный театр на Тверской. Шел Севильский Цирюльник. И певцы и оркестр были очень хорошие. В антрактах публика вела себя чинно, но одежда у всех была довольно жалкая. В былые времена даже на галерке люди были лучше одеты. Теперь дамы в первых рядах партера одеты в самодельные ситцевые платья, мужчины являються в каких-то парусиновых блузах, у всех плохая обувь»¹⁰.

Звичайно, це лише побіжні зауваження, оскільки головною метою С. П. Тимошенка було знайомство з наукою і технічною освітою країни. У виданій після поїздки книзі «Инженерное образование в России», довгий час у нас засекреченої¹¹, (примірник її автор подарував Г. С. Писаренку), вища освіта отримала схвальну оцінку: «Мое впечатление состоит в том, что, в принципе, Россия почти полностью вернулась к образовательной системе, которая существовала перед коммунистической революцией. Традиция старой школы оказалась очень сильной, и с помощью остатков старых преподавательских кадров было возможно привести в порядок инженерное образование, разрушенное во время революции.

В настоящее время Россия имеет большое количество инженерных учебных заведений с компетентными преподавательскими кадрами и достаточным оборудованием, что дает возможность будущим инженерам в процессе обучения получить необходимые знания. Созданы особые программы подготовки инженеров-исследователей, а учебные специальности организованы по большинству отраслей. Таким образом, созданы бла-

⁸ Там само.— С. 387.

⁹ Там само.— С. 388.

¹⁰ Там само.— С. 390.

¹¹ Тимошенко С. П. Инженерное образование в России.— Люберцы, 1996.— С. 7.

гоприятные условия для будущего развития технических наук, и в настоящее время Россия занимает ведущее положение во всех подобных областях»¹².

Наступна зустріч Г. Писаренка і С. Тимошенка відбулась у Мюнхені на XI Міжнародному конгресі з теоретичної і прикладної механіки. А в 1967, коли у 89-річному віці С. П. Тимошенко востаннє приїхав на батьківщину, Г. С. Писаренко супроводжував його у поїзді до м. Ромни, де С. П. Тимошенко колись закінчив реальне училище. Саме тоді, отримавши в подарунок паризьке видання мемуарів ученого, Г. С. Писаренко захопився ідеєю видати «Воспоминания» Тимошенка в СРСР.

Після наведених вище цитат з цієї книги, наївність Г. С. не може не дивувати. Степан Прокопович Тимошенко належав до тих людей, що прожили життя з високо піднятою головою, і будь-які утиски особистості були для нього неприйнятні. Це проявилось ще у 1911 р., коли його, разом з двома іншими деканами КПІ, було звільнено з посади за волелюбні погляди¹³. На все він мав власний критичний погляд. Наприклад, не надто високо він поцінював діяльність Грушевського¹⁴. Та найбільше критикував більшовиків. Цю людину просто не встигли поставити на коліна. Під час своїх приїздів до СРСР бувалий професор очікував нагляду всюди.

У спогадах Г. Писаренка і нинішнього директора Інституту проблем міцності В. Троценка з теплотою розповідається про те, як вони супроводжували Степана Прокоповича і його старшу доньку Анну Гетцельт-Тимошенко під час відвідання м. Ромни і школи № 2, колишнього реального училища, у якому майбутній вчений здобував перші знання разом із відомим згодом однокашником А. Іоффе¹⁵. До спогадів не ввійшов невеличкий,

¹² Там само. С. 10.

¹³ *Тимошенко С.* Воспоминания.— С. 117.

¹⁴ Там само.— С. 154.

¹⁵ *Писаренко Г. С.* Воспоминания и размышления.— К., 1994.— С. 123–124; *Троценко В. Т.* Спогади про зустрічі з С. П. Тимошенко// С. П. Тимошенко — механік ХХ століття / Матеріали наукових читань з циклу: «Видатні конструктори України».— К., 2004. С. 15; *Див. також: Тимошенко С. П.* Выступление перед преподавателями и учениками Роменской школы №2 2 июня 1967 года (публикация Н. И. Пугач) // Державний політехнічний музей. Дослідження з історії техніки.— Зб. наук. праць.— К., 2005.— Вип. 5.— С. 170–176.

але досить кумедний епізод. Під час зупинки у дорозі, за відсутності обох вчених супутників, між Тимошенком і водієм службової машини А. В. Полозовим, колишнім фронтовиком-танкістом, людиною простою і симпатичною, відбулася така розмова:

— *А что, Писаренко и Троценко тоже коммунисты? — поцікавився професор.*

— *Конечно, и даже я коммунист — підкреслено значущо відповів водій, що надзвичайно збентежило Степана Прокоповича.*

На жаль, враження вченого від мандрівки по рідних місцях, попри зусилля молодших колег, були далекими від захоплення. Про це свідчить лист С. П. Тимошенка професору Каліфорнійського університету Егору (Ігору) Попову, копію якого останній згодом переслав Г. С. Писаренку, разом з іншими матеріалами, у зв'язку з початком роботи над фільмом про Тимошенка.

10 July 1970

Многоуважаемый Е. Р. Роров

Получил Ваше письмо от 3 July 1970. Вы спрашиваете о моих соучениках в Роменском реальном училище. Благодаря содействию Украинской Академии наук я смог посетить Роменское реальное училище в июне 1967 года. Встретила меня администрация и несколько учителей и учительниц. Было также несколько учениц, но почему то ни одного ученика. Начали с 1-го класса. Расположение скамеек осталось прежнее. Указал им скамью Иоффе. Он сидел у меня за спиной. Указал скамью Рутенберга, бывшего губернатором Петербурга при временном правительстве. Позже я посетил его в Палестине, где он был одним из главных организаторов. Показал скамью Седова — брата жены Троцкого. Показал и дом, где жил Троцкий. Но мои спутники показали вид, что этим не интересуются. Осмотрели и другие классы. У нас были в 1884 большие, светлые классы. Теперь это разгорожено на мелкие полутемные комнаты. У нас было 120 учеников, а теперь около 700. Учатся в 2 смены — утренние и вечерние классы. В мое время при училище был большой парк, где во время перемен кипела жизнь. Теперь парк занят огородами администрации.

Вообще осталось от посещения школы тяжелое впечатление. Это совсем не та школа, в которой мы когда-то учились.

С приветом!

С. Тимошенко.

Повертаючись до теми видання в СРСР «Воспоминаний» Тимошенка, знову відзначимо, що Г. Писаренко абсолютно щиро сподівався на здійснення цього задуму. Ідею підтримав і президент Академії наук України Б. Є. Патон. Тимошенко схвалив вилучення з тексту незручних для існуючої влади місць. Та, вочевидь, їх залишилось ще чимало.

Родиною Г. С. Писаренка вже публікувалася частина листування між вченими про підготовку до видання «Воспоминаний»¹⁶. Нещодавно в сімейному архіві було знайдена копію ще одного листа С. П. Тимошенка, досить різкого змісту (оригінал не зберігся):

14/1/70

Глубокоуважаемый Георгий Степанович.

Моя книга воспоминаний была издана в Париже по-русски и в USA — по-английски. О каких-либо изменениях в тексте книги не подымалось никаких вопросов.

Из Вашего письма от 20/XII/69 заключаю, что киевский издатель «находит, что многие комментарии, имеющиеся в книге, не могут быть поняты советским читателем» и что «нужно существенным образом отредактировать весь текст». Я не желаю обсуждать эти вопросы с издателем и прошу Вас остановить дело по русскому изданию моей книги.

Отдельным пакетом посылаю Вам английское издание моих воспоминаний.

С искренним приветом Ваш С. Тимошенко

Але Писаренко не відмовився від планів познайомити радянського читача з біографією видатного вченого. У листі від

¹⁶ Пугач Н. І. Невідомі сторінки у творчій дружбі великих учених-механіків С. П. Тимошенка і Г. С. Писаренка // С. П. Тимошенко — механік ХХ століття.— С. 44–54.

28/ VII/70 він пише: «В связи с неудачами, какие постигли нас с попыткой издать в СССР Ваши «Воспоминания», я решил сам написать о Вас книгу, как об академике нашей Академии, воспользовавшись имеющимся у меня большим материалом.

При этом я надеюсь, что Вы, Степан Прокофьевич, не откажетесь просмотреть рукопись, которую я Вам переishлю, и сделаете необходимые уточнения, а может быть напишите несколько слов в виде предисловия к этой книге и от себя лично»¹⁷.

Та, на превеликий жаль, Степану Прокоповичу не судилося побачити книгу. Він помер 29 травня 1972 р. у Вупперталі на руках у доньки Анни. В архіві родини Тимошенків зберігся лист-співчуття Георгія Степановича:

Глубокоуважаемая Анна Степановна!

Выражаю Вам и Вашим близким самое искреннее соболезнование по случаю столь тяжелой утраты — кончины нашего дорогого Степана Прокофьевича.

Мы все, кто знает его лично или пользовался его замечательными трудами, склоняем головы перед светлой памятью этого истинно выдающегося ученого, создавшего целую эпоху в развитии механики в мировом масштабе.

В настоящее время я заканчиваю книгу о С. П. Тимошенко и собирался в ближайшее время выслать ее Степану Прокофьевичу для просмотра. К большому сожалению этому не суждено было сбыться.

Дорогая Анна Степановна, у меня к Вам большая просьба, если это Вас не очень затруднит — пришлите, пожалуйста, материалы, характеризующие жизнь и научную деятельность Степана Прокофьевича в последние годы (примерно последние 10 лет), чтобы можно было отразить в указанной выше книге последний этап замечательной жизни Степана Прокофьевича Тимошенко.

15/VI/72г. Искренне Ваш Г. Писаренко

¹⁷ Там само.— С. 50.

Книга про С. П. Тимошенка видавалася двічі — у Києві в 1979 і Москві у 1991 р.¹⁸

Г. Писаренко продовжував роботу над популяризацією спадку С. Тимошенка: добивався встановлення меморіальної дошки в Ромнах, пам'ятника на території КПІ, почав роботу над створенням фільму про С. Тимошенка, а головне — організував видання його «Воспоминаний». Він постійно розпитував у листах Анну Степанівну про сторінки біографії, що не ввійшли в опубліковані на початку 60-х рр. «Воспоминания».

Дорогой Георгий Степанович!

Лежит передо мной Ваше письмо от 24.IV.88!! Я его давным-давно получила. Трудно на него ответить! Вы хотите узнать как был папа в семье? У него была одна цель,— его наука. Я помню хорошо, что по воскресеньям он с нами обедал и рассказывал, что мы будем делать, когда вырастем. Мама его останавливала и говорила: «Что ты фантазируешь! Видишь, они верят!» А папа отвечал: «Надо иметь фантазию, иначе не будет прогресса!». В будни мы папы не видели, да и мамы тоже! Пока мы были дошкольного возраста, у нас была няня, такая любимая, как у многих русских! Пушкин свою няню в стихах описал: «Подруга дней моих суровых, голубка дряхлая моя...». Когда мы подросли, была у нас немка, она с нами жила нашими интересами. Читала нам немецкие рассказы, ходила с нами гулять.

Но все же папа был настолько замечательный человек и в такие минуты, когда перед нами возникали вопросы о дальнейшей жизни, он находил время рассказать о разных профессиях так интересно, что сразу хотелось быть и инженером, и художником. Я стала архитектором, моя сестра — художница. Для домашней жизни у папы не было времени. Потом, когда мы жили в Финляндии, после завтрака, папа брал кого-нибудь одного из нас на прогулку, но с условием с ним не говорить. Он обдумывал свою работу на этот день. Когда он начинал свистеть,— это был сигнал, что с ним снова можно говорить. Все его каникулы были посвящены его научной работе. Он ездил с

¹⁸ Писаренко Г. С. Степан Прокопович Тимошенко.— К., 1979; Писаренко Г. С. Степан Прокофьевич Тимошенко. 1878–1972.— М., 1991.

мамой часто в Швейцарию, но и там садился на балконе за столик и писал! В Швейцарии он начал делать экскурсии только после окончания своей профессии, когда ему исполнилось 80 лет. Мама имела задание читать папе, пока он уснет и днем не обременять его домашними вопросами. Гости бывали редко, — раза два зимой, папины товарищи по политехническому. К маме приходила одна бабушка и одна жена профессора, так что у нее тоже светской жизни не было!

Как видите, я могу Вам мало рассказать! Пока закончу, чтобы Вы хоть что-нибудь получили.

Сердечный привет. Анна Степановна

18.9.92

Дорогой Георгий Степанович!

Мой сын Матфей и я, очень Вам благодарны за Ваши усилия насчет переиздания папиных «Воспоминаний». Нашу помощь в размере, Вами указанном, мы уже отправили и ждем теперь известий от издателя.

Следующее можете употребить в послесловии:

1/ жена С. П. Александра Михайловна, умерла в Калифорнии в 1946 году. С. П. каждый год весной ехал поездом 3 дня из Калифорнии в Нью Йорк, оттуда пароходом в Геную и поездом, начиная с Женевы и кончая в Туне на Тунском озере, осенью.

Часто он заглядывал к своей дочери в Вупперталь и в сентябре отплывал опять в Америку.

В 64 году С. П. сломал в Швейцарии ногу, осенью не мог возвратиться в U.S.A. и решил остаться у своей дочери Анны. Он жил в Вуппертале, летом ездил в Швейцарию или с дочерью на юг Германии Баденвейлер, где много гулял и читал. Он умер в Вуппертале 28 мая 1972 г. его прах (в урне) был переслан в U. S. A. и погребен в могиле его жены в Palo Alto.

Дорогой Георгий Степанович!

Спешу закончить! Последние заметки можете сами оформить! Большое Вам спасибо! Ваша Анна Степановна.

Нарешті у 1993 р. книга «Воспоминания» С. П. Тимошенка побачила світ в Україні за фінансової підтримки Анни Степа-

нівни та її сина Матвія Гетцельт. У листі від 22.11.92 Анна Степанівна дякує Г. Писаренкові¹⁹.

9 січня 2001 р. не стало Георгія Степановича. Його сім'я намагалася відновити зв'язок з Анною Степанівною через колишнього співробітника вдови Г. С., Есмеральди Олександрівни, Н. В. Ципіна, що мешкав у Вупперталі.

У березні 2002 р. він знайшов Анну Степанівну в будинку для пенсіонерів. На столику біля її ліжка лежала книга «Спогадів» самого Георгія Степановича з його портретом на обкладинці. Вона сказала відвідувачеві, що це — її великий друг. Збереглося фото, де Анна Степанівна тримає цю книгу в руках²⁰. Незабаром, не доживши кількох місяців до 100-річчя, Анна Степанівна померла. У факсі на ім'я директора ІПМ академіка В. Т. Трощенка, Н. В. Ципін пише:

С прискорбием сообщая о смерти:

Anna Hetzelt (Timoshenko)

9.01.1903 31.08.2002

Sankt Peterburg Wuppertal

По ее завещанию, тело было кремировано и прах рассеяли на берлинском кладбище, где похоронен ее муж. Все проходило без панихиды, проводов и пр. фирмой Ernst. После нее осталось 5 наследников. Каждый из них взял желаемые вещи, картины и пр. Громадный дом, где жил и работал Степан Прокофьевич Тимошенко, продан. Меня в последний миг пригласил Matthias Hetzelt и предложил взять, если я хочу:

– бюст Степана Прокофьевича (гранитная подставка, чужуное литье, скульптор Arno Broker, сделан в 1955 г. при жизни в Düsseldorf — Вес 40–50 кг.

– Альбом с фотографиями Степана Прокофьевича в кругу ученых. Фамилии их мне не известны.

– Книги 6 шт. на английском языке — труды СП. Все это я забрал. Что делать с этим? Могу передать в музей Wuppertal.

Р. С. Фотографию А. Тимошенко с книгой Г. С. Писаренко я передал В. П. Бондаренко с оказией.

С уважением Н. Цыпин.

¹⁹ Пузач Н. І. Невідомі сторінки...— С. 51.

²⁰ Г. С. Писаренко. Учений, педагог...— С. 300.

Усі ці речі було передано родині Г. С. Писаренка і зараз вони подаровані кабінету-музею вченого при заснованому ним Інституті Проблем міцності НАН України.

Відходить епоха. Політики та ідеологи різного гатунку намагаються нав'язати народам своє бачення дійсності. Аби цьому протистояти, дуже важливі приклади справжніх людей, які самі є господарями власної долі, подібних до С. П. Тимошенка та його учнів.

ЗМІСТ

Анатолій Збанацький. Музей історії міста Києва та його філії у 2009 році.....	3
--	---

20-РІЧНИЙ ЮВІЛЕЙ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ МИХАЙЛА БУЛАКОВА

Людмила Губіанурі. Музейная биография и география Михаила Булакова.....	6
Анатолій Кончаковський. Обожаемый Гоголь.....	10
Кіра Пітоєва. 20 років потому.....	13
Ірина Воробйова. Дача Булаковых в Буче. Размышления о будущем музее.....	16

З МУЗЕЙНИХ ЗІБРАНЬ

Тетяна Старостенко. Мідне церковне лиття з музейного зібрання.....	25
Ольга Друг. Родинний архів Лук'янових у музейному зібранні (До характеристики особового фонду Олександра Лук'янова).....	35
Вікторія Величко. Родина колекціонерів Крижанівських і музей історії м. Києва.....	53
Микола Кучеренко. Мешканці дому Грушевських родини Шапранів і Ціхоцьких: долі людей і речей.....	68

З ІСТОРІЇ КИЄВА

Владислав Дятлов. До історії київської топоніміки: «Малий Афон» Києва на Видубечах та Звіринці.....	75
Віталій Ковалинський. Хроніка київського зоопарку.....	81
Олена Мокроусова, Тетяна Скібіцька. Найстаріший житловий будинок на розі вулиць Костьольної та Трьохсвятительської (історія домоволодіння 1810-х–1980-х років).....	84
Марія Кадомська. Один квартал верхнього Києва. Фрагмент.....	101
Сергій Білокінь. Терор проти Київських музейників.....	111
Сергій Вакулишин. До питання про авторство літературної пам'ятки «Як гартувалася сталь».....	154

Людмила Шилова. Викладачі школи імені С. С. Каменєва, які проходили по справі «Весна» військово-офіцерської контрреволюційної організації, що «діяла» у Києві 1930–1931 рр.....	159
Анатолій Збанацький. День, який назавжди розірвав час.....	169
Дмитро Малаков. Київ часів Другої світової війни на фотознімках.....	186
Олександр Білоус. Діяльність освітніх закладів у роки ницистської окупації Києва.....	193
Тетяна Євстаф'єва. Деякі аспекти спортивного життя в окупованому німцями Києві.....	207
Анатолій Ізотов. Історико-містобудівний розвиток селища Биківня у м. Києві в контексті розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».....	221
Андрій Амонс. Быковнянская коллекция монет периода XVIII–XX веков. (Тайные страницы украинской истории).....	234
Зінаїда Каменецька. До питання про поширення історичних знань про Київ.....	254

ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ

Яніна Пучкова. М. Аркас — автор опери «Катерина».....	258
Олена Мокроусова. Подобиці життя: маловідомі факти біографій київських зодчих XIX–початок XX ст.....	265
Олександр Коваленко. Герой Першої світової війни, киянин Є. М. Крутень.....	282
Світлана Панькова. Із плеяди публіцистичної школи Михайла Грушевського: Іван Джиджора. Журналістський вишкіл в газеті «Рада».....	293
Наталія Будинська. Віра Павлова. Теодосій Мовчанівський — український археолог, дослідник Київщини.....	302
Наталія Писаренко. Степан Тимошенко. Зустрічі з батьківщиною.....	311

Наукове видання

КИЇВ І КИЯНИ

матеріали щорічної науково-практичної конференції

випуск 9

Редактор З. П. Каменецька
Коректор М. А. Красун
Комп'ютерна верстка І. А. Перехрест

Здано на складання 03.11.2009. Підписано до друку 11.12.2009.
Формат 84x1081/32. Папір офсетний. Гарнітура Mysl.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,0. Обл.-вид. арк. 15.
Тираж 100 пр.

Видавництво «Кий»
Тел./факс (044) 351-12-19

